

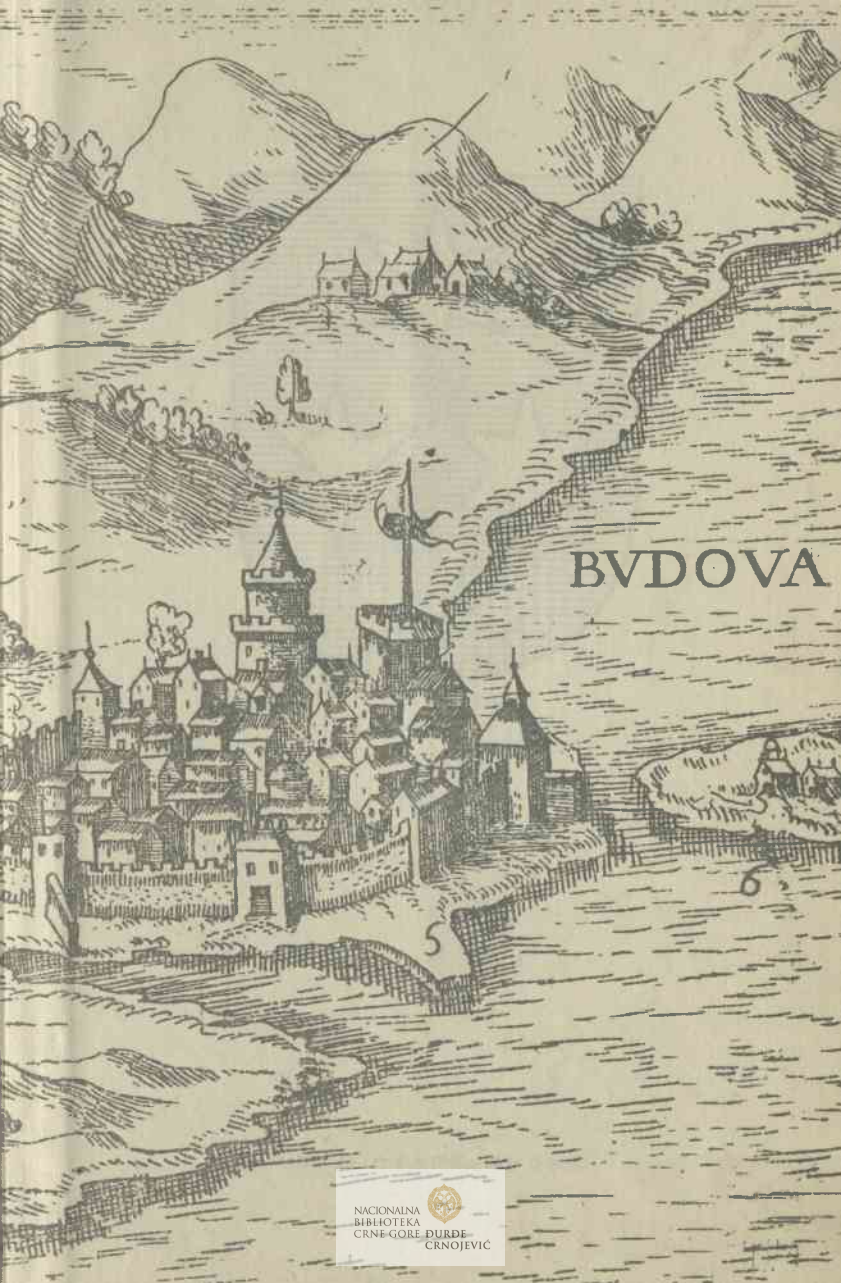
БИБЛИОТЕКА
ЦЕТИЊЕ
Број II 104370

МИРОСЛАВ
ЛУКЕТИЋ

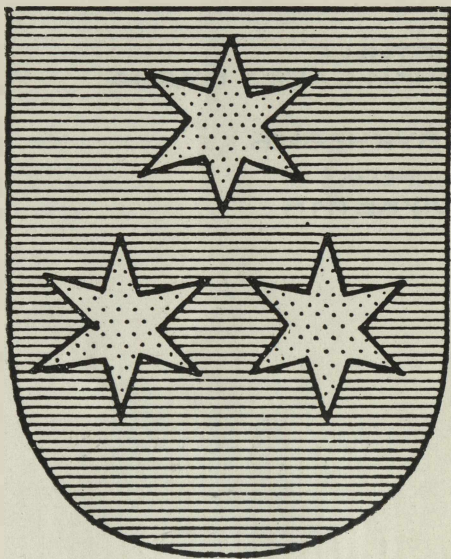
Б У Д В А
СВ. СТЕФАН
ПЕТРОВАЦ

BUDOVA

ГРБ СТАРЕ БУДВЕ

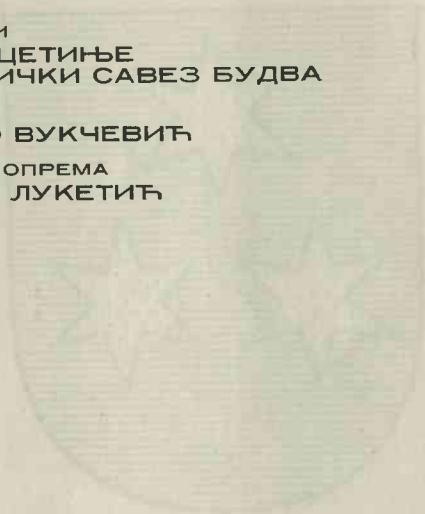
NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

ID = 100227591

ИЗДАВАЧИ
„ОБОД“ ЦЕТИЊЕ
ТУРИСТИЧКИ САВЕЗ БУДВА

ФОТОСИ
СЛАВКО ВУКЧЕВИЋ

ЛИКОВНА ОПРЕМА
СТЕВАН ЛУКЕТИЋ

~~МУЗЕЈСКИ
МУЗЕЈСКИ
ПРИМЈЕЊА~~

001504573

БУДВА-ЦЕТИЊЕ
1966.

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

ЦЕНТРАЛНА НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
„ЂУРЂЕ ЦРНОЈЕВИЋ“
ЦЕЖИЊЕ
ИИБ. Број 11104370

МИРОСЛАВ
ЛУКЕТИЋ

Б У Д В А
СВ. СТЕФАН
ПЕТРОВАЦ

**БИБЛИОТЕКА
МОНОГРАФИЈЕ
МЈЕСТА И
ИСТОРИЈСКИХ
СПОМЕНИКА**

УРЕДНИК М. ЛУКЕТИЋ

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE
ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

Територија општине Будва захвата средишни дио Црногорског приморја. Протеже се у правцу сјеверо-запад-југоисток, у дужини око 25 км, са укупном површином од 122 км². Географске координате њеног положаја налазе се између 42°10'—42°20' сјеверне ширине и 18°48'—19°0' источне дужине. Сусједне општине су: са сјеверозапада которска, са сјевера (према залеђу) цетињска, а са југоистока барска општина. У географском погледу подручје представља јединствену цјелину оивичену природном границом, која са запада према Грбљу почиње од мора, укључујући плажу Јаз и један дио Мрчева поља са брдом Спас, па даље иде на сјеверозапад уз ловћенске падине спољним ободом атара села Побори, захватајући брдо Коложун, непосредни огранак Ловћена. Сјеверна граница пролази врховима преко Коњског и укључује атар села Брајићи, па иде даље на сјевероисток поред Буковика, обухватајући Паштровску гору и подударајући се с границом Црмнице. Источна граница, тј. граница са Спичом, преко превоја Куфин спушта се у Дубовицу и завршава се морем. Јужни дио је обала са острвима Св. Никола и неколико других, мањих.

Данашња територија општине одговара, дакле, у потпуности територији некадашњег окружја будван-

ског (у чији су састав, сем Будве, улазиле и посебне кнежине Маине, Побори и Брајићи, као и издвојена општина Паштровићи, са већим насељима Св. Стефаном и Петровцем), које се административно и политички дуго налазило у саставу Боке Которске. Ни посљедња административна подјела у СР Црној Гори, када је дошло до укидања срезова и обједињавања појединих комуна, није довела до промјена ових граница. Тако је очувана територијална цјеловитост овога краја, што је тражио и његов даљи економски и друштвени развој. Заједнички интереси још бржег и свестранијег развоја упућују на проширивање сарадње са сусједним општинама, која се у посљедње вријеме све успјешније развија.

Сједиште општине је Будва. Град није имао услова да се развије у већи економски и политички центар, који би конкурисао Котору и Дубровнику. Планински вијенац, који се од обале уздиже и протеже дуж читаве територије, представљао је сметњу за шире саобраћајне везе са залеђем и унутрашњошћу, а непостојање природних услова за већу луку ометало је и развој поморства. Будва је зато представљала транзитну базу, како за копнени тако и за морски саобраћај. На развој овога краја утицало је и то што је он много вијекова био гранична територија. Од подјеле Римског царства 395. године на Западно и Источно, граница је пролазила поред Будве. Прилике које су настале усљед надирања Турака и пропасти српске државе условиле су да Будва неколико вијекова остане под туђинском окупацијом и одвојена од свог залеђа, а истурен гранични положај овога краја доводио је до честих турских напада, пустошења и разарања.

У садашњим условима, географски положај и остале прилике пружају изванредне могућности за развој домаћег и страног туризма, па је у том правцу и оријентисана главна привредна дјелатност у овом крају.

РЕЉЕФ И ГЕОЛОШКИ САСТАВ ЗЕМЉИШТА

Разноликост конфигурације терена изразита је особина овог подручја. Она се највише изражава у висинским разликама. Планински дио пружа се динарским смјером СЗ—ЈИ и представља низ ланчаних висова који према ЈИ благо падају. Сви су ти планински масиви огранци Ловћена и имају исте карактеристике. Највиши врх је Маински, са 1414 метара, а даље у правцу ЈИ слиједе Голи врх 1087 метара, Кобац 720 м, Илијино брдо 841 метар, Дражимир 722 метра и др. Окомитост ових масива илуструје њихов однос са ширином појаса са ког се дижу, а која износи од 2 до 5 км. Рељеф планинске површи обилује типичним карсним формама вртача, пољица, понора и шкрапа. Падине окренуте мору све до флишне зоне су голе и испресијецане браздастим и окомитим врлетима. Велики је број удолина које стварају планински потоци. Ближе мору земљиште добије углачанију форму и често, у облику тераса, представља обрадиву и култивисану површину. У приморској зони јављају се приобална узвишења, као што су брдо Спас, изнад саме Будве, (389 м), Кошљун изнад Будванског поља, Мало и Веље брдо у близини Петровца, Дубовица и сл.

Обала је разуђена. Обилује мноштвом увала, заклона, пјешчаних жала, ртова и мањих острвца. За развој туристичке привреде од нарочитог је значаја обиље пјешчаних плажа. Има их 18, а налазе се између појединих гребена. Ова пјешчана жала, већином лучног облика, настала су, с једне стране, таложењем наноса, који рјечице и потоци, пролазећи кроз стрме кречњаке и флишне зоне, у релативно великим количинама доносе и таложе на својим ушћима, а с друге — дјејством морских таласа на обалу. Таква прекрасна жала су, на примјер, Јаз (западно од Будве), Словенска плажа, Могрен, Бечићи, плаже у Св. Стефану, Петровачка плажа, плажа у Буљарици и друга. Понегдје морски таласи од наноса стварају спрудове, повезујући њима обалу с острвцем. Таквим је спрудом повезан са копном Св. Стефан. Истог је постанка и подморски спруд звани Туња, састављен од шљунка и пијеска, који острво Св. Никола повезује са копном и тиме омета саобраћај у будванском заливу. У позадини свих већих жала су поља, створена рјечном ерозијом, чија су дна испуњена дилuviјалним лавинама и плазинама (Будванско поље, Бечићи, Буљарица).

Обала од Будве до Спича одликује се још и високим ртовима са клиповима чији слојеви падају према копну. Поред њих уздижу се мања острвца — шкољи, остаци некадашње старе, потонуле обале. Дјејством морских таласа обала је помјерена према копну. Сам стари дио града налази се на некадашњем острву, које је насипом претворено у полуострво. Св. Никола је највеће острво (дужине око 2 км), пружа се динарским правцем, а има доста плодног земљишта са бујном зимзеленом вегетацијом. Даље према југоистоку нижу се мања острва: Кришић, Голубињ, Смоквица, Катич, Св. Недјеља (ова два посљедња налазе се јужно од Петровца), Ватуља и Мравињак (уз саму Дубовицу).

У приобалној зони морско дно је различите дубине. Идући према југоистоку, дубина се повећава и на појединим мјестима достиже 40 м. Неке подводне стијене, зване секе, представљају опасност за пловидоу (сека јужно од острва Св. Никола).

Обала је тектонског поријекла, а измијењена је радом таласа, обурдавањем и наносима рјечица и потока.

Овакав рељеф даје планинско-приморским пејсажима егзотичност и привлачност. Ово је „једно од најлепших приморја, са интимним и скривеним лучним затонима, са чистим песком и шљунком, с бујном вегетацијом, сунчан крај” (Јован Цвијић).

Геолошки састав земљишта планинског дијела једноставан је и састоји се углавном од тријаских кречњака и доломита, док је приморски дио по саставу сложенији. Земљиште на ком се налазе Будва, брдо Спас са Могреном и острво Св. Никола састоји се од доломитског шкољкастог кречњака, чији се слојеви пружају динарски. Сјеверно од Будве постоје три геолошке зоне: у селу Подстрогу јавља се зона еоценог флиша, сјевероисточно од ње је гребен Острог-Кошљун, састављен од тријаских и кретацејских кречњака, док се флишна зона Врбица-Мажићи налази још сјевероисточније. Ови слојеви су различите старости, а пружају се правцем СИ—ЈИ, најакхујући једни на друге. Истог је састава и обала до Петровца, само што има подневачки правац. Од Петровца даље поново добија динарски правац и састоји се од тријаских кречњака. Еруптивних стијена тријаске старости има код Будве, у масиву брда Кошљун, гдје се могу запазити трагови некадашњег кратера.

Рудна и минерална богатства краја нијесу још довољно испитана. Први извјештај о рудном налазишту потиче из 1777. године, када је аустријски генерал Паулући, у свом извјештају о стању и приликама у Црној Гори, навео да код манастира Стањевићи и у Кољожунском ждријелу има руда, али какве су и у

коликој количини — није испитано. Од неметалних минералних сировина откривене су богате насlage бентонита на подручју Бијело поље — Илијино брдо у планинском рејону сјеверно од Петровца. Сматра се да ова налазишта, како по количини тако и по квалитету, спадају међу највећа у Југославији. Рејон Буљаричког поља истраживан је ради откривања налазишта нафте. Једна од пет бушотина ишла је 4.484 метра у дубину и једна је од најдубљих у свијету. Истраживања нијесу дала очекиване резултате, па су даља испитивања обустављена.

КЛИМА И ХИДРОГРАФИЈА

Будва има медитеранску климу. Поред географског положаја, основни утицај на климу врше море и планински вијенац у позадини, који достиже висину од преко 1.000 метара. Ове супротности изазивају и осјетну разлику у клими планинског и приморског дијела, која је нарочито изражена у зимском периоду.

Будва има метеоролошку станицу, која врши сва главнија метеоролошка осматрања, а у Буљарици, недалеко од Петровца, ради падавинска станица, на висини од 100 метара. На основу њихових мјерења, обрађених у Хидрометеоролошком заводу СР Црне Горе у Титограду, наводимо податке о клими приморског дијела, посебно Будве.

ТЕМПЕРАТУРА

Средња годишња температура за посљедњих 14 година износи $15,8^{\circ}$, што приближно одговара средњим температурама француске и италијанске ривијере. Средње температуре годишњих доба су следеће: прољеће (март, април и мај) 14° ; љето (јун, јул и август) $23,1^{\circ}$; јесен (септембар, октобар и новембар) $16,9^{\circ}$; зима (децембар, јануар и фебруар) $9,3^{\circ}$.

Најтоплији мјесеци су јул и август, а најхладнији фебруар и јануар. Средња годишња максимална температура износи $20,4^{\circ}$, а средња годишња минимална температура је $11,6^{\circ}$. Апсолутни максимум температуре забиљежен је у јулу и августу и износи $35,7^{\circ}$, а минимум је $-6,3^{\circ}$. Међутим, ове екстремне температуре јављају се ријетко. Дани када се температура спусти испод нуле прави су изузетак, тако да њихов број у току године у просјеку износи 5,3. 1962. године није забиљежен ниједан такав дан.

У планинском дијелу температурна колебања су јаче изражена. Нарочито зими, па су дани са мразевима чешћи.

Дневне осцилације температуре су мале, што благотворно дјелује на човјечији организам.

Треба истаћи да годишња средња осцилација температуре износи око 14° , што је врло повољно.

ВИШЕГОДИШЊИ ПРЕГЛЕД СРЕДЊИХ МЈЕСЕЧНИХ
ТЕМПЕРАТУРА ВАЗДУХА (1949—1962)

Мјесец	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Про- сјечна ври- једност
Просјечна вриједност	8,6	8,7	10,4	13,8	17,7	21,6	24,0	23,7	20,7	16,7	13,2	10,6	15,8
Максимум	11,4	10,9	12,3	15,5	19,0	23,1	26,5	25,4	22,0	18,3	14,6	12,0	16,5
Минимум	6,6	5,8	8,1	12,0	16,3	19,8	22,2	22,2	19,0	14,8	12,0	8,9	15,2

Средња годишња температура морске воде мјерена при самој обали износи $17,9^{\circ}$. Највиша је лјети: 23° ; у јесен она износи $19,9^{\circ}$, зими 13° , а у прољеће $15,7^{\circ}$. Површина морске воде је најтоплија у августу (24°), а најхладнија у фебруару ($12,1^{\circ}$).

Морска вода садржи висок проценат соли: 39 грама у литру.

РЕЛАТИВНА ВЛАЖНОСТ ВАЗДУХА

Релативна влажност је висока, па је њена средња годишња вриједност око 71%. Највећа релативна влажност јавља се у новембру (75%), а најмања у јулу (око 67%).

ОБЛАЧНОСТ

Мјерења показују да је небо изнад Будве у току године у просјеку мање него полуоблачно. Највећа облачност је у новембру, када број ведрих дана достиже минимум од три, а најмања је у августу, када је просјечно 20 ведрих дана. Зимски мјесеци, особито јануар, имају често велики број апсолутно ведрих дана (јануар 1964).

ИНСОЛАЦИЈА

У просјеку, сунце у Будви сија око 2.300 часова годишње, што дневно износи 6,3 сата. Овај податак важи само за Будву и незнатно је смањен усљед тога што у каснијим поподневним часовима на град падне сјенка брда Спас. Инсолација је највећа у јулу (10,7 сати), а најмања у новембру (3,1 сат). Ово подручје је једно од најсунчанијих у Југославији.

ПАДАВИНЕ

Распоред атмосферских падавина је неравномјеран (по годишњим добима): у јесен 579 мм; зими 542 мм; у прољеће 354 мм; у лјето 131 мм. Главни максимум падавина је у новембру (271 мм), а главни минимум у августу (32 мм). Просјечна годишња вриједност падавина износи 1605 мм. У приморском дијелу атмосферски талози јављају се искључиво у виду кише. Снијег је врло ријетка појава. За посљедњих четрнаест година било га је само 1954. године, и то свега по дан-два. У планинском дијелу изнад 600—700 метара висине снијег се јавља чешће, али се и ту, усљед дјеловања топлих струјања која долазе с мора, релативно кратко задржи.

АТМОСФЕРСКИ ПРИТИСАК

Атмосферски притисак износи у просјеку 760,6 мм Hg годишње.

ВЈЕТРОВИ

Вјетрови се најчешће јављају зими, као посљедица неједнаког загријавања ваздушних маса. *Бура* или *сјевер*, јак је и хладан зимски вјетар, који са копа дува у правцу мора. Највише се осјећа у Паштровићима, док је Будва заклоњенија. Обично доноси разведравање. *Југо* или *широко* је топао вјетар који доноси обилне падавине и дува са мора према копну. Чешћи је од свих осталих, а јавља се зими, у јесен и у прољеће. *Пуленат* је вјетар који дува из западног правца. Риједак је, али је јак и доноси талоге. *Лебић* дува из југозападног правца и ствара јаке таласе. Најчешће дува зими и у рано прољеће. *Маштрал* је љетни вјетар. Врло је пријатан, јер освјежава. Почиње око 10, а нестаје око 16 часова. Користи се за једрење.

Подаци о учесталости вјетрова у Будви показују да је 50% времена без икаква кретања ваздуха, да најчешћи вјетрови дувају из правца југа и да се јаки вјетрови јављају зими.

Климатски услови и поднебље омогућавају да сезона купања почиње већ у априлу и да траје све до краја октобра.

ХИДРОГРАФИЈА

Током цијеле године насеља имају довољне количине здраве пијаће воде. Извори су веома чести, а јављају се на додиру кречњака и флиша. Релативно велике количине атмосферских талоба продиру кроз кречњак и спуштају се у дубину све до непропустљивих слојева, да би у облику извора или врела избиле напоље. Јављају се чак и у зони кречњака, у непосредној близини мора. Услјед стрме конфигурације терена, потоци и рјечице брзог су тока и стварају корита, а понегдје и мање водопаде. Најактивнији су у мјесецима са највише атмосферских падавина, када у своје токове скупљају и површинске воде. Позната

је Маинска ријека, која тече кроз Маине и Будванско поље и улива се у море. Од њених наноса настала је пространа Словенска плажа. Њен ток је послије ослобођења укроћен и регулисан, тако да више не плави земљиште. Даље слиједе повремени потоци: Боретска ријека, Бечићка ријека, Кукачка ријека, Поток код Пржна, Поток од Ребра, Поповштица, Кањошева ријека и др. Највећи и најважнији извор у општини је Ријека Режевићи у Паштровићима. Налази се у близини аутопута, између Св. Стефана и Петровца, и након кратког тока улива се у море. Неколико милиона ради на њему. Минимални капацитет врела за љетних мјесеци је 73 литра у секунди. Читаво подручје од Петровца до Будве снабдијева се одатле водом, и то преко новоизграђеног водовода. Вода је љети хладна, што показује да она долази из дубинских слојева, који се не загријавају спољашњим температурама. Недалеко од аутопута Петровац—Титоград код Новосеља налази се пећина звана Вилина спила, из које током кишних мјесеци избијају велике количине воде. Њен улаз је пречника око 10, а дубока је око 100 метара. Усљед нерегулисаних токова неких потока и сјече шумског покривача, приличан дио земљишта је угрожен бујицама.

Обиље добре и здраве пијаће воде је важан услов за даљи развој туристичке привреде у овом крају.

ВЕГЕТАЦИЈА И ЖИВОТИЊСКИ СВИЈЕТ

Клима условљава и одговарајућу вегетацију, па је она у приморском дијелу типично средоземна, а у планинском дијелу умјерено континентална.

Од културних средоземних биљака највише је распрострањена маслина. Понегдје успијева и на висини од 300 до 400 метара. Бројне су лозе и смокве, а успијевају и поморанца, лимун, шипак, рогач и др. Природна вегетација је заступљена разним врстама зимзелених биљака: кипарисима, боровима, еукалиптусима, палмама и др. Приморско необрадиво земљиште покрива зимзелена макија: смрека, зеленика, планика, жуква, вресина, сомина и сл. Планински дио је оскудан у вегетацији, па су врлети према мору голе. Постоји више врста љековитог биља, али се оно мало скупља и користи.

Шумски покривач састављен од букве, граба и храста заузима мањи дио Паштровске, Маинске и Браићке горе. Некад је ова територија била покривена густим шумама, али су оне за вријеме владавине Млетачке Републике немилосрдно експлоатисане (за бродоградњу и др.). Као свједочанства тога времена сачувани су само неки топоними и покоји прастари храст. Нужност пошумљавања је велика и очигледна, али се на томе ради само у врло ограниченим размјерама. Штавише, ради подмирења својих потреба,

домаћинства настављају сјечу ионако већ оријеђеног шумског покривача, а то пријети још већим огољавањем и стварањем даљих могућности за ерозију. Обални појас, који обилује густим маслињацима и другом зимзеленом вегетацијом, такође је угрожен, јер се приликом изградње комуникација и грађевинских објеката о њему не води довољно бриге.

Заштита постојећег зеленила и даље пошумљавање и повећавање зелених површина постављају се као важни задаци, чије би рјешавање требало да прати обиман програм изградње туристичких и других објеката поред мора.

Фауна нема специфичности које би је издвајале од других сусједних приморских рејона. Од дивљачи највише има зечева, лисица, куница, ласица, јазаваца, а понекад се сретне и видра. Шакала још има у рејону брда Спас. Они наносе штету племенитој дивљачи. Главни штеточина је лисица, која се посљедњих година намножила. Ријетко се појављују вукови.

Птичји свијет је богат. У планинском дијелу има доста јаребица-камењарки, а приморске шпиље богате су голубовима. У зимском периоду долијећу јата гусака, патака, а има и шљука. Бројне су препелице, грлице, фуге и голубови-гривци, као и друге селице. Све је мање орлова и других птица грабљивица. У прољеће и љето приморски појас пун је разних врста птица пјевачица: славуја, шева и других.

Некада је обалски појас био познат по великој количини сваковрсне рибе. Али су кочарење и употреба експлозивних средстава нанијели велику штету флори и фауни мора. Ипак, обалски појас и сада обилује разноврсним врстама високо квалитетне рибе: зубатац, орада, бранцин, барбун и други представници бијеле рибе. У већим количинама се лови сардела, скакавица, укљата, буквица и др. Од риба грабљивица треба споменути гофа, паламиду и лицу. Дубинске рибе има сада највише: раца, орлић, пешикан и сл. Камени предјели уз обалу богати су оботницама, мурџама, а сретају се и сипе и улигњи.

НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВО

Према попису из 1961. године, општина Будва има 33 насеља са укупно 4.834 становника. По броју насеља она се налази на осмом мјесту у Црној Гори, а на четириесто двадесет првом у Југославији. По броју становника представља најмању општину у Црној Гори и једну од најмањих у Југославији.

Будва је изграђена на заклоњеном и издвојеном мјесту — на полуострву. Опасана је зидинама. Унутар зидина испресијецана је малим, уским и кривудавим улицама, које изводе на једна од двоје градских врата. Градски трг се налази између православне и католичке цркве. Има још неколико мањих „пјаца”. Куће су све од камена, збијене једна за другу, са по неколико спратова. Мало је грађевина преживјело велики потрес из 1667. године, у ком је стари град настрадао. У посљедњих неколико година град се убрзано развија и шири ван градских зидина, заузимајући простор Будванског поља.

Друго насеље градског типа је Петровац. И он се интензивно развија и током посљедњих неколико година све више постаје насеље туристичког типа, са свим особинама варошице. Из неколико зграда, у којима су некада паштровска вина и уље чекали на извоз, Петровац је брзо израстао у познато туристичко

мјесто на Црногорском приморју. Изванредна пјешчана плажа и одличне саобраћајне везе чине га врло интересантним и посјећеним у току сезоне.

Свети Стефан је насеље туристичког типа. Задржавши стари спољашњи изглед овога мјеста, изграђен је модеран туристички објекат високе класе.

Сеоска насеља су по положају или приморска или планинска. Приморска су изграђена или дуж цесте или поред саме обале. То су: Пријевор, Сеоца, Подострог, Борете, Бечићи, Пржно, Милочер, Св. Стефан, Близикухе, Режевићи, Калудерац, Буљарица и неколико других мањих засеока. Планинска насеља налазе се на надморској висини од преко 400 метара. Таква су: Побори, Горњи Маини, Брајићи, Станишићи, Куљаче, Челобрда, Тудоровићи, Брда, Новосеље и друга. Све су то врло стара насеља, са многим заједничким особинама. Куће су саграђене једна уз другу, са заједничким зидовима, тако да чине један скуп. Налазе се на теже приступачним мјестима, обично на узвишењима. Оваква компактност насеља сеоског типа, сем интересима заједничке одбране од непријатеља, тумачи се и родбинским везама њихових житеља. Обично су село насељавали или припадници истога братства, или пак припадници неколико братстава која чине једно племе. Зато се многа насеља зову именима братстава. На локацију насеља утицале су и околина и вода. Границе између појединих села су одређене и знају се њихови атари. Око четвртине земљишта служи за пашњаке и сјечу шуме. То је заједничка својина села, такозвана комуница. Многа села имају својину и у планини. Посебан тип планинских насеља чине „торови”, који се насељавају само у току љета, када се стока изгони на пасишта. Ови својеврсни катуни су вјероватно и прва насеља досељених словенских племена.

Сеоске куће су махом истога типа у читавом крају. Грађене су од камена, а покривене су коритастиим пријепом, званим „тигла конавлица”. Обично су на

спрат, тако да приземље служи за смјештај стоке. Си-ромашнији праве само приземне куће. Кровови су на једну воду. За посљедњих неколико година у Будванском пољу и у околини Петровца изграђују се нагло нова насеља. Све већи број сељака напушта своја брдска насеља и подиже куће близу обале.

СТАНОВНИШТВО

Први познати становници Будве и околине су Илири. Сачувани су трагови њихове материјалне културе, као и поједини топографски називи илирског поријекла. Неколико вијекова прије наше ере Будву насељавају Грци и она постаје илирско-грчко насеље. Долазак Римљана све више мијења националну структуру житеља Будве, али у околини и даље преовладава аутохтоно (илирско) становништво.

У другој половини VI вијека долазе Словени. Тада почиње њихово трајно насељавање у овом крају. Словени постепено потискују несловенски живаљ, а послје сараценског пустошења Будве (IX вијек) насељавају и сам град. Млетачки извор из XVI вијека показује да је Будва у то вријеме имала око 800—900 становника, чија имена указују на словенско и арбанашко поријекло. Словени су извршили асимилацију становништва цијелог подручја, тако да је у периоду немањихке државе и све сеоско становништво овога краја било чисто словенског, тј. српског поријекла. Тако Словени коначно постају главни фактор у друштвеном, економском и политичком животу цијелога краја.

За вријеме дугогодишње млетачке окупације, у Будви је спровођена романизација словенског живља. Нарочито је у томе била активна римска курија. Вршено је досељавање породица романског поријекла, увођен је италијански језик и др. Али све те мјере ипак нијесу битно утицале на етнички састав становништва Будве, јер је највећи прилив представљао српски живаљ из Паштровића и осталих околних пле-

мена. Мањи број доселио се из Далмације. Породице романског поријекла су временом изумрле, а оних неколико што је остало примило је све особине нашег живља, задржавајући само своје презиме.

Од досељених словенских племена на територији будванске општине су у средњем вијеку формиране четири етничке групе: Побори, Маини, Брајићи и Паштровићи. Ове етничке групе — племена у ширем значењу — имале су и до данас су сачувале своје специфичне особине, које се огледају у разноликости обичаја, говора, психичких особина и сл. То су племена која су се доселила из Црне Горе и Србије. У својој традицији, свако је од њих сачувало своје поријекло. Било је доста и појединачних досељавања из Црне Горе, било из економских разлога или због крвне освете. 1849. године окружје будванско је имало 5.605 становника.

Економска емиграција је врло карактеристична за овај крај. Она се појачава особито крајем XIX и почетком XX вијека, када велики број људи одлази у Америку, Аустралију, Турску и друге земље. Највише их је пошло из Паштровића — готово из сваке куће отишао је неко на рад у иностранство.

СТАНОВНИШТВО ПО НАРОДНОСТИ
(ПОПИС ИЗ 1961. ГОДИНЕ)

Укупно	Срба	Хрвата	Слов.	Макед.	Црног.	Југ.	Мусл.	Шипт.	Мађара	Осталих
4.834	285	185	13	12	4.267	6	19	10	15	22

Дио сеоског становништва Брајића, чије је куће непријатељ спалио у току народноослободилачке борбе, преселио се у Војводину. И послеријатна индустријска изградња земље, која је изазвала потребе за радном снагом, проузроковала је велики одлив сеоског становништва у град. У посљедње вријеме еми-

грација се смањује, јер је убрзани развој туристичке привреде отворио широке могућности запошљавања мјештана у услужним гранама. Али број сеоског живља, које је у прошлости чинило велику већину становништва овога краја, опада и даље. Према попису из 1961. године, проценат пољопривредног становништва износи 26%.

СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ДЈЕЛАТНОСТИ И АКТИВНОСТИ

	Дјелатност							
	Укупно	Рударство	Индустрија	Пољопривреда	Шумарство	Грађевинарство	Саобраћај	Трговина и угост.
Будва	4834	229	333	1261	11	513	197	627
Активно	2164	68	151	594	3	212	58	261
Уздржавано	2670	161	182	668	8	301	139	366

Занатство	Лич. услуге	Комуналне	Држ. упр. и правос.	Култ., прос. и наука	Здравствена и социјална	Банкарство и осигур.	Остале	Ван. Дјел.		
								Лица са личним приходом	Остала лица	Неразврстано и непознато
135	10	375	195	74	81	10	54	586	85	58
62	6	114	63	40	43	4	36	350	48	41
73	4	261	132	34	38	6	18	236	27	17

ЗАПОСЛЕНО ОСОБЉЕ У ДРУШТВЕНОМ СЕКТОРУ (СТАЊЕ НА ДАН 30. IX 1962. ГОДИНЕ)

	Дјелатност									
	УКУПНО	Свега	Индустрија	Пољопривреда	Грађевинарство	Саобраћај	Трговина и угостит.	Занатство	Остале дјелатности	Установе
Будва	1738	1555	267	45	586	53	500	5	9	183

САОБРАЋАЈНЕ ПРИЛИКЕ

Као и остала подручја Црне Горе, Будва је имала веома лоше саобраћајне везе, што је успоравало њен општи економски и друштвени развитак. Везе са унутрашњошћу, са главним саобраћајним токовима долином Саве и моравско-вардарским путем, биле су слабе. Зато је од прворазредног значаја изградња Јадранске магистрале, која пролази преко цијеле територије општине, повезујући Будву са главним магистралама у унутрашњости и с барском луком. Изградња железничке магистрале Београд — Бар допринијеће још већем развоју овога краја. Већ се запажа велико интересовање за изградњу туристичких објеката дуж магистрале, па ће будванска ривијера, повезана dobrim саобраћајницама, постати главни туристички рејон Црне Горе.

Још у доба Римљана кроз Будву је водио војни пут, који је везивао Аквилеју са Драчком. А познати средњовјековни пут »Via de Zenta« полазио је из три луке: Бара, Котора и Будве. Из Будве је ишао преко Цетиња, да би се са ова два друга крака спојио код Дукље, данашњег Титограда. То је била основна саобраћајница која је Приморје повезивала са унутрашњошћу. Први колски пут израђен је у доба француске окупације. Генерал Мармон израдио је пут Дебели

Бријег — Херцег-Нови — Котор — Будва 1807—1813. године. Сачувани су остаци једног моста код Будве из тога доба. У вријеме аустријске окупације, из војних разлога, овај пут је продужен у правцу Петровца и до Куфина — границе са Турском. Пут Цетиње — Будва, дужине 35 км, изграђен је 1933. године и најкраћа је веза Цетиња с морем. Предност му је у томе што је и зими проходан. Прије неколико година је и асфалтиран. У плану је да се овај пут прошири и скрати за 10 км, јер то захтијева стварање јединственог туристичког рејона Будва—Цетиње. Он је важна веза Цетиња не само са морем него и са Јадранском магистралом.

Изградњом Јадранске магистрале сви путеви у општини су асфалтирани и растојања су смањена.

Петровац је постао важно саобраћајно раскршће, јер један крак магистрале одатле иде према Титограду (58 км), а други продужује до Бара (Будва — Бар 44 км). Нова магистрала је удаљеност од Будве до Дубровника svela на 86 километра.

Све већи број гостију, како страних тако и домаћих, долази посљедњих година ваздушним путем. То је омогућила изградња модерног аеродрома у Титограду (Будва — аеродром 65 км). Значајну ваздушну везу представља и аеродром у Тивту, удаљен од Будве свега 22 км, мада није оспособљен за слијетање већих авиона.

У изгледу је осјетно побољшање услова за развој и поморског саобраћаја. Радови на продубљавању улаза у будванску луку су већ завршени, а предвиђа се и њено преуређење и даља доградња, како би се проширила и оспособила за пријем путничких бродова веће тонаже. Петровац има мање пристаниште, у којем преко љета пристају бродови редовне путничке пловидбе.

Жељезничке везе са Будвом су посредне: до Херцег-Новог, или до Титограда. Тек ће изградња пруге Београд—Бар ријешити проблем жељезничког саобраћаја за читаво Јужно приморје, па и за Будву.

Локални саобраћај са Св. Стефаном и Петровцем је добро организован и обавља се путем сталних аутобуских и поморских линија, које иду у оба правца по неколико пута дневно. Аутобуске везе су такође добре: у љетној сезони многе аутобуске линије повезују Будву директно са више већих градова у земљи. С туристичке стране занимљив је новоизграђени пут од села Лапчићи до Побора, јер доводи близу познатог манастира Стањевићи. Исто тако постоји пут који је спајао аустријска утврђења према Црној Гори, и то Стањевиће, Космач, Кобац и Пресјеку. На многим мјестима он је сада руиниран. У пројекту је изградња жичаре Будва — Иванова корита (на Ловћену).

Захваљујући изградњи модерних путева и побољшању ваздушног и поморског саобраћаја, путовање у Будву је постало још пријатније, удобније и краће. Нагли пораст путничког промета захтијева и хитну изградњу потребног броја пратећих објеката (пумпних станица, радионица, сервиса и др.).

Будва, поглед са тврђаве Морине

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE
ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

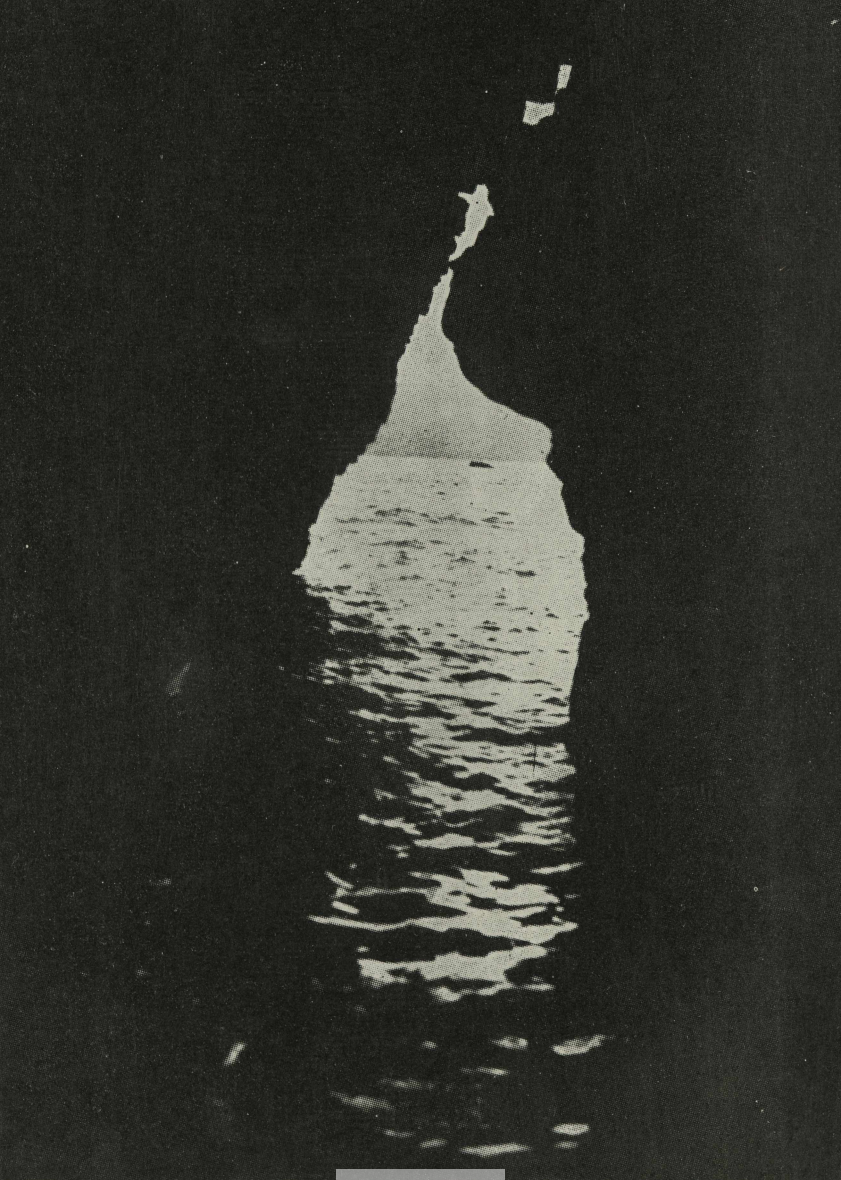

Св. Стефан

*Петровац. — У даљини се види
велика плажа у Буљарици*

Шпиља „Голубарица“

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE
ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

Мизини плаже Јаз

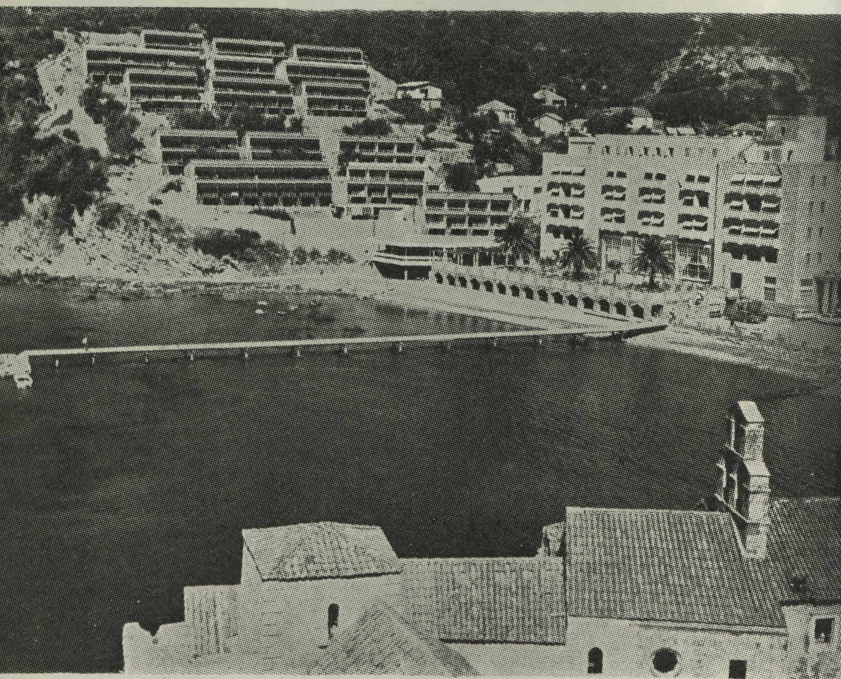
Режевићи — типично приморско село

*Детаљ медитеранске вегетације у
Будви*

Мило Милуновић: Рибе (1965). —
Море и приморски мотиви главна
су тема стваралаштва овог истак-
нутог умјетника који већ година-
нама љетује у Будви

Поглед са градске тврђаве у Будви

Будва, кутак старогa града

ИСТОРИЈСКИ ПРЕГЛЕД

ИЛИРСКО-ГРЧКИ ПЕРИОД

Будва се сматра једним од најстаријих насеља на обалама Јадрана. Њена најстарија историја може се проучавати не само на бази археолошких ископина већ и из писаних извора, који укључују дјела старих грчких и римских писаца. У својој трагедији „Оиклес“, написаној у V вијеку прије наше ере, Софокле спомиње и Будву, као „град Илирије“. Приближно из истог доба је и опис путовања Јадранским морем из пера грчког писца Скилака. Набрајајући илирска племена која су насељавала наше крајеве, он наводи и Будву као главни град Енхелеја. Ниједан од старих писаца не даје датум оснивања Будве. Постоје неколике легенде о њеном постанку. Једна од њих за утемељаче Будве сматра Феничане, најстарије морепловце Средоземља. Грчки писац Стјепан Византијски, преносећи вијест Филона из Библа, каже да је Будву основао Кадмо, син феничанског краља Агенора и краљице Телефосе. Протјеран из Тебе, заједно са својом женом Хармонијом, владар и освајач Беотије Кадмо, нашао је уточиште код илирског племена Енхелеја. Под његовим вођством Енхелеји побиједо Ардијеје, а њега прогласе за краља Илирика. У илир-

ске земље Кадмо је стигао воловском запрегом. Он је основао Будву, а она је добила име по његовим воловима (Боус — на грчком: во).

Најстарији називи за Будву су: Butua, Buthos, Butoba, Budua, Civitas Antique (Стари Град).

Остаци материјалне културе, пронађени приликом археолошких ископавања у Будви и на другим мјестима, показују да су најстарији становници Будве били Илири. То потврђују и грчки писци, који су за становнике Будве проглашавали Илире, а сам град сматрали староилирском тврђавом.

Крајем бронзаног доба Илири продиру и насељавају се у западним и јужним крајевима наше земље, потискујући при том Трачане. Њихов долазак означио је и почетак халштатског доба, када гвожђе постепено потискује бронзу, тако да се она употребљава највише за накит. Настаје процес интензивније обраде земљишта, па земљорадња, поред сточарства, постаје основно занимање Илира. Повећава се обим производње, стварају се вишкови, развија се размјена, почиње друштвено-економско раслојавање друштва и стварање класних односа. Ратни сукоби између племена и заробљавање непријатеља ствара темеље за зачетак ропских односа. Родовска аристократија, гомилајући богатства, набавља предмете раскоши из других земаља, највише из Грчке. Војна демократија, посљедњи ступањ у развоју првобитног друштва, ствара племенске групације и савезе, који у даљем процесу доводе до формирања ширих етничких група.

Већа илirsка племена Ардијеји и Даорзи живјела су око доњег тока Неретве, Плереји су живјели у јужној Далмацији и Боки Которској, а Доклеати у Црној Гори. Познато је и илirско племе Маније, за које грчки писац Скилак наводи да је живјело на Неретви. Претпоставља се да име Маини потиче од њих. Описујући Илире, грчки писци доносе многе фантастичне и контрадикторне приче о њима. Историчар Тукидид подвлачи њихову ратоборност. Нападају не-

пријатеља са великом буком, изазивајући код њега страх и трепет. Кад се сукобе са непријатељем који се њих не плаши — почну да бјеже. „За њих је побјећи било исто тако часно као и побиједити”. Наклоњени су били свирепости, разбојништву, а нарочито пијанству. Други писци истичу њихову гостољубивост. Страмон пише да су сваке осме године дијелили земљу међу собом. Трговина се међу њима одвијала трампом, а понека племена су ковала и оловни новац. Мртваце су сахрањивали или спаљивали, правећи велике могиле на гробовима. Таквих камених илирских могила сачувало се доста у околини Будве и у Паштровићима. И у топономастици сачувано је више назива (мјеста) илирског поријекла (Ластва, Нерин и сл.).

Поред измјена у материјалној култури и друштвеном уређењу, млађе гвоздено доба — латен — карактерише и експанзија Келта и ширење грчког утицаја, највише путем колонизације. Келти потискују Илире, многа племена покоравају, а са неким се стапају. У тим новим илирско-келтским племенима преовладавају негдје једни, а негдје други. Њихова експанзија почиње око 400. године прије наше ере и долази из два правца: из Галије и из Сјеверне Италије. Келти су дошли и у ове крајеве, захвативши подручје готово читаве данашње Југославије.

Вал грчке колонизације јадранског подручја није мимоишао ни Будву, тим мање што јој је стајала на путу који је водио према колонијама на сјеверу Јадрана. Утврђено је да Будва није никад била грчка колонија, да је нијесу ни основали Грци, али је у Будви постојало, упоредо са илирским, и грчко насеље. На путу за сјеверни Јадран, грчким је морепловцима и трговцима била потребна мања етапна станица, гдје би се њихове лађе могле склонити. За то им је Будва била погодна. Ту су и трговали са Илирима, купујући од њих сточарске и друге пољопривредне производе, у замјену за керамику и скупопцене пред-

мете од злата и других метала. Грчки утицај на илирска племена био је велик, и убрзао је процес распадања родојске заједнице код њих. Појављује се робно-новчана размјена. Илири преузимају од Грка нове врсте пољопривредних култура, усавршавају технику бродоградње. Многобројни налази из Будванске некрополе свједочанства су овог процеса. У гробовима је нађено много разноврсне керамике и других предмета грчког поријекла. По овим налазима може се пратити и друштвено раслојавање: у гробовима који су припадали племенској аристократији налажене су и разне драгоцености и предмети њихове свакодневне употребе, док у гробовима припадника сиромашних слојева нема таквих предмета, или су они много мање вриједности. Долазак Грка у Будву и стварање илирско-грчког насеља, пада у IV вијек прије наше ере и траје приближно до друге половине II вијека прије наше ере. Послије тога наступа период римске експанзије, који се разликује од грчког.

РИМСКА ОСВАЈАЊА И ВЛАДАВИНА

Насупрот Грцима, који у периоду колонизације стварају само поједина упоришта на нашој обали, Римљани долазе на Балкан као освајачи — са циљем да прошире своју империју која треба да обухвати у оно вријеме цио познати свијет. Већ у III вијеку прије наше ере они почињу своја завојевања, која трају око 250 година, све док нијесу успјели да слома отпор илирско-келтских племена. Њихово надирање је ишло у два правца: са југа, преко Македоније, и са сјеверозапада, из Италије. Римски робовласнички поредак тежио је за освајањем туђих земаља, које би служиле за изворе нових рудних богатстава, шума, пољопривредних производа, робова. Освојене територије додјељиване су римским велепосједницима, колонистима и војницима.

Под вођством илирског краља Аргона основан је племенски савез Ардијеја, који је отпочео нападе на грчке колоније на Јадрану. Илири су развили гусарење, почели да пљачкају трговачке лађе и да ометају саобраћај на мору. Грци су на то позвали Римљане у помоћ, а ови су искористили тај позив и отпочели дуготрајни рат против илирских племена. После смрти илирског краља Аргона на власт је дошла краљица Теута, са сједиштем у Рисну, која је наставила са освајањима. Римљани 228. године прије н.е. пораде Илире и приморају их да плаћају данак. После тога долази до распада племенског савеза Ардијеја. Привремени успјех Македонске државе, која је пружајући помоћ илирским племенима дошла у посјед источног дијела јадранске обале, био је сузбијен од стране Римљана. Побједивши Македонију у новом рату, Римљани стварају нови племенски савез илирских племена, са сједиштем у Скодри. Територија овог савеза простирала се од Крке до Љеша, укључујући и Будву. Посљедњи илирски владар Генције, удружен са македонским краљем Персијем, побијеђен је од стране Римљана и илирски савез се распао. Рим постаје господар на Јадрану и половином II вијека прије н. е. Будва потпада под римску власт. Римска колонизација у Будви, праћена романизацијом илирско-грчког становништва, одвијала се брзо. — Налази Будванске некрополе (горњи слој) датирају из тог периода. Латински натписи на многим надгробним плочама садрже већ романизована илирска и грчка имена. Нијесу сачуване грађевине из тога доба, али има трагова римских насеља у Будви и у Петровцу. Археолошки налази потврђују писање римског писца Плинија Другог, који је пролазећи кроз Будву записао да је то „град римских грађана”. Иако у Будви и у приобалном појасу наилазимо на многе остатке римске културе, који свједоче о романизацији ових насеља, околна села су и даље насељавали старосједиоци.

Римљани су наше земље подијелили на двије провинције: Далмацију и Панонију. Јадранска обала при-

пала је провинцији Далмације. Градови у Приморју су имали римско грађанско право. Слободни становници градова уживали су права римских грађана. Градска је управа била организована по угледу на римску. На челу града налазио се »*dum viri iure dicundo*«, који је имао и судску власт. Постојало је градско вијеће, које је сваке године из своје средине бирало градске чиновнике. У римско доба положај Будве није се мијењао. Поморски и копнени путеви повезују је са другим трговинским центрима у приморју и унутрашњости, са којима се обавља трговина пољопривредним и сточарским производима и робљем. Земљорадња је развијена, а гаје се и нове културе: маслина и винова лоза (коју увозе Римљани). Поред поморских веза, важан је био и копнени војни пут који је пролазио кроз Будву и ишао од Аквилеје дуж јадранске обале до Драча.

Дубоке противрјечности робовласничког друштва довеле су до опште унутрашње кризе у Римској империји. Она се највише осјећала у њеном западном дијелу. Цар Диоклицијан, рођен у Дукљи, покушао је да реформама задржи распадање царства. Под његовим руководством извршена је нова административна подјела. Издвајањем источних дијелова од провинције Далмације стварена је нова провинција Превалитана. Будва је ушла у састав те нове провинције. Али, Диоклецијанове мјере су само привремено могле спасити Рим од пропадања. Под царем Теодосијем, 395. године долази до подјеле Римског Царства на Западно и Источно. Ова подјела имала је далекосежне посљедице за даљи развој наших земаља. Јужна граница између ова два царства пролазила је поред Будве и ишла даље, преко Дрине, Савом и Дунавом. У источном дијелу преовладавао је утицај Византије и источни вјерски обред, а у западном дијелу утицај латинског језика, културе и римске цркве.

Из доба велике сеобе народа, пропасти Римског царства и наредних неколико вијекова нема историј-

ских података о прошлости Будве. Нијесу нађени ни трагови материјалне културе, који би указивали на боравак германских племена која су прошла кроз наше крајеве и кратковремено се ту задржала. Њихова владавина трајала је од 489. до 535. године.

ТРАГОВИ МАТЕРИЈАЛНЕ КУЛТУРЕ ИЗ ПРЕДСЛОВЕНСКОГ ДОБА

На подручју будванске општине налази се неколико значајних археолошких локалитета. До најважнијег открића дошло се 1936. године, приликом копања темеља за хотел „Авала” у Будви, када је откривена Будванска некропола. У то вријеме није се приступило систематском и стручном ископавању, већ је идентификација вршена упоредо са грађевинским радовима. То је био разлог да се дио некрополе који се налазио на мјесту данашњег хотела недовољно испита и да мноштво предмета приликом копања буде разбијено и однесено. Прикупљени материјали налазе се у музејима Београда, Загреба, Сплита, Цетиња, али и у Будви, гдје је изложена богата археолошка збирка предмета пронађених за вријеме каснијих систематских ископавања. Скупоцјени златни накит остао је у приватном власништву. Систематска археолошка истраживања на овоме локалитету вршио је Завод за заштиту споменика културе СРЦГ, у заједници са Археолошким институтом САН, у раздобљу 1952—1957. године. Резултати научних истраживања ове некрополе показују да антички налази датирају из четвртог вијека прије наше ере. Откривени гробови су свједочанство двију епоха: доњи слој је из хеленистичког доба и временски се укључује у IV—II вијек прије наше ере. Гробови су се налазили на дубини од преко два метра. Како се некропола налази у подножју брда Спас, то су бујице током времена стварале наносе и затрпавале некрополу. У зиданим гробовима

сахрањивани су мртвачи оба пола. Нађене су њихове кости и најмилији предмети из њиховог живота. Над гробовима су биле стеле са именима покојника. Предмети стављени у гроб одавали су покојника, његово звање, рад, професију. То је долазило од вјеровања да се живот наставља и после смрти. У гробовима војника налазило се оружје, код рибара удице, код дјеце играчке, а код жена — најчешће накит, огледала, чешљеви и разне мале посуде. У гробовима је обично налажен и новац. Грчки грбови су пуни разних керамичких радова: крчага разне величине, ваза, здјелица, тањира и др. Рађени су од црно фирнисоване керамике и са бијелом или црвеном орнаментиком. То је већином импортована керамика, рађена у јужној Италији, некадашњој грчкој провинцији. У једном гробу доњег слоја нађен је изванредан златан накит; четири аграфе у средини украшене розетом, два ћердана дужине преко 35 см на крају украшена лављом главом са роговима. Нађен је и један прстен. Својом израдом и технолошким карактеристикама, овај накит подсећа на продукцију хеленистичких златарских радионица Велике Грчке, посебно на рад тарентских мајстора, а датира из III вијека прије наше ере. Највиша умјетничка реализација запажена је на двама медаљонима са ликовима Дионизијева култа. Један лончић израђен од локалне керамике припада илирском гробу и сматра се најстаријим налазом из некрополе. Илирски гроб је откривен у најдубљем слоју и у њему је мртвац сахрањен после спаљивања. Пронађени су и неки бронзани предмети који указују на период старијег бронзаног доба. Горњи, римски слој грбова систематски је испитан приликом археолошких истраживања 1952—1957. године. Резултати ових истраживања нијесу још објављени. Приликом ранијих открића утврђено је да ови грбови датирају из I вијека наше ере, а има их и из каснијег доба. У њих су мртвачи полагани на два начина. У ранијој епохи рим-

Златни накит из илмирског гроба
(Умјетнички преглед 6, 1939)

ске владавине преовладавао је обичај спаљивања, а у каснијој је замијењен упоковањем. После спаљивања остаци пепела стављани су у глинену посуду различитог облика, која је потом затварана специјалним поклопцем или обичним тањиром. Спаљивање је вршено на гробљу, што је утврђено проналаском остатака ватри. Није пронађен ниједан саркофаг. Мртваци су директно стављани у земљу опружени, некад са дрвеним ковчегом, а некад без њега. И у римским гробовима нађено је доста примјерака разне керамике са рељефним украсима, највише тамносиве или црне боје, као и неколико великих анфора за уље и вино. Бројна је и стакларија: свакојаке мале чашице и флашице разног фигуралног облика и намјене. Највише је такозваних лакриматорија, које су служиле за др-

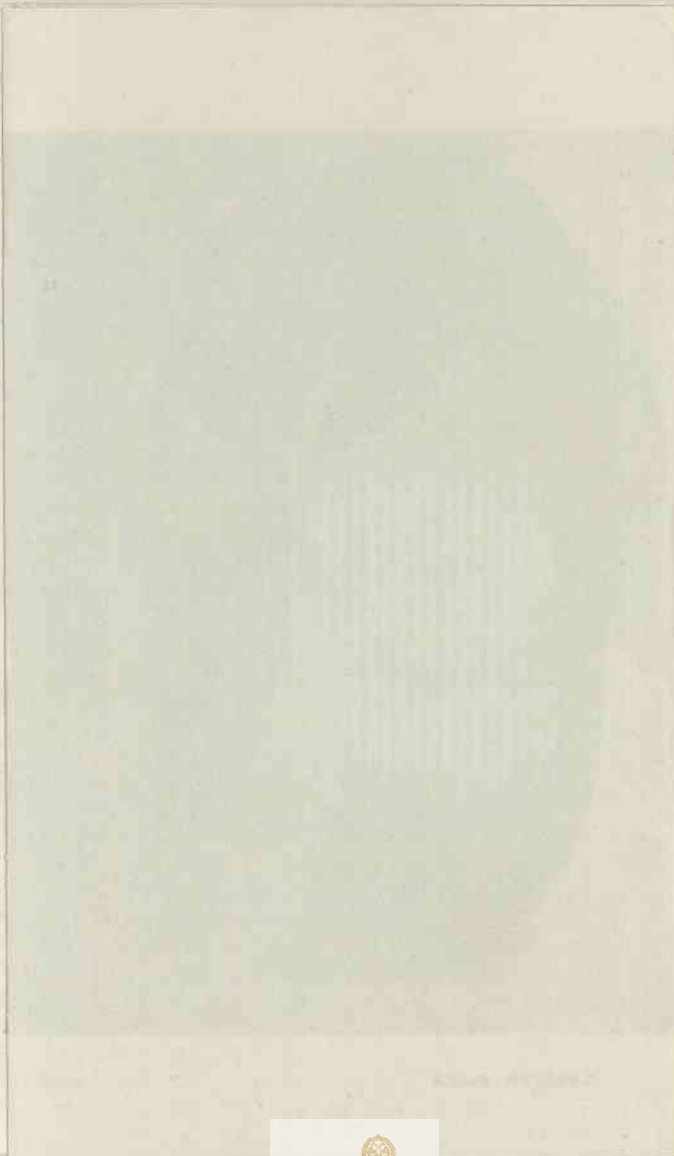
жање мириса. Ови предмети су рађени од финог стакла, најчешће модрозелене боје. Мало је нађено сребрног и бронзаног накита, па ни то није сачувано. Примјерци старог новца потичу из периода владавине римских царева од Августа до Нерона.

Границе некадашње некрополе нијесу коначно утврђене, јер је приликом изградње бунгалова изнад хотела „Авала” пронађено неколико гробова, али су налази уништени а предмети однесени.

По неким траговима и остацима грађевинских објеката, као и другим налазима на подручју самог старог града, може се претпоставити гдје се налазило најстарије насеље у Будви. Приликом копања темеља за поједине зграде у граду пронађени су остаци старих зидина. При извођењу радова на продубљивању приступа данашњој луци наишло се на један подморски бедем. На истом мјесту нађено је више уломака старих и великих анфора за уље, вино и сл. Ови налази упућују на то да је најстарије насеље било у рејону данашњег старог града.

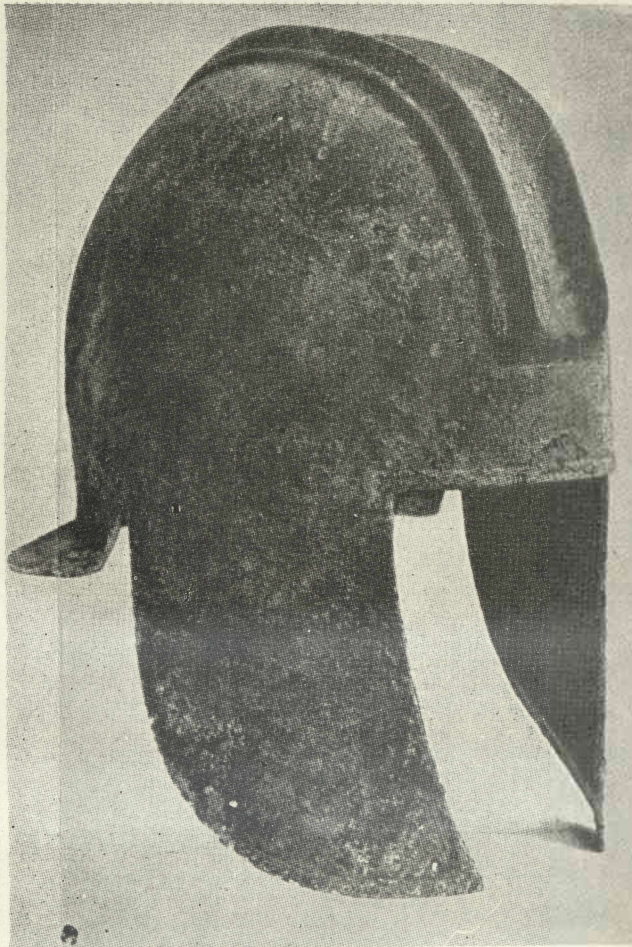
На ширем подручју града, укључујући Будванско поље, било је више случајних налаза. Тако су сељаци приликом копања бунарâ или трапљења лозâ налазили поједине предмете од керамике или метала. При градњи цркве Св. Арханђела, на данашњем гробљу, наилазило се на интересантне плоче и разне земљане посуде. Предање казује да је у том рејону, који се назива „Блато”, постојао стари град који су разрушили Сарацени. Недалеко од зграде „Ловћен-филма” у Будванском пољу пронађени су остаци старих грађевина са дијеловима римског мозаика. Ту је некад постојао и стари манастир, који су порушили Млечани.

Петровац и Буљарица су такође рејони многих налаза из најстаријег доба. У самом Петровцу и Мириштима пронађени су остаци старих грађевина са два мозаика из римског периода. Неколико гробова са разним предметима и један стари натпис на камену нађени су у том истом рејону. У Буљарици, у Голу-

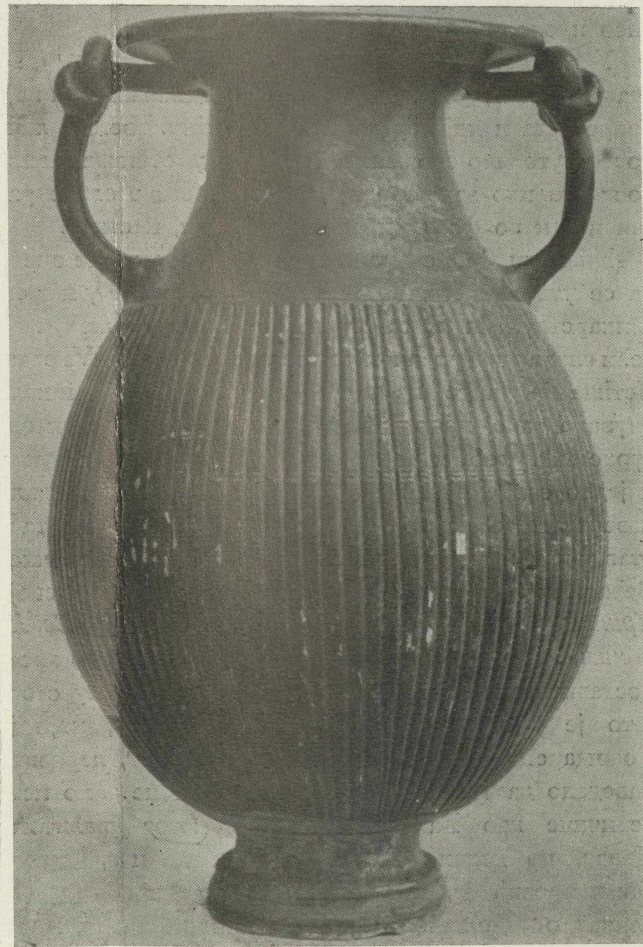

Посуда за мирис (теракота)
Уметнички преглед, 6, 1939

Илирски шлем

NACIONALNA

Ваза

бовцима и на Колачу нађени су предмети из римског доба: оловне цијеви које су служиле за наводњавање, предмети од керамике и др. Ови фрагментарни налази, изузев мозаика у Петровцу, нијесу научно проучавани, а многи нијесу ни сачувани. Сва ова налазишта лоцирана су дуж обале, у непосредној близини мора.

У планинском дијелу наилазимо на трагове материјалне културе најстаријег становништва — Илира. То су камене могиле, којих има на читавој територији општине. Највише их је у Паштровићима (12), а највећа и најбоље очувана налази се недалеко од Петровца према Бару, на мјесту званом Почмин. У пречнику има око 18 метара, а састоји се од камена разне величине. Неке могиле су и раскопаване.

НАСЕЉАВАЊЕ СЛОВЕНА И ОДНОСИ СА ВИЗАНТИЈОМ

Успон византијске моћи под царем Јустинијаном довео је до ослобођења Далмације и обнављања старих римских институција у приморским градовима. Будва потпада под власт Византије 535. године.

У то доба на сјевероисточним границама Византије појављују се Словени. Њихов долазак и насељавање означавају нову етапу у развоју балканских земаља.

Из своје постојбине, иза Карпата, већ почетком VI вијека Словени нападају византијске земље на Балканском полуострву. Прелазећи Дунав у великим масама, они су се спуштали и до Јадранског мора, пуштошећи градове у Приморју. Таквих напада до прве половине VI вијека било је више, али су се ратници последије њих враћали у своју постојбину. У другој половини VI вијека појављују се и Авари, па се Византија налази у непрекидним борбама са њима и Словенима.

Из писаних izvora saznaјemo da su Avari napali i podrucјe Boke Kotorske, razorili neke gradove i djelimično naselili Budvu и Грбаљ. Будвански залив се по њима једно вријеме називао *Avarorum Sinus*. Вјероватно су, заједно с Аварима, у нападима учествовала и словенска племена.

Ослободивши се притиска Авара, Словени успијевају, и поред настојања Византије да спријече њихово продирање на Балкан, да почетком VII вијека отпочну своје трајно насељавање на Балканском полуострву. У то доба они долазе и у ове крајеве. Етнички састав становништва Будве и околине у то вријеме био је сложен. У граду је преовладавао романски живаљ, а у околини старо становништво — Илири — са могућим промјенама које су оставили периоди владавине Гота и Авара. Словени су долазили у мањим племенским групама и насељавали су се потискујући старосједиоце и савлађујући њихов отпор. Као земљорадници, Словени су запосједали већ постојећа сеоска насеља и нерадо су приступали крчењу нових површина.

Словени ступају на историјску позорницу на граници двију епоха: античке (робовласничке) и средњовјековне (феудалне). Када су дошли у ове крајеве налазили су се у посљедњој фази развоја првобитног друштва. Политичко уређење њихово имало је карактер војне демократије. Византијски историчар Прокопије каже да су Словени народ који се не управља једним човјеком, а од увијек живи у демократији. 'Зато све што је за њих добро или штетно они разматрају заједнички. Истовремено, Прокопије и други писци указују и на појаву родовске аристократије, тј. кнезова, који се налазе на челу племена или савеза племена, и на постојање њихових дружина. Основно занимање им је било земљорадња, а бавили су се сточарством, риболовом и ловом. Употребљавали су рало, касније плуг, а имали су и добро развијене занате. Основу њихових домаћинстава чиниле су задруге. Из

тих заједница развиле су се сеоске заједнице. Ропство, које се код Словена јавља у VI вијеку, носило је патријархални карактер. Заробљенике нијесу држали у „вјечној” невољи — послије одређеног рока пуштали су их на слободу, уз откуп или остављајући им право „да остану гдје се и налазе”. Друштвени поредак Словена разликовао се од оног који су затекли кад су се ту доселили. Приморски градови на Јадранском мору у вријеме њиховог доласка преживљавали су кризу изазвану општим распадањем робовласничког друштва. Словенска колонизација обезбиједила је поновни развитак тих градова, али на новој феудалној основи и са новим, првенствено словенским становништвом. Приморски ће градови, у даљем историјском развоју, у стварању првих словенских држава играти одређену улогу, какву је у том процесу одиграла и Будва као словенски, српски град. За словенска племена карактеристично је и то што су до феудализма дошла путем распадања родовске, касније сеоске заједнице, мимоишавши робовласнички развитак друштва. Стварање првих државних формација код Словена праћено је сталном борбом против Византије.

Развој класног феудалног друштва код Словена на унутрашњем плану имао је задатак да очува позиције које је новоформирана властела стекла. Те интересе требало је штитити и од страних завојевача. Све је то убрзало формирање првих племенских савеза, који су прерасли у државну организацију. Први центар словенске, српске државе била је Рашка. Поред ње, развијале су се још неколике самосталне области. Једна од њих била је Диоклион, која је углавном обухватала територију бивше римске покрајине Превалитане, са сједиштем у граду Дукљи (у близини данашњег Титограда). Њен приморски дио граничио се са Травунијом на западу, а граница је пролазила средином Бококоторског залива, а на југу до Бојане. У XI вијеку ова област добија име Зета, по истоиме-

ној притоци ријеке Мораче. За изучавање овог периода најважнији извори су дјела Константина Порферогенита, византијског цара из X вијека, и „Љетопис попа Дукљанина“ из половине XII вијека. До стварања Дукље приморски дио, који се звао Приморје или Поморује, дуго година је био под управом Византије и припадао је политички драчкој провинцији. Из тог доба Константин Порферогенит забиљежио је податак о Будви. — Користећи се слабашћу Византије, Арабљани са својом флотом провале у Јадранско море и послје заузимања неких градова у јужној Италији, под вођством Калфуна, са 36 лађа, у прољеће 841. године нападну и опустоше Будву и Росу. Послије овог пустошења Словени су населили Будву. Поп Дукљанин у своме „Љетопису“, дијелећи Дукљу на десет жупа, спомиње жупу Кучево, која је захтавала околину Будве. Овај се назив посљедњи пут спомиње у једном дубровачком документу из почетка XIII вијека. У „Љетопису“ се први пут спомиње и Ластва, данашњи Петровац на мору. У доба покрштавања Словена изграђена је и црква Санта Марија ин Пунта, бенедиктански манастир у Будви. Сачуван је оригинални натпис из 840. године, на латинском језику. Других података о Будви из овог периода нема. Она је дијелила судбину осталих наших приморских градова у Дукљи. Први познати владар Дукље је кнез Петар, из друге половине X вијека. Македонски цар Самуило покорио је Дукљу у вријеме владавине кнеза Владимира, али је Будва остала поштеђена. Сређивање односа у Византији за вријеме владавине цара Василија II довело је до поновног успостављања византијске власти у Дукљи 1018. године.

Дукљански кнез Војислав подигао је устанак против Византије. Једна византијска лађа са државним новцем заробљена је између Будве и Бара од стране Војислава, те му је то омогућило да дође до финансијских средстава. Устанак је успио и 1042. године Војислављева војска је нанијела пораз Византији, те

је Дукља постала самостална. Расцјеп међу црквама 1054. године појачао је и политичку борбу између западног и источног утицаја у Дукљи. Дукљански владари настоје да добију самосталност Барске бискупије. Као и већина других мањих мјеста у Приморју, и Будва је у то вријеме била сједиште бискупа и имала је своју катедралу, Св. Ивана. Од 1089. године била је потчињена Барској бискупији, а касније је потпала под јурисдикцију Которске бискупије. Највећи успон доживјела је Дукља за вријеме владавине Бодина, који је успио да прошири границе обухвативши њима Рашку, Требиње, Захумље и Босну. Он је издјејствовао и самосталност цркве.

Француски путописац забиљежио је пролазак крсташке војске 1096/7. године под вођством грофа Рајмонда из Тулузе. Крсташи су прошли преко Будве и, према казивању, логоровали су у Будванском пољу. Умрле од епидемије сахрањивали су на острву Св. Никола.

Аналогно Котору и другим градовима, и о уређењу Будве сазнајемо из „Љетописа” попа Дукљанина. На челу града стајао је приор, који је биран из редова племства. Племство је имало одлучујућу улогу и управљало је градом. Градска скупштина је разматрала важнија питања из живота града. Будва је уживала аутономију сличну аутономији осталих приморских градова. Становништво су сачињавали слободни сељаци, занатлије и трговци. Кметовски односи постојали су у граду и околним насељима. Било је још и робова, али су коришћени као домаћа послуга, а и трговало се њима.

Послије Бодинове смрти у Дукљи настају међусобне борбе око наслеђа, које коначно доводе до њене пропасти. Руководећу улогу српске државе преузима Рашка, која се са Византијом бори за превласт у Дукљи. Византијски цар Манојло успио је да овлада

Дукљом и да од приморских градова образује нову административну јединицу, на челу које је стајао »Dux Dalmatiae et Diocliae«. Нагли успон Рашке под Стеваном Немањом означио је крај византијске власти на нашем Приморју.

БУДВА У САСТАВУ СРПСКЕ СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ ДРЖАВЕ

Стеван Немања је освојио Зету 1183. године. Будва је дошла под његову власт између 1184. и 1186. године. Први његов покушај да заузме Котор, Будву и друге градове у Приморју, предузет неколико година раније, није успио, и поред тога што се Немања у заједничкој борби против Византије био повезао са Венецијом, која је у то вријеме играла све значајнију улогу водеће поморске силе и повећавала своје интересовање за далматинско приморје. Тек послѣ смрти византијског цара Манојла, Немања долази у Зету, протјерује посљедњег зетског кнеза Михаила и заузима приморске градове. Доласком под власт Немањића, Зета постаје важна покрајина, коју су сви насљедници пријестола добијали на управу и у којој су често вођене династичке борбе око пријестола.

Најстарији Немањин син Вукан управљао је Зетом као краљ. Његов син Ђорђе (1208—1242) носио је титулу краља, а затим кнеза, и такође управљао Зетом. Покушај епирског деспота Михаила да зетско приморје отргне од српске државе није имао успјеха. У то вријеме Монголи проваљују и преко Угарске долазе у ове крајеве. Тада су они напали и спалили Котор, али није познато да ли је том приликом напада на и Будва. У Зети долази до честих промјена на пријестолу. Син Стевана Првовјенчаног, Владислав, добио је на управу Приморје, одакле је одстранио Вукановог сина Ђорђа. Мајка краља Драгутина, Јелена, влада послѣје њега Зетом тридесет година. Послѣје

ње, као владари Зете, смјењују се Стсфан (син краља Милутина) и његов брат Константин. Када је на пријесто дошао Стеван Дечански, његов син Душан добија на управу Зету. Зетска властела помаже га Душану, који у побуну против свога оца заузима пријесто српске државе. Након Душанова доласка на власт, српска средњовјековна држава доживљава свој највећи успон. Српско феудално друштво одржавало је своје јединство благодаречи Душановој личности и мјерама које је он предузимао у том правцу. Његова политика ширења државе одговарала је захтјевима феудалне властеле, која је тиме добијала нове посједе и нове привилегије.

Зна се да је Душан боравио у Будви и да је у цркви Санта Марија ин Пунта издао једну повељу. Односи Будве са царем регулисани су статутом града, чију је редакцију, највјероватније, извршио сâм Душан. Будва је уживала повластице и аутономна права, а служила је као поморска лука у држави Немањића. Преко ње се одвијао поморски саобраћај са другим земљама. Будвански бродови улазили су у застав српске флоте, која је стварана у доба Немањића.

Период владавине Немањића оставио је своје коријене у народној традицији. Сачувано је више културних и историјских споменика, који су настали тада. Ова традиција највише је сачувана у Паштровићима, јер су сва четири паштровска манастира настала у томе периоду. По Душановом закону и обичајном праву судило се у Паштровићима више од 500 година.

Послије Душанове смрти и доласка на власт његовог сина Уроша настаје процес распадања српске феудалне државе. Урош није имао ни одлучности ни владалачке моћи да се супротстави крупним феудалцима, који су тежили ка отцјељењу. У Зети се појављују феудалци Балшићи, некада сиромашна властела из околине Скадра. Развијајући трговинске одnose са Венецијом и Дубровником (највише тргују

сољу), Балшићи успијевају да се обогате и завладају прво Доњом, а касније и Горњом Зетом. У то вријеме они су у Приморју имали око седам својих солана. Иако се све до смрти цара Уроша 1371. године јединство српских земаља формално још одржавало, Балшићи у Зети у то вријеме имају као жупани у свом посједу Будву и Бар, и не признају царску власт. Из сачуваних докумената да се утврдити да је каштелан Будве од 1361. до 1364. године био Србин Површко, пријатељ Дубровчана. Имао је 12 бродова, од којих четири ратна и осам трговачких. Послије њега за каштелана Будве долази војвода Никола Захарије, сродник Балшића, који је дубровачко поданство добио 1365, а млетачко 1366. године. За заповједника Будве са титулом „приморски барон Србије” јавља се 1367. године Ђурађ Балшић. Будва под власт Балшића долази први пут 1361. године и под њом остаје све до 1392. године.

Балшићи су били типични представници феудалне властеле која се свим могућим средствима борила да прошири своје посједе и да створи самосталну државу. У периоду њихове владавине у Зети су вођене непрекидне борбе, у којима је становништво страдало. У једном млетачком извјештају Будвани спомињу њихову владавину, жалећи се да су не једанпут морали остављати своје домове и са породицама тражити склониште на оближњем острву Св. Никола. Градске зидине су биле порушене, а виногради уништени. Само у то доба Будва је за 80 година осам пута мењала господаре. Највише напора Балшићи су улагали да заузму Котор, који је представљао најважнију луку и град и имао јаку морнарицу. Покушај у том правцу није им успио, а Котор је 1371. године признао власт мађарског краља. Послије тога Будва за њих постаје главна поморска лука у којој концентришу све своје бродове. Желећи да остваре завојевачке планове, они су ишли тако далеко да су од папе тражили да приме католичку вјеру, а као накнаду за

то тражили су да им буде уступљен Котор. Венеција је била забринута снажењем Балшића у Приморју и настојала је да омете изградњу њихове флоте. Будва је служила и као центар трговине сољу. Око 1380. године Балшићи имају око 30 солних поља, од којих су се нека налазила у околини Будве. Новчане обавезе поданика према владару у доба Балшића су повећана. Тако су Будва и Бар 1380. године морали да Балшићима плаћају по 200 перпера годишње пореза „акростика” (у доба Душана свега 100 перпера). Самоуправна права града одређена статутом важила су и даље. Балшићи су фаворизовали Дубровчане и давали им искључиво право трговине у Зети. За релативно кратко вријеме Балшићи успијевају да завладају великом територијом, која се простирала од Дубровника до Призрена. Овај успјех био је привремен.

У то вријеме долази до првих упада Турака у наше крајеве 1386. године, за владавине Ђурђа Балшића, преко Албаније Турци нападају Будву и Паштровиће, а последице напада се повлаче. Зета се нашла у мрежи интереса разних владара, па тако постаје стално поприште крвавих сукоба.

Као супарници Балшића појављују се феудалци Црнојевићи, чији су се посједи налазили у планинском дијелу Котора и Будве. У писаним документима Црнојевићи се први пут спомињу 1331. године, а потичу од Црноја Ђураша, зетског властелина. Звали су се још и Ђурашевићи. Користећи се сталном опасношћу од Турака која је пријетила Ђурђу Страцимировићу, новом господару Зете, Радић Црнојевић се одметнуо од њега и осамосталио. Ослањајући се на помоћ босанског краља Твртка, он је овладао околином Котора, Грбљем и Будвом, и прогласио се господаром Зете. Под његовом влашћу Будва се налазила од 1392. до 1396. године. Узалудно је и он покушавао да овлада Котором. Међусобне борбе у Зети не престају, па Ђурађ Страцимировић, последице повратка из турског заробљеништва, настоји да среди прилике у

Зети. У једној борби, у мају 1396. године, успио је да убије Радића Црнојевића, али да овлада приморјем од Котора до Будве ипак није успио. У борбу се умјешао босански војвода Сандаљ Хранић, који заузима Будву, тако да се она у његовом посједу налази од маја 1396. до 1398. године. Он је био заинтересован да Будву задржи у својим рукама и да учврсти свој положај у Приморју. Он је отворио „сланице” у Будви и Суторини, и продавао је со, што је изазвало велико негодовање Дубровчана, који су Ђурђа Страцимировића подстицали да га нападне и да преотме Будву, а Паштровићима су предлагали да разруше Хранићеву солану у Суторини.

Да би поправио тежак положај у Зети, Ђурађ се оженио кћерком српског кнеза Лазара, потврдио повластице Дубровчанима и радио на учвршћивању савеза са Млечанима. Послије двије године Ђурађ је успио да отме Будву од Сандаља Хранића. Сматрајући да не може одбранити Скадар и Дривас од Турака, уступио је ове земље Млечанима. Иако су се Задарским миром и Туринским миром 1381. године одрекли права на посједе на источнојадранској обали, Млечани су заузели ову територију и отпочели да се све активније боре за остварење своје замисли да овладају читавим јужним Приморјем. Млетачким претензијама најенергичније се супротставио Балша III, Ђурађев син, који је владао у Зети од 1403. до 1421. године. У борби против Млечана Балша се довијао на разне начине, тражећи сарадњу са Турцима и помоћ од српског деспота. Искористивши ситуацију која је настала одмах после Ђурђеове смрти, Млечани су заузели Будву и држали је неколико година. Миром из 1403. године они су је уступили Балши III, па се она у његовом посједу налазила све до 1419. године. Непријатељства су, међутим, ишла тако далеко да је Балша III угрозио трговачке и политичке интересе Млечана у зетском Приморју. Зато су они свим силама настојали да га униште, па су чак расписали и на-

граду од 8.000 дуката за његову главу. О тим односи-ма један писац је овако забиљежио: „Нигдје млетачког трговца нико није могао да сретне у Зети, јер када се који од њих појавио, иамо је велике непријатности по несигурним путевима, по којима су разне дружине самовољно отимале сву робу”. Балша се у борби против Млечана користио и савезом са Турцима. Још је његова мајка Јелена, која је владала у вријеме Балшиног малољетства, признала вазалну зависност Зете од Турака и сагласила се да плаћа трибут. Балша је успио да поврати Скадар и Дривас, али је млетачка флота на превару заузела Будву. Послије куповине права на Далмацију од Ладислава Напуљског 1409. године, Млечанима је било стало до тога да заузму све градове у зетском Приморју. Овог пута Будва се налазила врло кратко под њиховом влашћу, јер је посредовањем Сандаља Хранића, између Балше и Млечана поново закључен мир, па је Будва 1412. године опет враћена под власт Балшину. Балша је често столовао у Будви, а највише је у граду боравила његова мајка Јелена. Балша је морао да се бори и против Црнојевића, који су се бунили и одметали. И поред потписивања мира са Млечанима, непријатељства су се ускоро обновила, па је 1419. године поново букнуо рат. У овом сукобу Млечани су опет заузели Будву. У преговорима о миру они су настојали да задрже Будву и да им се врате посједи око Скадра, које је био заузео Балша. За то су давали хиљаду дуката, а за Будву и Луштицу посебно 400 дуката. Усљед Балшине болести, а ускоро затим и смрти (умро је 1421. године), мир није закључен, али су Млечани успјели да задрже једно вријеме Будву.

Смрћу Балше III престаје шездесетогодишњи период владавине Балшића у Зети (пошто он није имао мушких потомака, за насљедника његових посједа јавља се деспот Стеван Лазаревић).

Са прекидима, Будва се под њиховом влашћу налазила око 45 година. Из једног млетачког документа

види се да се она 1420. године налазила под Балшом, јер млетачке власти пишу свом капетану да град, уколико га буде придобио, изручи браћи Црнојевићима, под условом да се ови изјасне против Балше.

Послије Балшине смрти борба око наслеђа води се са великом жестином. Преко једног посланства упућеног у Венецију, Сандаљ је први тражио повраћај Будве и других посједа који су се раније налазили под Балшином влашћу. Млечани нијесу удовољити овим захтјевима, али увиђајући да им власт над овим посједима није сигурна, почињу дипломатску активност и преговоре. Послије доласка у Зету, Деспот Стеван Лазаревић је поставио захтјев да му се врате све земље које су се раније налазиле под влашћу Балше. Млечани нијесу пристали на овај захтјев, па је почео рат, у којем је Деспот заузео Дривас и Бар, док је Будва и даље остала у рукама Млечана.

Долазак српске војске (8.000 војника) под вођством деспотовог сестрића Ђурђа Бранковића приморао је Млечане на мир. Први уговор о миру између Деспота и Млетачке Републике закључен је у августу 1423. године. Њиме се, поред осталог, предвиђало да Млечани уступе Будву са сланицима које су биле власништво Балше. Главни представник млетачког Сената и дужда био је Бембо, који је и потписао уговор. На Деспотово тражење, уговор је 1426. године допуњен новим одредбама. Према уговору, Млечани су задржали скадарски крај, Улцињ, Котор са Грбљем и Паштровиће. Једном одредбом уговора Деспот Ђурађ се обавезује да до темеља сруши градиће Ђурђевац и Стефаницу.

Остаци тврђаве Ђурђевац и до данас су сачувани и налазе се на једном врху изнад села Побори. Од Стефанице, међутим, нема трагова. Није познато ни гдје се налазила. Може се претпоставити, на основу текста уговора и неких других података да се тај градић-тврђава налазио у близини Ђурђевца. Зна се да је на мјесту данашњег манастира Стањевићи некада

постојало утврђење које су Млечани уступили владици Данилу. Можда је то та некадашња Стефаница, која се спомиње у уговору.

Назив Црна Гора појављује се први пут у то вријеме, и то баш за овај планински крај између Будве и Котора.

Упркос обавези из уговора од 1426. године, Млечани све до 1426. године, тј. до потписивања новог уговора, нијесу предали Будву Деспоту. То се види из тачке 8. Уговора из 1426. године, према којој се Млечани обавезују да Ђурђу будвански град предају када добију Грбаљ и куће Андријине. Једна нова допуна овог уговора из исте године допушта Ђурђу да у Будву доноси со и да је тамо продаје по истој цијени. Питање производње и трговине сољу било је у оно вријеме врло значајно, јер је доносило велике новчане приходе, па је увијек било предмет детаљног разматрања и уговарања. Послије овог уговора између Деспота и Млечана мир је трајао пет година. Али је трајало и несређено стање у Зети. Црнојевићи се одмећу од Деспота, па стају на страну Млечана. Деспот са Млечанима закључује још један уговор (1435. г.), али се његова власт у Приморју слабо осјећа. Тако су, на примјер, Млечани сами одређивали услове под којима ће Будву снабдијевати сољу и задржавају искључиво право превоза морским путем.

Послије пада Деспотовине под Турке, Ђурађ Бранковић морским путем стиже у Зету, са задатком да покуша борбу за њено ослобођење. Када му овај подухват није успио, из Будве се превезао лађом у Дубровник, гдје је остао око 4 мјесеца. За вријеме Деспотовог боравка у Дубровнику, у Будву је често навраћала и боравила кћерка кнеза Лазара и бивша жена турског цара Бајазита I. Често су долазили и његови политички посланици, са неком мисијом.

Деспотов одлазак Млечани су одмах искористили: заузели су Будву, Бар и Дривас. Будви су потврдили старе повластице. Неуспјех Деспотов у Зети охрабрио

је Стјепана Вукчића, Сандаљевог насљедника, да се уплете у освајање Зете (право на Зету базирао је на насљедној линији, јер је његова жена била кћерка послиједњег Балше). Заједно са Црнојевцима успијева да заузме Горњу Зету, а у прољеће 1442. године са војском долазе и у Приморје, заузимају Бар и опседају Будву. У јулу исте године Стјепан Вукчић се морао повући из Приморја, а Црнојевци нијесу имали снаге да се сами боре са Млечанима. Тако Будва 1442. године коначно долази под млетачку власт.

БУДВАНСКИ СТАТУТ

У саставу српске средњовјековне државе Будва је достигла највећи политички и економски развој.

Важан писани извор, из којег се може проучавати Будва из доба владавине Немањића, јесте Статут града Будве. Оригинал није сачуван, али постоји седам примјерака преписа овог Статута. Два примјерка се налазе у Библиотеци светог Марка у Венецији, од којих је један рукопис из XVII вијека, а други са почетка XVIII вијека. Заједно с привилегијама града Будве, један рукопис Статута налази се у Задру. Овај препис с оригинала извршио је Крсто Ивановић 1635. године. Четврти препис се чува у Сплиту, а датира из 1805. године. Стјепан Митров Љубиша, као секретар Будванске општине, извршио је 1854. године препис Будванског статута, који се чува у архиву Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу. Шести препис налази се у Богишићевој библиотеци у Цавтату, а начињен је по примјерку из Загреба, по жељи самог Богишића. Симе Љубић, који је извршио детаљан опис ових рукописа, први је и објавио штампани текст Статута у Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium у издању ЈАЗУ. Проучавањем Статута града Будве бавили су се научници Јиречек, Стојан Новаковић, Костренчић, Тарановски, Строхл и Синдик. Статут није преведен с италијанског, а неке његове институције нијесу ни проучене.

Будва, детаљ из старогa града

Будва је, поред Котора, једини град на Црногорском приморју који има сачуван статут. Приморски градови су уживали посебне привилегије и аутономију за вријеме владавине Немањића. Та градска аутономија наслијеђена је из доба византијске власти и задржала се и у периоду владавине зетских владара. Њени коријени потичу још из римског доба. Оцјењујући правилно значај приморских градова за развој српске државе, српски владари нијесу дирали у градску аутономију, него је, напротив, у доба њихове владавине извршена кодификација статута. Највеће привилегије и аутономију имао је Котор. Будва је, као мање важан град, уживала мање повластице.

Статут садржи укупно 295 чланова, од којих је 12 датирано. Прво поглавље датирано је 1426, а последње 1469. године. Своје повластице предвиђене Статутом Будва је проширила 1428. године. Постоји потврда Статута из 1440. године, којом деспот Ђурађ изједначује Будву са Баром. Млетачке власти потврдиле су Статут 1465. године. Оцјењујући садржину овог правно-историјског документа, сви се научници слажу да је он настао у вријеме цара Душана. На основу садржине Статута, претпоставља се да је Душан извршио и његову редакцију. У Статуту се на више мјеста помиње цар (*L'imperator*). Угледајући се на византијске владаре и сматрајући себе за насљедника њихове традиције, Душан је био познат као кодификатор закона. Зато је и највероватније да је он лично учествовао у састављању и кориговању Будванског статута. Будвански статут садржи утицај многих фактора: највише елемената обичајног права, Душановог Законика и других законских зборника византијског поријекла који су били у употреби у средњовјековној Србији. Не може се изоставити ни утицај статута далматинских градова, а преко њих и статута италијанских градова. Вјероватно је до доношења статута у Будви, као и у неким градовима Далмације, постојала збирка правних прописа којом су регулисани друштвено-економски и правни односи.

Прва поглавља Статута регулишу односе између Будве и цара. Цар потврђује аутономију града у грађанско-правном судству, али казнено-судско правосудје задржава за себе. Статутом се тачно одређују и обавезе града према цару. Будва је имала да цару да 50 људи под једним коњаником капетаном, који је од Општине добијао двоструку плату и коња. Ова обавеза је важила само ако цар лично предузме војни поход, и то у области од Скадра до Котора. За недолазак у војску предвиђала се казна за војника и командира. Цару је припадао десети дио ратног плијена, па је зато лично судио војнику у случају утаје у том погледу, јер је такав поступак квалификован као крађа. Статутом се предвиђало и владаочево право приселице. Приликом царевог доласка у Будву, становници града су морали дати „tre manzari«, што се може превести као три obroka. Градским судијама и управи дозвољавало се да угосте царевог властелина или изасланика, али је то законом тачно прецизирано, како не би долазило до злоупотребе. Ако би властелин тражио дар, судије нијесу имале право да му га даду без одобрења Вијећа.

Судска аутономија није била потпуна, јер су постојале изнимке у којима је судио непосредно цар. Такви случајеви су слједећи: невјера (издајство), убиство, суђење слуги или слушкињи и „о коњу украденим или мртвом“. Према издајнику примјењивана је најстрожа казна — смрт — и конфискација цијеле имовине осуђенога. Ако је издајник успио да побјегне, проглашаван је издајником за увијек. За њега није важило ни уобичајено право азила (три дана прије и три дана послје празника градског патрона св. Ивана). За убиство се судило по Душановом Законику, па Статут није зато ни предвиђао казнене одредбе. Статут предвиђа и неке одредбе у случају вражде. Члан 191. гласи: „Наређујемо ако би неки човјек учинио освету или вражду а имао би жену, не смије се узети од његове жене ништа за освету. И ако би гос-

подство тј. владалац хтио да узме женине ствари, општина је дужна да је брани по Закону, а човјек који би извршио убијство, да плати вражду од свога имања. Ако нема од чега да плати господство има власт над његовом личношћу". Право прибављања и престанак својине у Статуту се регулишу сљедећом одредбом: „Одређујемо, да ако једно лице нађе туђу ствар, дужно је да је преко судске слуге пријави судијама и да објави на тргу да се тамо ствар налази. Ко поступи насупрот овоме, и ствар ће бити код њега нађена, сматраће се као украдена, а он ће платити глобу." На сличан начин ово питање је регулисано и у Душановом Законику, за разлику од старог словенског права, по ком је власник изгубљене ствари био дужан да о томе објави лично на тргу. На писмени позив или печат, сваки Будванин је био дужан да се јави цару, осим у раздобљу од црквених празника Мале Госпојине до Светог Михаила (од 8. до 29. септембра).

Важне су одредбе којима се потврђује аутономија у погледу давања слободе одбјеглим зависним сељацима: „Ако неки човјек царев, неког властелина или Неког Будванина дође у Будву са жељом да се у њој настани, није дужан да служи никоме него Општини". У случају да томе човјеку неки Будванин, Словен или Арбанас, одузме слободу, дужан је да плати цару 50 перпера, а човјек да остане слободан. Оваква повластица можда је дата због куге која је 1348. године уништила велики дио становништва, па је било потребно омогућити што бржу поуну градског живља. Општина је била дужна да брани и штити права својих грађана и да им надокнади штету чак и у случају када и сам цар или који од његових великана пороби Будванина. Одредбе о давању слободе одбјеглим сељацима биле су у супротности са Душановим Законом, јер је он предвиђао најстрожу казну за свакога ко би одбјеглом сељаку дао убјежиште. Будвански статут садржи и одредбу којом се слабе феудални односи и развија процес ослобађања од кметских од-

носа. Оваква права повољно су утицала и на национални састав становништва града, које је у то доба било већином српско.

Будва је плаћала цару дажбину — акростик, у висини од 100 перпера мање 4 динара годишње. Акростик је скупљан једанпут годишње, и то када је за њ долазио царев изасланик, којему је општина била дужна да да 10 перпера. Статутом се одређује да од акростика пет перпера припада градском кнезу. Ова дажбина је, изгледа, постојала још у византијско доба, јер на ту претпоставку наводи њен назив.

Статутом је регулисана и трговина. Продаја жита је спадала у искључиву надлежност Општине. Будњанин је смио продавати жито само у своме граду, гдје му га је откупљивала Општина. Да би се заштитила домаћа производња, забрањиван је увоз уља и смокве. Извоз стоке, сира и сланине био је такође забрањен. Земљиште се могло обрађивати једино трнокопом и плугом. Ко би у шибљу између маслина или стабала, запалио ватру, морао је сусједу надокнадити штету и платити четири перпера. Ко би намјерно запалио „брдо”, дужан је платити 50 перпера годишње, а ко то уради нехотице — плаћа 8 перпера.

Градску управу су сачињавали: Велико вијеће, Мало вијеће, кнез, судије (заједно са 8 сталних савјетника), два капетана и неколико мањих чиновника. Велико вијеће, које се састојало од градске властеле, сваке је године бирало чланове домаће управе. Кнеза је именовао цар. Као царев заступник, кнез је морао да се приликом примања дужности закуне на вјерност Статуту. Тај чин је праћен звоњењем звона са градске катедрале. Кнез није морао да живи у граду, али ако је то желео, добијао је кућу за становање. У извјесним случајевима вршио је и судску власт, примао пијачне и пристанишне порезе и половину прихода од разних казни. Епископ и нотар нијесу могли бити родом из Будве. Становништво града се дијелило на градску властелу и на пучанство. Средњи сталеж су

сачињавали занатлије, а досељеници су чинили посебну групу грађанства. Аутономија града се огледала и у томе што грађанство није имало директне везе с државом. Сви су били директни поданици града и тек су кроз то потпадали под власт државе. Градска управа је заступала њихова права пред владаром. У Статуту се не спомиње градска скупштина, па ни њено учешће или улога у рјешавању појединих питања.

Послије пропасти средњовјековне српске државе аутономна права Будве регулисана Статутом постепено губе свој значај. Млетачка Република је та самоуправна права све више смањивала и укидала.

БОРБА ЗА НАЦИОНАЛНО ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ

БУДВА ПОД МЛЕТАЧКОМ ОКУПАЦИЈОМ
(1442—1797)

Млетачка Република као најјача поморска сила у Средоземљу у XV вијеку успијева да заузме готово сву јадранску обалу. Од приморских градова само је Дубровник успио да очува своју републику. Интересовање за нашу обалу Млечани показују још одавно, али снажна српска држава спречава њихове планове за освајање приморја. Више је разлога за овакву освајачку политику: Република је, као господарица трговине на Јадранском мору, заинтересована била да има наше Приморје, јер јој је то осигуравало морске путеве и посједе ван овог подручја; појачаном експлоатацијом становништва и извозом сировина повећавала је богатства и раскош; могла је да користи наш народ у борби против Турака, јер су они непосредно угрожавали и њене посједе. Од првих дана своје владавине Млечани почињу да спроводе романизацију у свим приморским градовима, обавезно увођење италијанског језика, прекрштавање живља правослазне вјероисповијести и прогоне православног клера. Оваква политика националног и социјалног угњетавања и отуђивања будила је у народу борбу за очување своје националности, језика и вјере.

Венеција је у посјед Зетског приморја дошла послије слома српске државе у дугој међусобној борби феудалаца. Непосредно угрожен од Турака, наш народ је често морао да бира господара између њих и Млечана. Тако су Паштровићи, аутономна племићка општина из доба Душана, приморани били да се ставе под млетачку заштиту 1423. године (изузев Ластве, данашњег Петровца, која је млетачку власт признала тек 1442). Оцјењујући њихов положај (гранични крај према Турској), способност за одбрану и др., Млечани су им признали самоуправна права и повластице које су уживали од раније.

Деспот Ђурађ Бранковић послије обнове Деспотовине учинио је посљедњи покушај да поврати своје посједе у Зетском приморју, па је од Млечана тражио повраћај Будве и осталих градова. Млечани су одбили његов захтјев и отпочела су непријатељства. Деспотовој војсци, која је дошла у Зету, придружили су се Црнојевићи и Стјепан Вукчић. Млечани су се напали у тешком положају, јер је и становништво било уз Деспота. У то вријеме отпочела је велика сељачка буна у Грбљу, коју су подржавали сељаци из Луштице, Кртола и Паштровића, а и Будвани. Супротстављајући се угњетавању и експлоатацији которске властеле и млетачких власти, народне масе Грбља дигле су се на оружану борбу против класних и националних непријатеља. Устанак је отпочео 1446. године. Ово је била трећа и највећа побуна, која је прерасла у прави сељачки устанак. На заједничком састанку Грбљана, Луштитана и Паштровића, сељаци су положили заклетву да ће сви „радије умријети него се потчинити”. Будвани су помагали устанике храном, превозом и другим услугама. Устаници су полагали наду на српску војску под командом Деспотовог војводе Алтомана. Међутим, усљед прилика у Србији и оклијевања, до те помоћи није дошло. Млечани су успјели да путем обећања приволе на своју страну Стефана Црнојевића и да он узме обавезу да угуши устанак.

Пошто су га именовали за генералног капетана у Зети, додијелили му кућу и дали годишњу плату од 600 дуката, Стефан Црнојевић је прешао на страну Млечића и на превару је похватао осамдесет вођа грбалског устанка, од којих су 33 објешена у Котору, а остали су са синовима прогнани из Грбља. Црнојевића војска и которска властела попалили су побуњена села, опљачкали куће и посјекли винограде. Спасевајући побуњене сељаке, будвански бродови превозили су их преко мора у Апулију. Тако је устанак у крви угушен, а пропао је и посљедњи покушај Деспота да обнови власт у Зети. Послије тога Стефан Црнојевић је примио млетачко грађанство и признао Млечанима право на Будву и остале посједе у Приморју.

Значајна је и будванска побуна против млетачких власти, која је избила 1465. године. Потстицани од Ивана Црнојевића, новог господара Црне Горе, Будвани су устали против млетачке власти и убили млетачког поглавара града. Да би угушили побуну, Млечани шаљу которског племића Ђорђа Бизантија, који са бродовима и војском долази у Будву и угушује побуну.

Ове прве побуне против феудалних односа и млетачког националног угњетавања оставиле су дубок траг у нашем народу. Оне су допринијеле јачању националне свијести и осјећања која су наши народи показивали за цијело вријеме своје дуге борбе за слободу.

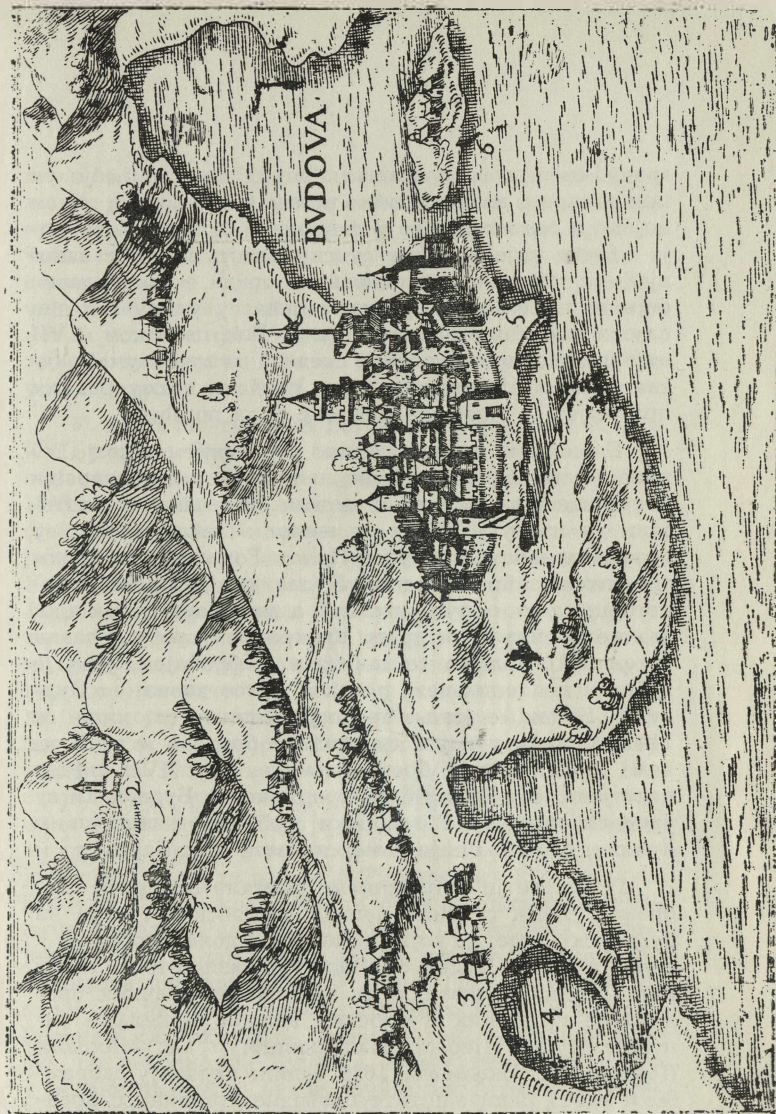
У почетку своје владавине Млечани су се опирали на градско племство, штитили њихове привилегије и положаје и појачавали антагонизам између града и села. У прилог овоме ишла је и политика досељавања романског живља и појачана италијанизација Будве. Сеоско становништво Побора, Маина, Брајића и Паштровића високо је гајило национална и вјерска осјећања и у потпуности сачувало национална обиљежја: обичаје, језик и др. У етничком погледу, упркос вишевијековне туђинске окупације, то су

остала чисто српска и црногорска племена. Њихова је заслуга што и у Будви није успјела млетачка политика националног одрођавања. Највећи прилив становништва Будве долазио је из ових племена.

Под ударцима турске најезде, нестали су и посљедњи остаци српске државе. Под Црнојевићима, независност је сачувала још Црна Гора. Повлачећи се испред Турака, народ се склањао у брдовите и шумовите крајеве ловћенског масива, па је и пријестоница пренесена на Цетиње. Али ни Црна Гора није више имала снаге да се супротстави Турцима. 1499. године престаје њена самосталност — припојена је Скадарском санџаку. Маине, Побори и Брајићи, као интегрални дио Црне Горе, потпадају под Турке. Посљедњи владар Црне Горе Ђурађ Црнојевић (1493. године на Цетињу је основао прву ћирилску шгампарију на Балкану) напушта своју земљу: 1496. године укрцао се на брод у Будви и отпутовао у Венецију. У Будви је Ђурађ имао кућу и имање, што се види из документа који потиче из 1493. године и у којем будвански кнез „убаштињава Новака ћефалију Ђурђа Црнојевића на добра која је купио у Будви на име свога господара”.

Заузимањем Грбља од стране Турака 1496. год. прекинуте су копнене везе између Будве и Котора, и Будва заједно са Паштровићима постаје изолован млетачки посјед. Услед тога он добија значајну одбрамбену функцију. Послије губитка млетачких посједа у Албанији, од друге половине XVI вијека Будва заједно са Боком Которском добија званичан назив Млетачка Албанија.

У почетку своје владавине млетачке власти није су дирале у самоуправни права града, већ су и потврдиле Статут. Али током година постепено је дошло до укидања самоуправе у Будви. Непосредно руковођење војном и цивилном влашћу у Далмацији и Млетачкој Албанији од краја XVI вијека обављају генерални провидури, са сједиштем у Задру. У

Будва (крај XVI вијека)

граду кнез, кога поставља Република и чији је он представник, добија велика права. Он руководи радом вијећа и самосталан је у доношењу одлука. Потврђује одлуке вијећа, врши судску власт, војни је заповједник и руководи одбраном града. Законодавне функције Великог и Малог вијећа су укинуте и она служе као савјетодавна тијела. Већ почетком XVII вијека самоуправа града је сведена на минимум. Градска властела је негодовала на укидање самоуправних права, јер је тиме она највише била погођена.

Економски положај Будве у то вријеме био је тежак. Чести турски напади доводили су до разарања и уништавања посједа и љетине. Млечани су настојали да изолују Будву од њеног залеђа и често су ограничавали трговину са Црном Гором. У најтежим тренуцима забрањивали су Будванима да продају Црногорцима со и друге артикле, а да набављају од њих сточне производе и другу прехранбену робу. Главна трговина обављала се морским саобраћајем, јер је губитак копнених веза повећао његов значај за Будву. У Будви се јавља бродоградилште (спомиње се 1443. године), у којем су грађени бродови и за Будване и за которске бродовласнике. И у XVII вијеку постојало је у Будви бродоградилште. Будвански су бродови одржавали поморски саобраћај с оближњим лукама, одржавана је поморска веза и са Баријем.

Гусарење је у то вријеме ометало поморски саобраћај. Чести су били напади улцињских гусара на будванске лађе, до којих је понекад долазило чак и у самој луци. У Будви се стално налазило и по неколико војних бродова, ради заштите трговачких бродова од гусарских и турских напада. Бокељске општине Будва, Пераст, Паштровићи и Св. Миховил (Превлака са околином) 1636. године склапају одбрамбени савез ради заштите слободне трговине с арбанашким лукама. Овај савез био је уперен против улцињских Турака и угрожавања принципа слободне трговине. (Из друге половине XVI вијека познат је

харамбаша Саво Црмничанин, који је неко вријеме живио у Будви и истицао се хајдучким подухватима против Турака и гусара.) Али и будвански бродови често су се упуштали у гусарске нападе на домаће и стране бродове. Тако се спомињу капетани Марко Бечић, заповједник галије, Никола Белафуза, заповједник и власник фелуке, капетан Марко Рафаиловић, заповједник фусте. Сви су они из Будве и сви су се у другој половини XVII вијека упуштали у гусарење.

У млетачко-турским ратовима, вођеним у XVI и XVII вијеку, Будва је била поприште тешких окршаја и издржала је неколико напада турске војске. 1569. године била је изложена једном таквом безуспјешном нападу. У поновном рату 1570. године дошло је опет до турског напада на Будву. Турски адмирал Улус-Алија 1571. године улази са великом флотом у Јадранско море, напада Будву и заузима је. Град је тада опљачкан и спаљен. У пожару је изгорјело много грађевина и страдало је више историјских и културних знаменитости. Турци су релативно лако добили битку, јер су страшљиви командант млетачке војске Донати и ректор Пасквалиго напустили одбрану града и са богатијим грађанима побјегли у Котор. Послије побједе млетачке флоте у великој поморској бици код Лепанта, до које је дошло 1571. године, Млечани су 1572. године успјели да поврате Будву и да своје посједе потврде миром с Турцима из 1573. године. Побједа у бици код Лепанта обезбиједила је Млечанима посједе на јадранској обали. Почетком XVII вијека долази до оружаних акција против Турака, које подржава шпански двор. У Црној Гори на организовању устанка раде пећки патријарх Јован и војвода Грдан. У тим акцијама Будви се придаје велики значај, па неколицина Будвана играју запажену улогу у организовању те борбе. Будванин Антоније Питовић борави на шпанском двору и код вице краља напуљског ради против Млетачке Републике и Турака. Према плану устанка, требало је да се шпанска флота

са војском 1606. године појави пред Будвом и да јој се град преда. Главни организатор ових акција био је Александар Николин из Паштровића, познати авантуриста.

За вријеме кандијског рата (1645—1669) Турци предузимају највећи напад на Котор 1657. године Становништво Будве склонило се на острво Св. Никола, а од напада улцињских гусара чувале су га двије галије. У почетку рата Маини су признали млетачку власт, а нешто касније и Побори. Послије свршетка рата Турци су поново дошли у посјед ових општина.

6. априла 1637. године, тачно у 14 часова, отпочео је разорни земљотрес. У том земљотресу највише су пострадали Дубровник и Котор, али је и Будва претрпјела знатне штете. Млетачки генерални провидур за Далмацију Корнаро посјетио је Будву после потреса и забиљежио да је остало непорушено свега 50 кућа, али да су и оне оштећене. У потресу су погинула 72 цивилна лица и 18 војника. Број рањених није наведен, али је морао бити знатно већи. Млетачка морнарица је пружила помоћ пострадалима. Одбрамбена утврђења Будве су у том земљотресу срушена. Пошто су потребе одбране од Турака захтијевале убрзано отклањање посљедица земљотреса, отпочела је изградња нових бедема, уз извјесну реконструкцију. Усљед недостатка средстава и времена, није се приступило проширивању рејона града који би био обухваћен бедемом, иако су за то постојали планови.

Послије потреса Будва се постепено опоравља, а пострадало становништво накнађује се приновом из околних села.

Ускоро између Млечана и Турака долази опет до непријатељства. За вријеме морејског рата, скадарски паша Сулејман Бушатлија, после обимних припрема, врши директан напад на Паштровиће и Будву, у лето 1686. године, и то по наређењу Порте. Са војском од око 6.000 војника стигао је пред Будву. На

позив которског провидура Зана, у помоћ Будви дошао је главни провидур Далмације Корнер са одредом далматинских Срба и страних плаћеника. Пјешадија је распоређена по утврђеним мјестима испред бедема града, а помагана је ватром топова са бродова и са градских зидина. Мада су и сами употријебили артиљерију и имали довољно трупа, Турци су одбијени и нанесени су им велики губици. Пошто није могао да освоји Будву, Сулејман паша крене на Грбаљ и оближња села. Али му напад није ни тамо успио: одбрана је била добро организована и он се морао повући. Црногорски владика Висарион дошао је потом у Будву да честита побједу. Сулејман паша је намјеравао да Будву нападне и 1692. године, али до поновног напада није дошло, јер је паша приликом минирања Цетињског манастира рањен. Будва се спремала за одбрану и појачавала је своја утврђења.

Крајем XVII и почетком XVIII вијека тешка унутрашња криза раздрмала је Отоманско царство. Унутрашње противурјечности у Млетачкој Републици сваким даном су се све више појачавале, а очит је био и пад њене економске моћи. Боку Которску, као млетачку провинцију, није мимоишла ова економска криза: трговина је била у опадању, смањивао се број бокелских бродова. Све је то утицало да се млетачка власт пољуља. Настојања Млечана да преко Котора и Будве прошире свој утицај и на Црну Гору нијесу успјела. Црна Гора, борећи се против Турака, морала је тражити неку помоћ споља. Успостављање веза с Русијом за вријеме владике Данила довело је до прекрета у односима са Млечанима. Од тада ће Црна Гора бити упућена на тражење заштите и помоћи од велике словенске државе, која под Петром I достиже велики успјех и постаје прворазредна европска сила.

Дугогодишња непријатељства између Млетачке Републике и Турске прекинута су потписивањем Пожаревачког мира 1718. године. Према одредбама овога мира, Млечани су проширили своје посједе, а након

тога Маине, Побори и Брајићи потпадају под њихову власт. Црквена власт у тим општинама и даље је остала у надлежности црногорских владика. Црногорски манастири Стањевићи и Подострог, који се налазе на територији ових племена, играће потом важну улогу у повезивању Црне Горе с Приморјем.

Најважнији догађај који се у овоме крају одиграо у другој половини XVIII вијека јесте појава Шћепана Малог у Маинама. Његово поријекло остало је непознато, а и други лични подаци врло су оскудни. Под видом травара, дошао је у Маине негдје 1766. године. Уз подршку групе људи из Маина: игумана Јосифа Вукићевића, игумана Теодосија Мркојевића, капетана Марка Тановића и Вука Маркова Марковића, прогласио се за руског цара Петра III, за којег се вјеровало да је жив. Неколико људи који су боравили у Русији заклето се да је Шћепан заиста руски цар Петар III. Црногорски владика Сава, који је у почетку сумњао у његову личност због чега је дошло чак и до свађе између њих, приступио је Шћепану и признао га за цара. Српски патријарх Василије Бркић долази ради тога у Маине и подржава Шћепана Малог.

Вијест о доласку руског цара у Маине брзо се проширила у Приморју, Црној Гори и ван њених граница. Велика љубав према Русији и нада да ће доласком руског цара доћи и ослобођење од Турака и Млечана утицали су да народ прихвати Шћепана Малог за свог господара. Шћепан Мали је прихватио жељу Црногораца да им буде поглавар, али под условом да прекину међусобна племенска обрачунавања и крвну освету. Он је доста урадио на смиривању односа између завађених племена, на искорјењивању крвне освете, убистава, крађа и др. Све је то постигао захваљујући великом ауторитету који је стекао код народа. Шћепан је дуго живио у Маинама, у кући Вука Маркова Марковића. Ту је примао разне делегације које су долазиле из Црне Горе и других крајева да

му се поклоне и изразе приврженост. Млетачки пуковник из Будве Бубић боравио је код Шћепана Малог у Маинама и провео са њиме у разговору неколико сати. О томе је оставио биљешку, према којој Шћепана приказује као човјека узвишенога духа. Сам Шћепан придавао је својој личности улогу спаситеља-месије.

Русија је у почетку била веома заинтересована за овога самозванца, па је упутила и мисију, са Долгоруковим на челу, да Црногорцима разоткрије ко је Шћепан Мали.

Турска је највише била узбуђена појавом Шћепана Малог, јер се бојала устанка. Зато је Порта организовала велики војни поход — да би ухватила Шћепана и умирила Црну Гору.

Појава Шћепана Малог у Маинама довела је до побуне Маина, Побора и Брајића против Млетачке Републике. Ове општине су се одметнуле и нијесу више признавале млетачку власт. Млечани су се бојали да ова побуна не изазове проширивање устанка и на друге крајеве који су се налазили под њиховом окупацијом. Зато су они искористили турски напад на Црну Гору да би силом угушили побуну у поменутих општинама — знали су да им Црногорци у таквој ситуацији не могу помоћи.

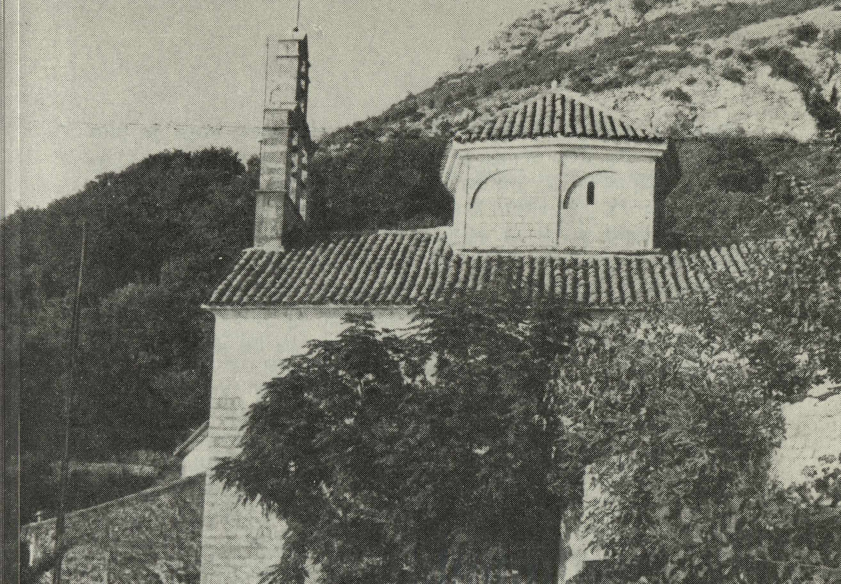
Нашавши се у тешкој ситуацији, побуњене су општине изразиле покорност Млетачкој Републици, само да би избјегле одмазду. Млечани то нијесу прихватили, већ су припремали казнену експедицију. Под командом млетачког генерала Вирцбурга, у октобру 1768. године отпочео је напад. Голоруко становништво се разбјежало и Млечани су заузели сва села. Мањи отпор пружили су само Брајићи. Сва су села спаљена и опљачкана, а није поштеђен ни манастир Стањевићи. На превару су похватили и затворили сво одрасло мушко становништво. На десет година робије на галијама осудили су 23, а као таоце задржали су 31 лице. На смрт су осуђена четворица. Шесторицу ру-

ководилаца побуне Млечани нијесу ухватили. Расписали су уцјену за њих и осудили их на смрт. Чак ни Сенат није имао право да их помилује. Тако су Маине, Побори и Брајићи скупо платили своју приврженост Шћепану Малом, који се након тога више није појављивао у овом крају.

ЦРКВЕНИ ОДНОСИ

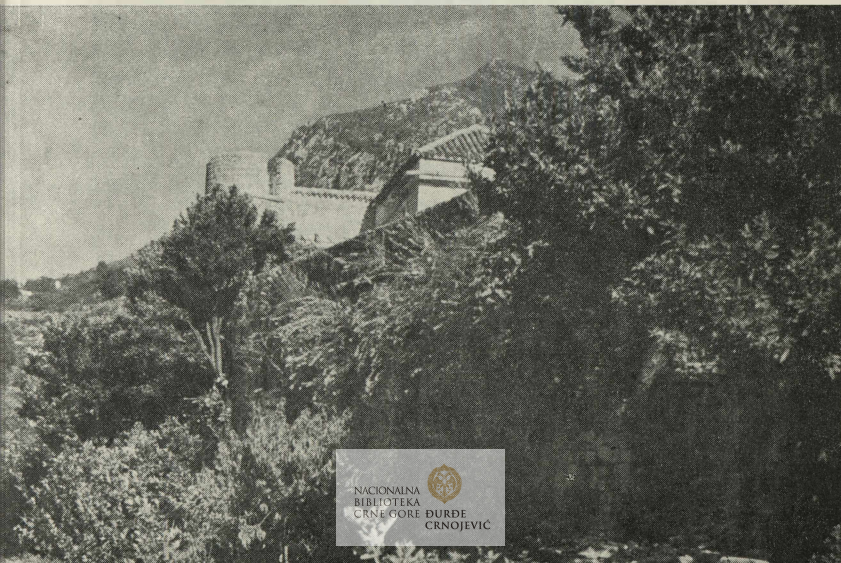
Сигурно је да је у Будви у другој половини IX вијека постојао бенедиктански манастир и, вјероватно, играо одређену улогу у покрштавању Словена који су дошли у ове крајеве. Послије подјеле црквава 1054. године настају борбе око западног и источног вјерског утицаја. Тада је дошло до подијељености цркве и у овом крају. Будва је била сједиште бискупа, који је био потчињен Барској бискупији. За вријеме Душана, папа је тражио да се Будванска бискупија припоји Которској. Међутим, све до 1571. године у Будви се налази католички бискуп, а након тога бискупија се угасила, јер није било средстава за њено одржавање. Формално је она постојала све до 1828. године, али бискуп није именован, већ је његове функције вршио генерални викар. Утицај католичке вјере ван Будве није се осјећао, и поред напора у томе правцу.

Дјелатност Саве Немањића у овоме дијелу Приморја допринијела је развоју српске православне цркве и ширењу њеног утицаја. Сава је у Приморју основао неколико митрополија, желећи да тиме сузбије ширење римске цркве међу српским живљем. Митрополија у манастиру св. Арханђела на Превлаци била је сједиште српске цркве у Зети. Традиција о Сави Немањићу била је врло јака. Архиепископ Данило II, у свом дјелу „Живот краљева и архиепископа српских”, описао је боравак Саве Немањића у Будви, одакле је отпутовао у обилазак светих мјеста. „И тако праћен од све деце својега отачаства, од епископа и игумана са многим жалосним сузама и дође у државу

Манастир Прасквица

*Манастир Подострог — омиљено
мјесто боравка црногорских вла-
дика*

своју у мјесто звано Стари Град (Будва), који је био
украј мора. Јер отуда је хтио укрцати се у лађу и пло-
вити морском пучином у пристаништа која је желео,
куда ће га упутити Бог. И ту остаде мало дана, док
му не дође лађа, и видевши да му је све спремно, и
уоставши пође ка мору пошто се скупио многи народ
око њега, жалећи горко растанак доброга његовога
учитеља и наставника. И виде да му досађују, изне-
нада брзо ушавши у лађу заповеди да се мало повезе
на пучину...”

Српски владари су у православној цркви имали
јак ослонац феудалне моћи, па су је даривали добри-
ма. Манастири су имали посједе и баштине. У доба
Деспота Ђурђа сједиште Зетске митрополије помјера
се у Будву, гдје једно вријеме борави и зетски митро-
полит. Он је столовао у градској тврђави и истовре-
мено је обављао дужност будванског каштелана. 1441.
године између њега и Деспота избио је сукоб, који је
разматрао дубровачки Сенат. Послије млетачког зау-
зимања Будве сједиште Зетске митрополије премје-
шта се у Црну Гору.

У XVII вијеку долази до појачане активности и
настојања римске курије да преко новоосноване Кон-
грегације за пропаганду ради на стварању уније. Бу-
два је била у центру пажње Ватикана. Преко поједи-
них бискупа и мисионара, прво је требало извршити
прекрштавање Паштровића, па затим преко њих ути-
цати на црногорског владику и ширити утицај Вати-
кана у унутрашњости. Велику активност у том прав-
цу испољава будвански мисионар Леонарди. Он је ус-
пјешно да цетињског владику Мардарија приволи да
1640. године потпише изјаву о покорности папи и „да
исповијест вјере” у манастиру у Маинама. Црногорци
нијесу прихватили стварање уније, па је Мардарије
за то по традицији каменован. Рад на унији није имао
успјеха ни у Паштровићима. Житељи Паштровића,
Маина, Брајића и Побора чврсто су се држали своје
вјере. Црква је у томе периоду допринијела њиховој

националној борби за очување своје народности, гајила традицију српске државе и радила на очувању јединства. Она је, несумњиво, била један од позитивних фактора супротстављања млетачкој политици отуђивања и поробљавања. Треба истаћи улогу црногорских владика, као световних и вјерских поглавара Црне Горе, нарочито од владике Данила, под чијом се јурисдикцијом налазило православно свештенство у овоме крају, све до 1808. године, када Французи оснивају епископију за Далмацију и Боку Которску.

Познат је извјештај будванског мисионара Доменика Бубића, који је упутио секретару Конгрегације у Риму, 1658. године. У том извјештају се каже да Будва има око 300 кућа и три цркве: катедралу св. Ивана Крститеља, Богородичин манастир фрањеваца и православно цркву св. Саве. Становништво Будве и околине броји око 4.000 душа, од којих је око 300 римског закона.

У Будви је између православног и католичког становништва постојала вјерска толеранција и добри односи, који нијесу наилазили на одобравање римске курије. Настојало се да се забране међусобни бракови, узајамна похађања за вријеме вјерских празника, служење и вршење појединих обреда у истој цркви. Било је случајева да су свештеници замјењивали један другог у вршењу црквених обреда. То се све противило законима западног обреда и наилазило на осуду римске курије.

Интересантан је податак о једној свадби у Будви из 1708. године. Један Ришњанин, Србин, загледао се у лијепу сестру будванског каноника Петра Марковића. Надбискуп Змајевић се успротивио склапању брака, упркос томе што је каноник Марковић већ био дао пристанак. Са 24 наоружана друга, Ришњанин је дошао у Будву да узме дјевојку, али их млетачке власти, по наговору Змајевића, нијесу пустиле у град. Ришњански сватови су осам дана чекали пред градом и захтијевали да их пусте унутра. Тешко уврије-

ђени, морали су се ипак повући, спремни да крвљу освете овај поступак. Каноник Марковић се није обазирао на ту забрану, већ је своју сестру ипак удао за Ришњанина. А када је на захтјев Змајевића требало да буде кажњен од Конгрегације, побјегао је на Цетиње, код црногорског владике Данила. Одатле је написао писмо у коме каже да ће прећи у православље — ако му казна не буде укинута.

ОСЛОБОЂЕЊЕ БУДВЕ 1797. ГОДИНЕ

Наполеон је срушио Млетачку Републику у мају 1797. године. Њеним падом престала је млетачка власт у Будви, Маинама, Поборима, Брајићима и Паштровићима. Наступио је један краћи период безвлашћа. Представници свих бокељских општина организовали су неколико заједничких састанака на којима су разматрали новонасталу ситуацију. Они су истицали право да послѣ престанка владавине Млетачке Републике сами бирају себи господара. Тако је у Боки Которској дошло до формирања трију странака: једна је тражила јединство са Црном Гором, друга је била за Аустрију, а трећа за новоформирану владу млетачке демократије. Оваква подјела на странке проистицала је од класних супротности између града и села, од различитих националних и вјерских осјећања. Најјача странка била је за јединство са Црном Гором и за владу Петра I. Њу подржава сеоско становништво и сав православни живаљ, а они су били у великој већини. Градско племство и католички клер били су за Аустрију. Мањи број грађана подржавао је нову владу млетачке демократије. Владика Петар I одазвао се позиву Бокеља и са Црногорцима дошао у Боку Которску, да би успоставио ред и мир.

У међувремену се аустријска војска, под командом генерала Рукавине, спремала да окупира Далмацију и Боку Которску и успостави своју власт у бившим млетачким провинцијама. И Турска је била за-

интересована за Боку Которску, па је владици Петру I била понуђена независност Црне Горе, ако уступи Боку Турцима.

Послије доласка аустријског генерала Рукавине у Далмацију представници неких бокељских општина тајно су упутили мисије код њега, стављајући се под аустријску власт. Будванско племство је у име општине, без знања и одобрења народа, послало посланство у Задар и овластило генерала Марк' Антонија Бубића, свога земљака, да преда Будву Аустрији, под условом да се сачувају повластице које је град уживао од раније. Маине, Побори, Брајићи и Паштровићи, као и један број грађана Будве, били су одлучно за јединство са Црном Гором, па је усљед тога дошло до сукоба. У то вријеме на челу будванске општине налазио се Антун Зановић, отац чувене браће авантуриста. Према хроници каноника Којовића, који је у то вријеме живио у Будви и био учесник догађаја, Будвани су се окупили на скупштину и прихватили предлог предсједника општине да се црногорски владика Петар I позове у Будву и да се тражи његов савјет и заштита. Владика се одазвао позиву и из Котора дошао лађом у Будву. — „Дакле 18. јула” — пише Којовић — „скупише се племићи у реченој палати, и ту је позван дошао Митрополит. Ту су му предали писмо, у ком је била добровољна предаја Њ. В. Цару као краљу угарскоме, и хтјели су да се развије угарска застава. Кад су то дознали Паштровићи, као и општинари (Маине, Побори и Брајићи), потрчаше у палац и томе се опријеше, особито Паштровићи. Племићи су морали попустити насиљу и прилагодити се вољи јачих и насилних, најпослије оних који су их намјеравали прије мало дана можда и убити. Тако приговорљену заставу и акт предаје ставише под тро-струким печатом.”

Под притиском народа анулиран је акт предаје Будве Аустрији, а усвојен је предлог да се владика Петар I прими за покровитеља и управитеља Будве. Послије консултовања са црногорским главарима који

су се налазили у његовој пратњи владика је прихватио овај предлог и затражио од Будвана да се држе његових савјета. Ево како исти хроничар описује владичину управу у Будви: „...Сјутрадан послѣје долашка у Будву владика нареди да се постави грађанско редарство, које прозове буљук. Ово је редарство пазило на сигурност града, а такође и обављало неке судске послове како у граду тако и у Паштровићима и осталим општинама Маинама, Поборима и Брајићима. Владика нас увјери да ће нам бити сачуван живот и иметак као што је и било, ради чега га Будва именује њеним „спаситељем, заштитником и јединим судијом”. Кад би дошао ко год из Паштровића или из трију општина пред Владику да му се жали или нешто моли, буљук би одмах пошао код кривца, размотрио ствар, кривца глобио у новцу, штету коме је била учињена намирио. За трајања буљука, што га је Владика црногорски био установио, улице су градске биле све добро чисте...”

Ослобођена Будва налазила се под управом владике црногорског до 28. августа 1797. године. У то вријеме је владика издао три прогласа, који су јавно прочитани и били истакнути на тргу. „Обичавао је пак доћи прво на трг, ондје сјести и на уста окупљеном народу садржај прогласа исказати и истумачити. Један се од ових прогласа тицао, да се народ и у граду и изван умјери у трошењу, или боље у расипању о прислужбама и крсним именима, у вјеридбама и свадбама, на рођењима, крштењима и укупима.”

ПРВА АУСТРИЈСКА ОКУПАЦИЈА БУДВЕ 1797—1806. ГОДИНЕ

Кампоформијским миром, који је потписан 5. октобра 1797. године, Аустрија је званично добила Далмацију и Боку Которску. Али већ до тог времена она је била заузела ове провинције.

Да би оправдала ову акцију, Аустрија се позивала на захтјеве појединих градова који су тражили њену

заштиту. Аустријски генерал Рукавина, поријеклом Србин, добио је задатак да заузме Боку Которску. Аустрија је знала да је послвије пропасти Млетачке Републике стварни господар Боке владика црногорски Петар I и да је велика већина народа уз њега. 10. августа 1797. године аустријска војска кренула је према Боки Которској, с намјером да је силом заузме. Да би избјегао крвопролиће, владика Петар је морао признати право Аустрије на Боку. Тако је аустријска војска без отпора заузела Боку Которску. 28. августа генерал Рукавина кренуо је са војском према Будви. У Јазу, жалу недалеко од Будве, дочекао га је владика, па су се лађом заједно довели у Будву. У званичном извјештају Рукавина је забиљежио: „Кад смо у Будву стигли Архиепископ ми предаде кључеве од града, који је са осталим општинама био заузео у име Њ. В. Цара, ставши тако на пут, да за вријеме анархије док сам ја дошао, узбуњени народ не учини какво зло, или да француске присташе што не украду на штету нашега двора.” Предаја града обављена је сјутрадан у цркви, када је владика пред народом изјавио да предаје аустријској влади земљу коју је привремено био заузео. На молбу Рукавине, владика је присуствовао и предаји Паштровића, јер се бојао да се ова општина не успротиви. Паштровићи су на збору поставили питање признавања њихових повластица, али је Рукавина одбио да да било какве обавезе. Послије убјеђивања, Паштровићи су послушали владичин савјет и признали аустријску власт.

Након предаје Будве и Паштровића владика се повукао у Стањевиће и ту боравио дуже вријеме.

Генерал Рукавина је именовао нову управу Будве, са војним заповједником на челу. У управу су ушла три представника народа и три представника племства. Ускоро је међу њима избио сукоб, па је на интервенцију владике Петра I генерал Рукавина смијенио представника племства Бубића. У управи су остали: поморски капетан Жишковић, Мирослав Зано-

вић и каноник Којовић, сви демократски настројени. Међутим, по доласку у Будву грофа Турна, Бубић је, као велики присташа Аустрије, поново постављен у управу, а његови противници су удаљени са власти.

Прва аустријска окупација Будве није била дуго-трајна. Аустријске власти су настојале да укину самоуправна права и наметну своју власт у околним општинама, што је изазивало противљење народа. Грбљани су се побунили, па је 1804. године дошло до оружаних борби.

РУСКО-ЦРНОГОРСКА УПРАВА У БУДВИ 1806—1807. ГОДИНЕ

У бици код Аустерлица 1805. године Наполеон је победио уједињене снаге Русије и Аустрије, а после тог пораза Аустрија је закључила мир. Пожунским миром 1805. године, уз права на остале посједе, Француска добија и право на Далмацију и Боку. Генерал Лористон долази тада, на челу француских трупа, да од Аустријанаца преузме Далмацију и Боку. Он заузима Дубровник и захтјева да му аустријска војска преда Боку Которску. Бокељи су се супротставили доласку Француза и затражили су помоћ од црногорског владике Петра I. Владика на то сазива скупштину на Цетињу, на којој је ријешено да он са Црногорцима пође у помоћ Бокељима и да се тамо заједно са Бокељима и Русима супротстави француском освајању. Руска ескадра, под командом славног адмирала Сењавина, налазила се код Крфа. Како су Руси били у непријатељству са Французима, то је за положај њихове флоте у Средоземном мору Бока Которска имала посебну важност. Руски представник у Црној Гори Санковски обавијестио је адмирала Сењавина о ситуацији, па је по наређењу Сењавина један дио руске флоте већ 28. фебруара 1806. године дошао у Боку Которску, тако да у Котору први пут долази до сусрета Црногораца, Бокеља и Руса. Аустријске власти су биле приморане да изврше предају Ко-

тора и других градова у Боки Русима и Црногорцима, тако да је крајем фебруара сва Бока била слободна.

Будва је ослобођена 23. II 1806. године. На њеним бедемима се уз црногорску вила и руска застава. Долазак руске флоте и ослобођење народ града и околине дочекао је са неописивим одушевљењем. Више од 17 мјесеци, заједно са осталом Боком, налазила се Будва под руском и црногорском управом. Руси су признавали права Бокелја и нијесу се мијешали у њихову самоуправу. Ево како Којовић, католички свештеник, у својим „Аналима” приказује тадашње прилике у Будви: „Што се нико није надао, понашали су се Руси баш похвално. Жељели су бити пријатељи са сваким. Никома никад ништа на жао нијесу учинили. Официри и војници љубазни и учтиви. Били су увијек милостиви. Што се тиче богослужења, било нам је слободно исто толико као и под владом млетачком, владином и аустријском. Једном ријечју: ако би се ко што рђаво усудио рећи о Русима, барем о онима који су били у Будви, требало би га сматрати злом душом”.

Настојања француске војске, под командовањем маршала Мармона, да заузме Боку Которску и тако изврши наређење Наполеона, нијесу уродила плодом. Заједничком борбом Руса, Црногораца и Бокелја Французи су одбачени и више пута тучени. Руска флота, уз помоћ бокелјских бродова, господарила је Јадранским морем. Дипломатска активност око коначног рјешења питања Боке била је врло жива. Али и поред војних успјеха и побједа над француском војском, Руси и Црногорци су морали предати Боку Французима. Миром у Тилзиту 1807. г. закључено је да Бока Которска припадне Французима. Адмиралу Сењавину је наређено да изврши клаузулу овога мира и, последије дугог одлагања, он је био приморан да са флотом напусти Боку. Владика Петар I са Црногорцима повукао се у Црну Гору. Половином августа 1807. г. француска војска окупирала је Будву.

ФРАНЦУСКА ОКУПАЦИЈА БУДВЕ 1807—1813. ГОДИНЕ

Французи су формирали Илирску краљевину са сједиштем у Љубљани. У њен састав ушла је и Бока Которска са Будвом. За вријеме француске владавине развио се илирски покрет и дошло је до напретка у културном и просвјетном животу. Французи су дозволили употребу матерњег језика у школама и администрацији. Омогућили су и слободу вјероисповијести. И у економском животу осјетио се напредак, развила се трговина, приступило се изградњи путева и сл.

Односи између Црногораца и Француза у Боки Которској нијесу били добри. Да би смањили утицај црногорског владике у Боки, Французи су именовали православног епископа за Далмацију и Боку. Долазило је и до честих пограничних сукоба. Нарочито су се Брајићи супротстављали француским властима. У једној борби Брајићи су убили 7 француских војника, па је по наређењу генерала Мармона десет чета упућено на Брајиће, да их казне и умире. Пошто су Брајићи одбили напад генерала Делзона, упућене су на њих поново и још јаче снаге, под командом генерала Клозела. Црногорци су помагали Брајићима у њиховој борби против Француза, али је окупаторска војска сломила овај отпор, попалила све куће, уништила усјеве и похапсила велики број Брајића.

Паштровићи су били незадовољни француском владавином, јер им Мармон није признао повластице које су уживали од најстаријих доба. Они су се супротставили покушају Француза да њихове младиће регрутују у морнарицу. Француски генерал Пакто предводио је казнену експедицију против Паштровића 1812. године. Том приликом попаљена су нека села, опљачкане куће и одведени таоци. Тројица побуњеника стријелана су у Будви.

За вријеме француске владавине утицајан је био Мирослав Зановић, брат авантуриста Стјепана Зановића. Задојен слободољубивим идејама француске револуције, ишао је у Париз, у саставу делегације Бокеља која је тражила пријем код Наполеона.

ОСЛОБОЂЕЊЕ БУДВЕ. ЦРНОГОРСКО-БОКЕЉСКА УПРАВА

Слом Наполеонове армије у Русији и пораз у бици код Лајпцига 1813. године били су знак за поновно отпочињање заједничке борбе Бокеља и Црногораца за ослобођење. — Владика Петар I упутио је проглас црногорском народу, у коме позива на борбу за ослобођење браће Бокеља. 9. септембра владика је са црногорском војском кренуо у правцу Будве. У граду је владало тешко стање, јер су се Побори, Маине и Брајићи, осјећајући слабост француске владавине, спремали да нападну Будву и да се расправе с ондашњим представницима цивилне власти, која је сарађивала са Французима. Будвански војни гарнизон, са једним официром на челу, бројио је свега 60 војника. Дан прије уласка црногорске војске у Будви је избила побуна, коју су организовали сељаци из околних села. У побуни су убијени: командант града Б. Кристијановић, један официр и два жандарма. Каноник Кожовић је био тешко рањен. 23. септембра 1813. године владика Петар са црногорском војском ослободио је Будву. Стање у граду је сређено, а за команданта града постављен је црногорски главар Саво Пламенац. Заплијењено је 6 топова који су се налазили на градским зидинама, нешто муниције и хране. Поводом ослобођења Будве владика је издао проглас, у којем позива Бокеље, Дубровчане и Далматинце да отпочну борбу за своје ослобођење. Сјутрадан послје ослобођења Будве владика Петар је са војском напустио град и отишао у правцу Котора, гдје је ослободио Тројицу. У Будви је остао мањи број Црногораца, који су одржавали ред и мир. За секретара општине постав-

љен је владичин познаник Стефановић, родом из Будве. Будвански судија Лепопили уживао је владичино повјерење и био један од његових савјетника.

Уз помоћ енглеске флоте, Бокељи и Црногорци су ослободили Боку, тако да је у рукама Француза остао још само Котор.

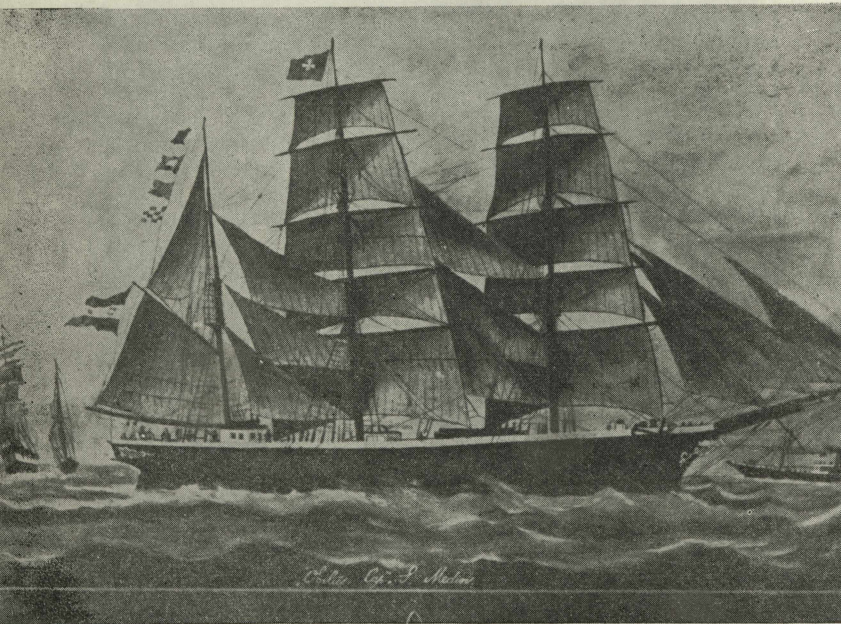
На иницијативу владике Петра, у Доброти је 28. октобра 1813. године сазвана скупштина представника свих општина Боке Которске и Црногораца. На овом скупу, „Двије пограничне провинције Црна Гора и Бока заклињу се узајамно пред господом Богом, да ће бити вјерне и свагда и у свакоме случају и догађају остати уједно састављене”. Овај акт су потписали у име Црне Горе владика Петар и гувернадур Вуко Радоњић, а у име Боке представници свих бокељских општина, међу њима и представници Будве, Маина, Побора, Брајића и Паштровића. На овој скупштини усвојена је одлука о формирању прве заједничке управе са функцијама владе, која се називала Централна комисија. Предсједник те комисије био је владика Петар, а у њен састав улазило је 9 представника Боке и 9 из Црне Горе. За секретара Комисије постављен је Франо Лепопили, а за команданта трупа конте Марко Грегурина. Послије ослобођења Котора 27. новембра 1813. год. сједиште Комисије пренесено је у Котор, гдје је она дјеловала све до 1. јуна 1814. године. Рад Комисије био је усмјерен на сређивање трговинских односа Црне Горе и Боке и на успостављање реда и мира, а на политичком плану њен се основни задатак састојао у томе да се од руског цара добије рјешење којим би се Боки и Црној Гори признала независност под руским покровитељством. При одлучивању о покровитељству дошло је до неслагања. Једна струја била је за аустријску заштиту и супротстављала се руском покровитељству. Послате су посебне делегације: једна на руски двор, упућена од стране владике, а друга на аустријски двор, послата од стране представника аустрофилске струје.

Владика Петар је развио широку дипломатску активност да би испословао признање одлука Добротске скупштине и да би од руског двора добио покровитељство. Неколико делегација ишло је до руског цара и руских посланика у Бечу и Цариграду. Маине, Побори, Брајићи и Паштровићи и већи дио Будвана у потпуности су подржавали владику Петра, а један мањи дио грађана Будве прижељкивао је долазак аустријске војске. То потврђује писмо владичиног секретара Јакова Стефановића, који је, вршећи дужност команданта Будве, писао владици: „Бог зна и поштени људи колико подносим и по дневи и по ноћи што могу и што не могу, чувајући ово градића и ово народа што је у њему. Откада се почело зборити да ће војска Цесарова да покрије Боку, ово Латина, што су у Будви помамили се”.

Општа огорченост међу Црногорцима и Бокељима наступила је када је стигао одговор руског цара Александра I, у којему се од владике захтијева да Боку Которску одмах уступи аустријским трупама. Оваква одлука имала је далекосежне посљедице за даљи развој овога краја, јер је након тога услиједила тешка стогодишња аустријска окупација.

Пошто је владика Петар, изговарајући се чекањем на одговор рускога цара, одуговлачио с предајом Боке, аустријске трупе су, под командом генерала Милорадовића, силом ушле у њу. Један дио аустријске војске под командом мајора Дабовића искрцао се са војском на Св. Стефан, одакле је Брајићима, Поборима и Маинама упутио писмо у коме је тражио од њих да се ставе под царску заштиту. Паштровићи су се окупили на збор и затражили да одмах напусти Паштровиће, иначе ће му супротставити силу. Они су упутили писма владици Петру, изражавајући му подршку и приврженост. У Будви се нашло око 200 Црногораца, који су дошли да заједно са Паштровићима истјерају Аустријанце. Аустријска војска се тада морала повући, али само за привремено.

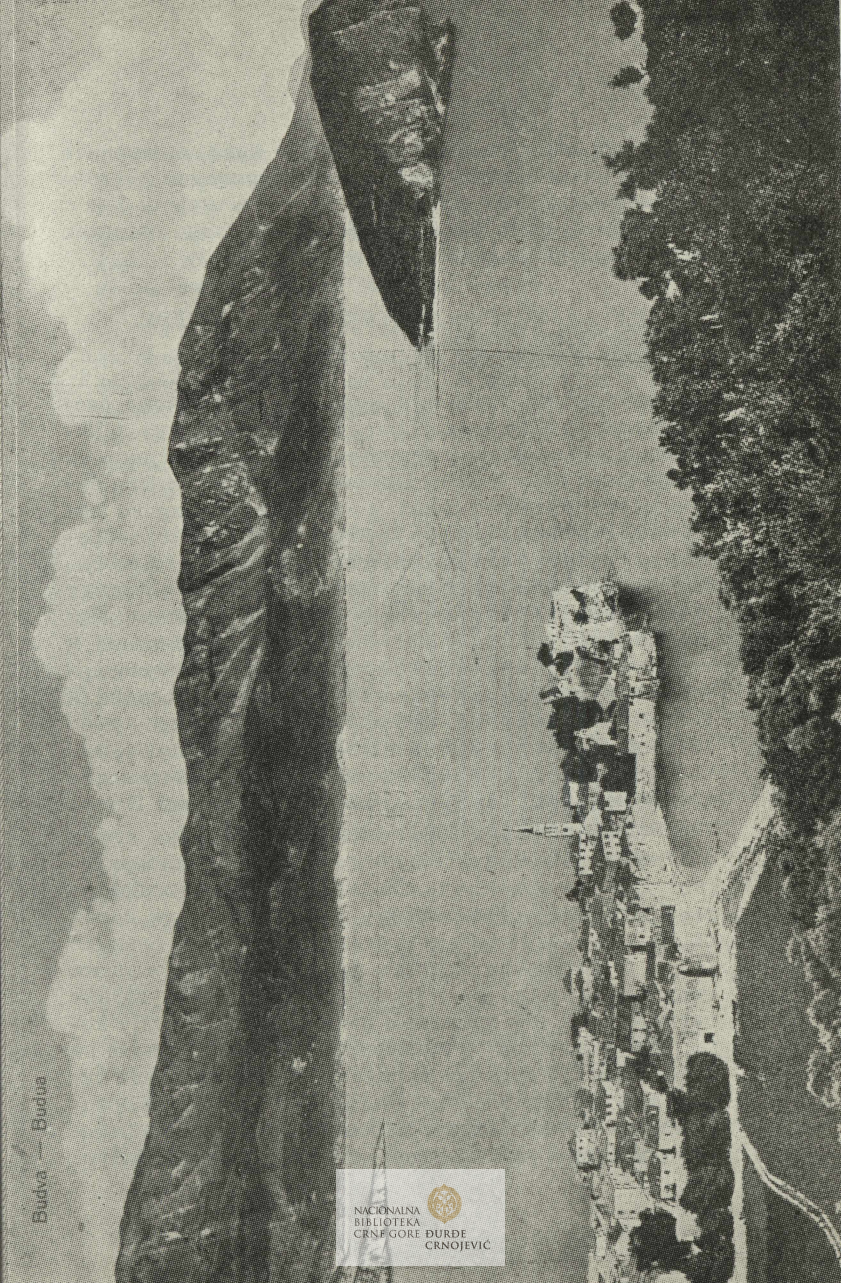
Будва прије 50 година
(снимио Александар Радомир —
Котор)

Барк „Обилић“ (из друге половине
XIX в.), власништво кап. Стијепа
Медина из Паштровића

Budva — Budua

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE
ĐURDE
CRNOJEVIĆ

Да би избјегао даље проливање крви, а нарочито послије одлуке руског цара да Бока припадне Аустрији, владика Петар је пристао да преда цијелу Боку. Почетком јуна 1814. године Будва и околне општине окупиране су од аустријске војске.

ДРУГА АУСТРИЈСКА ОКУПАЦИЈА БУДВЕ.
НАРОДНИ УСТАНЦИ
ПРВИ СВЈЕТСКИ РАТ И ОСЛОБОЂЕЊЕ

Аустријска окупација Будве мало се у чему разликовала од млетачке. Настављена је политика националног угњетавања и одрођавања, као и покушаји да се прекину њене везе са Црном Гором. Аустријски бирократски апарат укидао је самоуправна права општина, спречавао развој културе и просвјете, забрањивао употребу српскохрватског језика и сл. Аустрија је осјећала несигурност ових посједа, па је одмах приступила изградњи читавог ланца утврђења дуж црногорске границе, успоставила бројне гарнизоне и посаде у свим мјестима. Нарочито им је сметало црногорско власништво над манастирима Стањевићи и Подострог. Преко тих црногорских манастира у доба владике Петра I и владике Петра II одржавана је веза Црне Горе са Приморјем, ширене су ослободилачке тежње и јачало осјећање јединства са Црном Гором.

Револуционарна 1848. година уздрмала је основе аустријске империје. Народне масе свих националности устале су у борбу да збаце реакционарну хабзбуршку монархију. Том покрету придружио се и народ овог краја. Под покровитељством црногорског владике Петра II Петровића Његоша, представници бокелјских општина одржали су у Прчању 13. јуна 1848. године скупштину и том приликом изгласали резолуцију која јасно изражава југословенску мисао и тежње за уједињење свих наших народа што су чамили под туђинском окупацијом. Резолуцију су потписали и представници Будве, Маина, Побора, Брајића, и Паштровића. Али је, уз помоћ царистичке Русије, хабзбур-

шка монархија тада ипак спашена, а револуционарно врење угушено. Од великог значаја био је успјех устанка у Грбљу, јер су устаници приморали аустријске власти да укину уведене пореске мјере, десетину и друго. Национална свијест, самопоуздање и мржња према окупатору све више су расли.

За вријеме Млетачке Републике Бокељи су били ослобођени регрутовања у млетачку војску. Војне обавезе односиле су се само за Боку, и то у вријеме ратних операција. Аустрија је у почетку потврдила ово право Бокеља, али је усвајањем новог закона о општој војној обавези (1868. год.) проширила његово дјејство и на Боку.

Оваква одлука изазвала је огорчено противљење народа и спремност да се са оружјем у рукама супростави њеном извршењу. Дивљење изазива ријешеност Кривошијана, Грбљана, Побора, Маина и Брајића да се дигну на устанак против свемоћне Аустрије. Припреме за устанак вршене су у тајности. Грбљани, Побори, Маине и Брајићи одржали су заједнички састанак у манастиру Подластва, на коме су се заклели да ће се заједнички борити против Аустрије и да неће дозволити да њихови синови иду у аустријску војску. Састављен је план устанка и напада на аустријска утврђења. Грбљани су добили задатак да заузму Горажде, Побори Стањевиће, а Брајићи тврђаву Космач. Све су то биле добро утврђене и запосједнуте позиције. У другој половини октобра 1869. године устаници су отпочели напад на ова утврђења. Противник је био обавијештен о почетку напада, па је благовремено довео појачања у Горажде. И поред смјелих јуриша, полуголоруки Грбљани нијесу успјели да заузму Горажде. Брајићи су такође нападали Космач и држали га у опсади, али нијесу успјели да га заузму. Побори су постигли највећи успјех: смјелим препадом изненадили су Аустријанце и пробили се у

тврђаву, а послѣ борбе прса у прса — савладали су гарнизон и запалили аустријску заставу. Постојао је и план заједничког напада на Будву, али се он није могао остварити усљед доласка појачања аустријској војсци. У Будви су биле концентрисане велике непријатељеве снаге, а операцијама против устаника руководио је лично гувернер Далмације. Устанак се све више распламсавао и устаници су низали побједе, а нарочито Кривошијани.

Одјек овог устанка ширио се по свим југословенским земљама и још даље и пријетио да се прошири и на друга подручја. Црна Гора је званично остала неутрална, али је тајно подржавала устанике. У жељи да што прије ликвидирају устанак, Аустријанци су предузели генерални напад на устанике. Послѣ јуначког отпора, устаници су морали да напусте села Горњег Грбља. Побори су минирали Стањевиће, да не би пали противнику у руке. Аустријска војска је палила и рушила куће и цркве и уништавала имовину устаника. Заједничким снагама Побори и Брајићи дочекаше аустријску војску на мјесту званом Јанков ждријел и ту јој нанијеше пораз.

Аустријска команда није могла да извојује побједу над устаницима. Врхунац војног успјеха достигнут је у бици код Дворничког ждријела, када су Кривошијани нанијели најтежи пораз Аустријанцима. Аустријска војска је ту до ногу потучена. Војни командант аустријских трупа је смијењен, а на његово мјесто постављен је гроф Ауерсперг, који је са својим штабом допутовао у Будву да лично руководи угушивањем устанка. Он је од смијењеног генерала Вагнера преузео и дужност гувернера Далмације. Али су сви напори новопостављеног аустријског команданта да умири устанике остали безуспјешни. И он је доживио више пораза, па је Беч смијенио и њега.

Увидјевши да је устанике немогуће побједити и под утиском тешких пораза доживљених у војним операцијама, новопостављени гувернер Далмације ге-

Будва, Његошева улица

нерал-пуковник Гаврило Родић приступио је преговорима. Прихваћени су услови устаника, формулисани у четири тачке: 1) закон о општој војној обавези неће се примјењивати у Боки Которској, те Бокелџи неће ни служити у аустријској војсци; 2) Бокелџи и даље имају право да носе народно оружје; 3) сви учесници устанка биће амнестирани; 4) Аустрија је дужна да плати одштету и да поново сазида све попаљене куће и цркве. Споразум о миру потписан је 11. јануара 1870. године у селу Кнезлацу у Доњим Кривошијама.

Прихватањем услова устаника Аустрија је признала свој пораз.

Побједа у устанку 1869. године, извојевана у тешкој и крвавој борби са бројно надмоћнијим непријатељем, имала је велики значај за све наше поробљене народе. Она им је улила вјеру у сопствене снаге, подигла националну свијест и патриотизам, још више распалила антиаустријско расположење. Ауторитет аустријске владе био је пољуљан. Народни посланик Боке Которске Стјепан Митров Љубиша, који у почетку није био присталица оружане борбе, иступио је у бечком парламенту, оптужујући Аустрију за злочине и насиља извршена у Боки над становништвом. Аустрија је морала да оправи порушене и спаљене куће и цркве.

Да би на неки начин повратио изгубљени ауторитет, цар Фрањо Јосиф је одлучио да посјети Боку Которску. 5. и 6. маја 1875. године он је боравио у Будви и Петровцу, а посјетио је и гранична утврђења према Црној Гори. Његова посјета није имала успјеха, иако је он том приликом подијелио више одликовања и награда и дао доста обећања.

1882. године Аустрија је поново ријешила да регрутује Бокелџе у своју војску. Кривошијани, Грбљани, Побори, Маине, Брајићи и Паштровићи супротставили су се поново томе, па је дошло до оружане борбе. Аустрија је овога пута успјела да војном снагом

Скидање с крста
(Прасквица, XVII в.)
(Каталог фресака Умјетничке
галерије — Цетиње)

угуши устанак. Највише су страдали Побори. Села су попаљена и опљачкана, а један број сељака морао је пребјећи у Црну Гору.

Почетак првог свјетског рата и успјехе српске и црногорске војске народ овога краја дочекао је са великим одушевљењем. Аустријска војска је морала напустити Будву и околину, јер је фронт успостављен у Грбљу. Штаб црногорске војске за овај сектор фронта налазио се у Будви. Велики број добровољаца из овога краја јавио се у црногорску војску и ратовао је заједно са њом. Али у септембру 1915. године дошло је до капитулације Црне Горе и повлачења српске војске преко Албаније. Аустријска војска се тада поново враћа и опет окупира читаву територију. Добровољци (у црногорској војсци, који су се борили против Аустрије) из Побора, Маина, Брајића и Па-

штровића и један број Срба из саме Будве одступају заједно са српском војском преко Албаније. Аустријске власти заводе строг полицијски режим и врше репресалије против народа. Наступа један од најтежих периода аустријске окупације. У Херцег-Новом, у тврђави Спањола, стријељано је осам родољуба из Паштровића, међу којима и поморски капетан Милан Срзентић. Али ни, жртве, ни хапшења и мучења у затворима, ни глад нијесу могли сломити вјеру народа у брзо ослобођење. Када је српска војска, опорављена послје албанске голготе, заједно са савезницима ступила у борбе на солунском фронту, неколико стотина добровољаца из овога краја налазило се у њеним редовима. Многи су дошли као добровољци из Америке и других земаља, гдје су се налазили на печалби. Послје пробоја Солунског фронта 1918. године српска војска ослобађа југословенске земље. Будва је ослобођена 8. новембра 1918. године.

Стогодишња аустријска окупација Будве оставила је тешке посљедице, јер су окупационе власти кочиле економски и привредни развитак овога краја, а исто тако и развој просвјете и културе. Спровођена је и политика националног и вјерског сукобљавања, јер је то највише одговарало аустријским интересима на овом подручју.

РАЗВОЈ РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ПОКРЕТА (1918—1941)

Општи талас револуционарног врења, настао под утицајем октобарске револуције, који је захватио читаву Југославију, није мимоишао ни овај крај. Народне масе предвођене радничком класом отворено су иступале против политике буржоаске владе, која је већ првих дана отпочела спровођење националног и социјалног угњетавања. Аграрна реформа није спроведена, па је незадовољство сељачких маса расло.

Економска ситуација у овом крају била је тешка. Незапосленост је расла и емиграција је све више узимала маха. Осим неколико мањих занатских радионица, индустријских предузећа није било. Већина становништва живјела је од ниско продуктивног пољопривредног привређивања. Осјећала се несташница земље.

Оснивање Комунистичке партије Југославије имало је велики значај за даљи развој револуционарног покрета. Под руководством Јована Томашевића, Марка Машановића и других револуционара, у Црној Гори је основана Комунистичка партија. Једна од првих партијских организација формирана је у Петровцу на Мору. Као носиоци напредних идеја и схватања јављају се бивши добровољци у српској војсци, који су се после завршетка рата вратили кућама.

Још на Солунском фронту они су ступили у додир са напредним људима и упознали се са тековинама октобарске револуције у Русији.

У Будви, у то вријеме, није било неких већих и значајнијих акција. Група комуниста окупила је око себе један број људи који су отворено иступали против ондашњег режима. Организатор ових акција био је Душан Дулетић, студент технике из Маина. Он се повезао са Јованом Томашевићем, агитовао је за комунистичког посланика и радио на организовању збора на коме је требало да иступи Јован Томашевић. Ова група је, по задатку добијеном од Партије, растура­ла летке и лијепила прогласе, које је преко везе добијала из Котора. Није познато да ли је била оформљена и партијска ћелија.

На изборима 1920. године комунистички кандидат у Будви добио је 40 гласова. Послије „Обзнане” и предузимања репресивних мјера против комуниста, у Будви долази до привременог прекида напредне дјелатности. Притисак власти био је велики, пошто су се у граду налазили политичко изложеноство и команда мјеста. Ситуацију користе буржоаске партије, у првом реду радикали, и у Маинама стичу јако упориште.

Када је дошло до обнављања партијског рада у Будви — не може се поуздано утврдити. Судећи по једном документу, који се чува у Архиви ЦК СКЈ, у Будви је, као и у Св. Стефану и Петровцу, крајем 1932. године постојала партијска организација. Других података о томе нема.

Синдикални покрет развија се 1935. године, када је формирана прва синдикална организација, која ускоро прераста у синдикалну подружницу „мјешовитих радника”. Подружница је имала до 60 чланова.

Општа консолидација стања у Партији, послије доласка друга Тита на њено чело, довела је до развијања партијског рада и обнављања многих организа­ција. Првог маја 1937. године у Будви је формирана партијска ћелија, која је била везана за Которски ко-

митет. Организатор ове ћелије и њен секретар био је Иво Миковић, кројачки радник из Челобрда (Паштровићи). Учећи кројачки занат на Цетињу, Иво се повезао са комунистима и примљен је у Партију. У Будви отвара кројачку радњу „Напредак”, која ускоро постаје центар напредног покрета у граду. Од радника „Напретка” формирана је и та прва партијска организација, која је непрекидно радила све до 1941. године и бројила од 4 до 6 чланова.

Користећи легалне форме рада, комунисти су вршили утицај на спортски клуб „Могрен”, који је био организатор не само спортских него и свих других приредби у граду.

На изборима 1938. године победио је кандидат којег је подржавала Комунистичка партија.

„Напредак” је био стјечиште свих напредних људи. У њему су се, нарочито љети, окупљали и студенти-комунисти, који су долазили у Будву на љетовање. Комунисти су, заједно са синдикалном подружницом, организовали дводневни штрајк радника на градилишту „Авале”; писали су првомајске пароле и организовали првомајске прославе. На њемачком броду у луци спалили су њемачку заставу. Покушај групе љотићеваца да у Будви прошире свој утицај спрјечен је, а њихов пропагандни материјал спаљен.

У „Напретку” је 1940. године формирана и прва организација СКОЈ-а. 27. марта 1941. г., под руководством Партије, спроведене су демонстрације против закључења пакта са фашистичком Њемачком. На демонстрацијама су истицане пароле у којима је тражен савез са СССР-ом. Спроводећи линију Партије, комунисти су позивали народ и војску на одбрану земље. Иво Миковић је био организатор ових акција и уживао је знатан углед у грађанству.

Велики недостатак у раду ове партијске организације била је слаба веза са сеоским становништвом у Маинама, Поборима и Брајићима. Комунисти нијесу успјели да своју дјелатност развију ван града, тако

да у околним селима све до почетка рата није било ниједног члана Партије. У Брајићима и у неколико села у Маинама постојао је један број напредних сељака, који су били симпатизери Партије. Они су имали све услове да буду примљени у Партију и да оформе партијску ћелију. До тога, међутим, није дошло, услед секташења и застрањивања у погледу примања у Партију. То се односи нарочито на прилике у Брајићима и Станишићима. Ниједна буржоаска партија, на примјер, није могла наћи подршку међу Брајићима, чак ни да повремено гласају за њу. На изборима 1938. године 90% Брајића гласало је за опозицију. Али утицај Партије на ова села долазио је не из Будве, него из Паштровића.

ПАШТРОВИЋИ

Између два рата Паштровићи постају центар револуционарног покрета на Црногорском приморју и важно упориште Комунистичке партије Југославије. Двије чете Паштровића бориле су се, као добровољци, у саставу српске војске на Солунском фронту. После је повратка кући, већина тих људи приступила је раду на остварењу идеала за које су се борили. Многи су били задојени социјалистичким идејама.

У октобру 1919. године у Петровцу је формирана организација Комунистичке партије Југославије, прва у овоме крају. Њени чланови били су већином бивши добровољци, борци са Солунског фронта. Организација је бројила 17 чланова, а њен секретар био је Митар Д. Сућић.

Петровачки комунисти су се повезали са Јованом Томашевићем, који је долазио на Петровац, и приступили су спровођењу одлуке Партије о преузимању власти. Захваљујући успјешној пропаганди и агитацији и повјерењу народа, успјели су да приликом избора за Уставотворну скупштину из Петровца и Спича не изађе на изборе 538 бирача, а да од 191, колико их је укупно изашло, за комунистичког кандидата

гласа 121 бирач. (Један од задатака комуниста у Петровцу био је и заслужено кажњавање шпијуна и сарадника с окупатором, па је у ту сврху била формирана и посебна комисија.)

Ширећи свој утицај на масе, комунисти су успјели да у септембру 1920. године узму власт у своје руке. Формирана је нова општинска управа, коју су сачињавали комунисти. За предсједника општине изабран је Саво К. Вуковић, а управу су сачињавала 24 члана. Све функције у општини су обављане бесплатно, а пазарина и пореска давања су били укинута. Предвиђала се диоба манастирских и црквених добара, али до тога није дошло. Један од најважнијих аката нове управе била је одлука да земља припада ономе ко је обрађује. Општинска управа је одбила захтјев Политичког изложенства у Будви да обезбиједи смјештај за извјестан број бјелогардејаца избјеглих из Русије.

Рад ове општинске управе је кратко трајао, јер се власти нијесу могле мирити са постојањем једне општине у којој су на власти комунисти и у којој се предузимају мјере које поткопавају политику ондашњег реакционарног режима. Ипак, упркос више интервенција, они су се одржали на власти све до убиства Милорада Драшковића, у јулу 1921. године, када су власти смијениле сву управу, а неке њене чланове и похалили. Члан одбора општине Павле Срзентић био је оптужен за учешће у атентату на Александра Карађорђевића, па је у затвору мучен. Послије распуштања општинске управе, у Петровцу је заведено опсадно стање и постављен је комесар. Само по специјалном одобрењу могло се тада долазити у ово мјесто.

Али распуштањем општинске управе и хапшењем чланова управе власти нијесу спријечиле даљи рад комуниста. Партијска организација је наставила рад и одржавала је сталну везу са комитетима у Бару и

Захтјев Јована Томашевића и др.
за одржавање скупштине у Будви
и одговор Политичког изложенства
у Будви

Одбори на молбе и жалбе - Народна Скупштина
Београд

Жалба Марка Никова Грегорића
и Павла Лукића Срентића и
Петрова - Котор - Далмација ради
злостављања са стране полиције
у Котору.

Упућујемо горњим Одбори

жалбу, не ради тога да трајимо satisfакцију на невољно пост
ије полиције са људима, који су себе и све своје налагали на
наш народ; већ само зато, да не испорони личности, које влада
нашом државом, на разне и деморализаторско дјеловање и
посредника и поддржаних органа; на насиља и беначко
која се више над народом и на појединце, бар са стране
оних који својим положајем и данашњим поредком и свој
ином, су дужни на праведном примјери и квалитету нахо

Жалба комунисте М. Н. Грегорића
из Петровца Народној скупштини
у Београду

Поминикова Узоровница

Бугба

Сазвари смо јавну слушатицу, која ће се одржати дне 26. новембра у 10 сати у ~~Полу~~ у ~~Савинској~~ Парку у Бугби.

На слушатици ће се говорити о изразу удора за ~~Колонијализму~~ и изотраму ~~Колонијализма~~ удруже.

24. нов. 1920

Бугба

Сазвари

Јован Ђорђевић
апошта и писар
Лазар Вук. Перић
у ~~Полу~~
Марио В. Перић
у ~~Полу~~

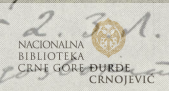

Izložen u Poštovnici
BRUGBA
prih. dne 24. XI. 1920
Broj 2209. prih.

Бугба, 25. XI. 20

Точит. ~~Јован~~ Јовану Ђорђевићу, апб. саг у Бугби.

У списку н. б. закона од 5. новембра 1867 бр. 135 2. 3. А. ово усвојено не може бити јавно општом јавној слушатици на 26. новембра у 10 сати

у Котору. До реорганизације партијске ћелије дошло је 1935. године, по сугестији друга Темпа. За секретара је дошао Марко Н. Греговић. Ђелија је имала 4 члана. Послије познате провале из 1936. године, сви чланови ове партијске организације су ухапшени и осуђени на 8 мјесеци затвора. Поновно формирање партијске организације извршено је од стране комитета у Бару. Новоформирана партијска организација обухватала је територију општине петровачке и имала неколико одјељења. Секретар организације био је Нико В. Вуковић.

Настављајући револуционарну традицију, комунисти Петровца и околине су непрекидно радили на ширењу напредних идеја код омладине и свих друштвених слојева. Нема села у овој општини у коме није било чланова Партије или СКОЈ-а и гдје се није осјећао утицај Партије. Тако је крајем 1940. године у Крушевици формирано одјељење партијске организације, које је имало пет чланова. У Режевићима је постојало друго одјељење те исте партијске организације, такође са пет чланова. Организације СКОЈ-а формиране су у више села: у Буљарици 1937. године, у Калудерцу 1939. године. Број симпатизера Партије и напредних омладинаца био је велик. На партијским састанцима прорађивана је марксистичка литература, одређивани су конкретни задаци комуниста, углавном на ширењу утицаја Партије. Заједно са студентима Боке Которске, напредни студенти-комунисти из Петровца и околине објавили су неколико прогласа са потписима, позивајући народ на борбу за демократска права, а против политике угњетавања, експлоатације и сл. Комунисти су успјели да остваре сталан утицај у општинској управи. На општинским изборима који су одржани 1936. године за кандидата је истакнут Саво К. Вуковић, бивши предсједник комунистичке општине у Петровцу. Уз подршку комуниста, он је поново изабран, па се на том положају налазио све до капитулације Југославије 1941. године (стријељан

је, од стране Италијана, на Цетињу 1941, године, због учешћа у тринаестојулском устанку, заједно са Ивом Сућићем).

У општини Св. Стефан комунисти су добили на изборима приличан број гласова, али нијесу успјели да формирају општинску управу. Паштровска села Тудоровићи, Челобрда и Куљаче постају центри револуционарног покрета у овоме крају. Прва партијска организација формирана је у селу Тудоровићима у септембру 1932. године, а бројила је пет чланова. Активност ове групе комуниста осјетила се нарочито у раду са омладином. Организовани су и зборови сељака, растурани леци, читана напредна литература и ширена комунистичка пропаганда. Комунисти су нарочито користили светковине, празнике и друге скупове, на којима су пјевали револуционарне пјесме и јавно иступали против диктатуре и политике режима. Поводом убиства Мирка Срзентића на Београдском универзитету, организовани су протестни зборови и пјеване пјесме о његовој јуначкој погибији. У Челобрдима су организоване и демонстрације, на којима су истицане паролe „Доље влада” и сл. Полиција је ухапсила више комуниста. У уљарској задрузи успјешно је организовано извођење позоришне представе „Непријатељ” од М. Горког.

Провала у Партији 1936. године нанијела је тежак ударац овој организацији. Неки комунисти су ухапшени, а неки су одбјегли у шуму. Партијска ћелија је тако престала да постоји. Све до друге половине 1937. године није ту обнављана партијска дјелатност. То је учињено тек када је дошао друг Темпо и када је именован делегат Партије, али је до формирања партијске организације дошло тек касније. Приступило се извршавању директиве Партије о формирању организације „Сељачко братство”. На оснивачкој скупштини, која је одржана у Тудоровићима 1938. године, у ову је организацију ступило 50 чланова, али се овај број ускоро повећао на 90. Преко „Сељачког

братства” спровођене су акције око заједничке обраде земље, указивана је помоћ сиромашним сељацима, обављан је културно-забавни живот итд. Исте године формиране су и организације Народног фронта.

Највећи успјех Партије у овом крају забиљежен је на изборима за општинске органе, који су одржани 1938. године. На листи „независних” налазио се представник Партије. Како ниједан кандидат није могао добити већину, није се могла формирати управа, те је Среско начелство тек након годину дана одредило управни одбор — од представника свих странака. Али ни нова управа није могла да ради, усљед бојкота који је организован од стране Партије. Под притиском бирача, изабрана је управа састављена од симпатизера Партије, и преко ње је спровођена партијска линија.

На иницијативу Покрајинског комитета КПЈ, основана је организација „Сељачка самопомоћ”. Оснивачка скупштина одржана је у с. Куљачи, почетком 1939. године. Отворена је и продавница, која је продавала робу по нижим цијенама. У ову задругу ступило је око 290 сељака из Паштровића, Маина и Брајића.

Рад са омладином био је увијек један од најважнијих задатака Партије. Није било акције у којој омладинци нијесу активно учествовали. — Прве скојевске организације формиране су у првој половини 1939. године, у селима Тудоровићи, Куљаче, Челобрда и Пржно.

У октобру 1939. године формирана је партијска ћелија, са секретаром Марком Куљачом, који је и до тада, као делегат Партије, руководио партијским радом. У организацију је 1940. године примљено још 11 другова, те је укупан број чланова Партије порастао на 15. Формиране су три партијске ћелије и изабран је биро за руковођење њиховим радом. Успјешна акција Партије спроведена је 1940. године у Милочеру, када су се сељаци супротставили управи краљевског двора, која је — супротно наређењу Банске управе —

покушала да радове на копању дренажа повјери предузимачима и радницима са стране. Сељаци су тада отјерали сва лица која су обављала те послове, а управа двора је обавијестила Банску управу да су комунисти у Милочеру отпочели револуцију. Стигла је војска и жандармерија, ствар је предата суду, али власти нијесу смјеле никога казнити.

Синдикална подружница УРС формирана је у Милочеру још 1938. године. Она је такође била под утицајем КПЈ.

Може се с правом рећи да су ријетки крајеви у којима је утицај Комунистичке партије био тако велики као у Паштровићима. Од формирања прве партијске ћелије у 1919. години па даље, комунисти су били једини утицајни фактор у овом крају. Њима је народ указивао своје повјерење, прихватајући борбу за остваривање идеала социјалистичке револуције. Народноослободилачка борба 1941—1945. године најбоље је то доказала.

Пред почетак рата у Паштровићима је било око 35 чланова Партије и приближно толико чланова СКОЈ-а, што је за оне прилике и према броју становника овога краја представљало знатан број.

СЛОМ СТАРЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ. ПРИПРЕМЕ ЗА УСТАНАК

Реакционарна влада краљевске Југославије издала је интересе југословенских народа и приступила Тројном пакту, савезу фашистичких држава. Народ широм земље, под руководством Комунистичке партије, 27. марта 1941. године демонстрирао је против овог акта издаје. Под притиском народних маса извршен је државни удар и формирана нова влада, која је поништила уговор о приступању Југославије Тројном пакту. Њемачка и друге фашистичке сусједне земље припремале су зато напад на Југославију. Ко-

мунистичка партија је позвала народ на одбрану земље и затражила предузимање енергичних мјера против реакционарних снага у земљи. Од нове владе захтијевало се да потпише уговор о пријатељству са Совјетским Савезом.

6. априла 1941. године фашисти су мучки отпочели рат, и то ваздушним нападом на незаштићени Београд. Стара Југославија, растрзана класним и националним противрјечностима, није имала снаге да се супротстави фашистичкој агресији. Издајство војних и политичких руководилаца доводи до расула у војсци и онемогућује организовање озбиљнијег отпора. Краљ и његова клика, заједно са буржоаском владом, напуштају земљу и бјеже у иностранство. 17. априла 1941. године рат је завршен потписивањем безусловне капитулације.

Италијански фашисти су са моторизованим снагама продрли из Албаније и окупирали Црну Гору. Будва је окупирана 17. априла 1941. године. Војни гарнизони успостављени су у Будви и Милочеру, а било је и неколико жандармеријских станица и финансијских постаја — у Петровцу, Буљарици, Режевићима и Брајићима. Будва са околином укључена је у састав Црне Горе, касније Гувернатората, за разлику од Боке Которске која је проглашена за италијанску провинцију.

Руководећи се директивама Централног комитета КПЈ и одлукама Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, комунисти су и овдје одмах отпочели припреме за борбу против окупатора. Они су у томе наишли на свестрану подршку народа. У Будви се Партија ослањала на ужи круг патриотски настројених грађана и симпатизера. Малограђански елеменат у граду испољавао је лојалност према окупатору, а било је и неколико реакционара који су отворено поздравили долазак Италијана. Један број грађана прижељкивао је долазак усташа, а када су се такве наде изјаловиле, неки од њих прешли су у тз.

Независну Државу Хрватску и ставили се у службу Павелића. Црногорски сепаратисти на овоме терену нијесу могли наћи подршке.

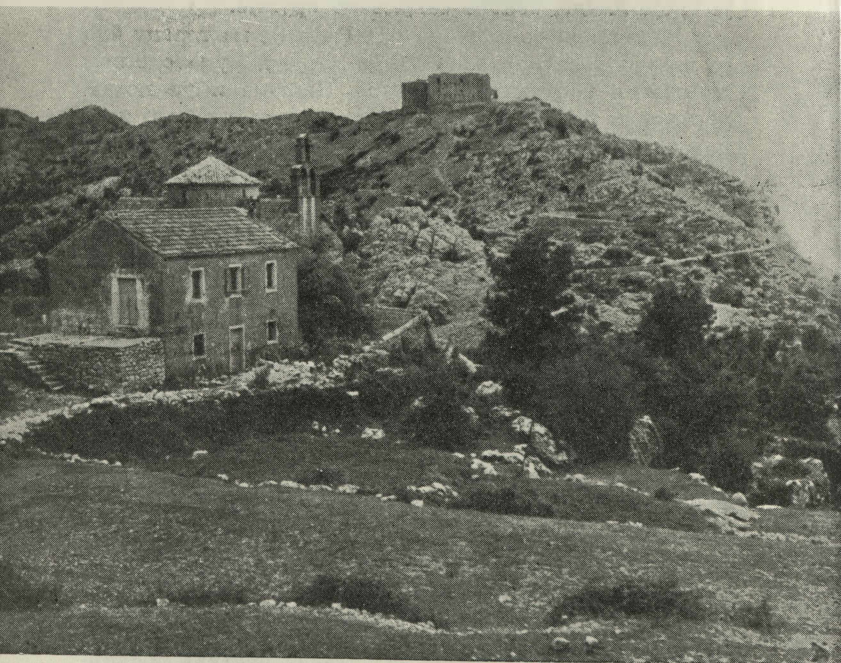
У првој фази припрема за оружану борбу приступило се организованом прикупљању оружја, муниције, санитетског материјала и др. Тако је сакупљено неколико стотина пушака, око 20 пушкомитраљеза и много муниције и ручних граната. Оружје је сакривено у нарочита склоништа, за која су били задужени одговорни комунисти. Таквих склоништа било је више у Паштровићима, Маинама, Брајићима, Поборима и Свињиштима. И велики број сељака имао је своје лично, такође сакривено оружје.

Идеолошко-политички рад Партије на терену био је жив и разноврстан. Одвијао се под руководством Мјесног и Окружног комитета Партије и уз помоћ партиских руководиоца који су долазили у овај крај по задатку Партије. Партијске ћелије у општинама Будва и Св. Стефан организационо су биле повезане са Среским комитетом у Котору, а ћелија у општини Петровац са Среским комитетом у Бару. Почетком маја формиран је Међуопштински комитет за Будву и Св. Стефан, као руководеће партијско тијело за ове двије општине. Формиране су у исто вријеме и партијске ћелије у Брајићима и Маинама, које су се такође ставиле на чело припрема за устанак. Политички рад имао је велики значај, нарочито у Маинама, гдје прије рата није било партијске организације и гдје је зато утицај буржоаских партија био знатан. У општинама Св. Стефан и Петровац радило се интензивно на идеолошко-политичком уздизању комуниста и скојеваца. Организована је партијска техника у којој је умножавана политичка литература и леци. Комунисти су иступали пред народом и тумачили политичку ситуацију, припремајући масе за устанак. Нарочито је био успјешан рад с омладином.

Друга фаза припрема за устанак наступа послје фашистичког напада на Совјетски Савез 22. јуна

1941. године. Одржани су тада партијски састанци и приступило се хитним мјерама за организовање борбе. Формирани су ударни одреди и оружане групе. У општинама Св. Стефан и Петровац формирана су по три одреда и именован је руководећи кадар. Војна обука вршена је на Гори паштровској. Почетком јула већина чланова Партије и скојеваца из Будве напушта град, а неколико њих прелази у илегалство.

Прије почетка устанка на овом терену било је око 50 чланова Партије и нешто више чланова Скоја, од којих у Паштровићима око 40 чланова Партије и око 50 скојеваца.

Брајићи — Тврђава Космач

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА 1941—1945. Г.

(Преглед важнијих догађаја)

Извршавајући одлуке Централног комитета КПЈ, Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору је на свом састанку одржаном 8. јула 1941. године одлучио да оружана борба против окупатора у Црној Гори отпочне 13. јула.

О почетку оружане борбе комунисти општине Будва су обавијештени од Окружног комитета Цетиње. 13. јула изјутра, пред зградом основне школе у Маинама окупио се велики број наоружаних устаника из свих околних села. Партијска директива била је да се у борбу против непријатеља, укључе само герилске групе. Међутим, сви присутни су жељели да узму учешћа у устанку. Формирано је неколико борбених група и свака је добила одређене задатке. Требало је блокирати комуникације Будва—Котор, Будва—Цетиње и Будва—Бар, изолирати тако Будву и онемогућити противника да маневрише трупима.

Првог дана устанка извршено је више акција против непријатеља: нападнут је италијански камион и заробљена су четири војника; извршен је напад на колону од неколико камиона и блиндираних аутомобила, која је из Будве упућена за Милочер; у селу

Лапчићи нападнута је непријатељска колона која се пробила из Цетиња и послје једночасовне оштре борбе непријатељ се под заштитом мрака повукао према Будви. Устаничка група из села Подострог, која је имала задатак да заузме положаје на превоју Топлиш и спријечи противника да шаље појачања из Котора, није изашла на положаје.

Устанак у Брајићима био је општенародни. Није било за борбу способног сељака који се није одазвао позиву Партије. 13. јула у 4 сата устаници су разоружали жандармеријску станицу на Брајићима и заплијенили оружје и муницију. Телефонске везе са Будвом су прекинуте, а на путу постављене препреке. Истога дана у рејону Брајића, устаници из Грађана и Радомирци уништили су четири италијанска камиона и три мотоцикла.

У општини Св. Стефан припреме за устанак извршене су још 12. јула, па се чекало само на директиву за почетак борбе. Одржан је састанак бироа ћелија и комунисти су добили конкретне задатке. Директива Среског комитета Котор није стигла на време и комунисти су о почетку борбе обавијештени од другова из Петровца. Одмах се приступило заузимању положаја и борба је отпочела око 6 сати ујутро. Двије стотине наоружаних устаника са шест пушкомигитраљеза заузело је положаје на путу Петровац—Будва у рејону од Смоковјенца до цркве св. Томе у Бечићима. Извршен је напад на војни гарнизон у Милочеру и Св. Стефану. Борба је вођена скоро читав дан. Противник је располагао јаким снагама и није могао бити изненађен, па ова упоришта нијесу заузета. Поред тога, нападнут је један италијански камион, миниран мост у Сумету, покидане телефонске жице и постављене препреке на путу. Успјешно је извршена акција паљења великог моста у Бечићима.

Устанак је био општенародни и није било одра-слог, способног за борбу сељака, који у њему није учествовао. У одредима је било жена.

Опсежне припреме допринијеле су пуном успјеху устанка у општини Петровац. Партијска организација је на вријеме обавијештена од Среског комитета Бар. 12. јула одржан је партијски састанак. Формирана су четири одреда, одређен руководећи кадар и прецизирани задаци за сваки одред. Утврђено је ко поред чланова Партије и скојеваца треба да узме учешћа у борбеним акцијама. 13. јула око 3 сата изјутра нападнута је италијанска постаја у манастиру Градишта у Буљарици. Непријатељ је пружио отпор, али је приморан да капитулира уз губитке: 9 заробљених, један мртав и један рањен. Други одред напао је Италијане у Петровцу. Уз помоћ пристиглог појачања, непријатељ је успио да се морским путем повуче и да запали хотел „Лучице”. Петровац је ослобођен. Одред у Режевићима напао је постају италијанских финансиа и ликвидирао је, заробивши два Италијана. Највећа борба вођена је у рејону превоја Куфин. Уништено је 6 непријатељских камиона, а један мотоциклист је заробљен. На истом мјесту, уз садејство устаника из Црмнице, вођена је борба са јаком непријатељском колоном, која је покушавала да се пробије према Будви. Тек 13. јула увече Италијанима је успјело да прођу. Према италијанским изворима, првог дана устанка њихови губици су износили 12 мртвих и око 40 рањених.

Општа карактеристика устанка у овоме крају је његова масовност, општенародни карактер. Руководећу улогу имала је Партија. Комунисти су били организатори и покретачи свих акција у устанку.

Послије првог дана устанка непријатељ је хитно довлачио појачања и отпочео да интензивно бомбардује положаје устаника и приморска села. Одлучено је да се устанички одреди повуку са заузетих положаја. На Паштровској гори формиран је војни штаб и команда мјеста са сједиштем на Ограђеници.

17. јула италијански фашистички батаљон, из састава снага које су као појачање стигле из Албаније,

кренуо је из Бара према Будви, са задатком да се пробије на Цетиње. Пролазећи кроз Паштровиће, италијанска војска је палила села, пљачкала имовину и вршила друга насиља. Руководство устаничких снага одлучило је да тај батаљон нападне у рејону Брајића. Сјутрадан је батаљон кренуо за Цетиње. Његово наступање подржавале су авијација и артиљерија. Око 8 сати батаљон је стигао на Брајиће. Фашисти су почели да пале куће и да пљачкају. Његова је извидница продужила у правцу Цетиња, али је код Граба брајићког наишла на постављену препреку. Извидница се одатле вратила, па је батаљон у колони продужио пут према Цетињу. Када се колона увукла у котлину испод села Мартиновићи, устаници су, са раније заузетих положаја, отворили ватру. Напад су отпочели: Брајићки одред, са положаја Сњежнице, Веље јеле, Мале јеле, Штака, Карлови крши и једног дијела Змијине главе, састављен од 66 бораца и наоружан једним тешким митраљезом, једним пушкомитраљезом и 51 пушком; Црмнички одред, са положаја Змијине главе, Средње Змијине главе, Змијинога долца до испод Граба, наоружан са два пушкомитраљеза и 45 пушака. Одред је послат као помоћ, уз сагласност војног руководства. У току борбе стигла је група од 20 бораца из Маина, која је напала непријатеља са положаја испод Долова и са мјеста Бокаљић. Око 30 Паштровића, са два пушкомитраљеза, заузело је положаје на тврђави Космач и тако напали непријатеља с леђа, пресекавши му одступницу према Будви. У помоћ је стигла и група бораца из Љуботиња. Под унакрсном ватром, непријатељ је потпуно разбијен, а остаци тог батаљона су у мањим групама почели да бјеже према Будви. У поподневним часовима борба је завршена јуришем наших бораца. Непријатељ је претрпио тешке губитке: 144 мртва, око 60 заробљених и преко 40 рањених. Од наоружања је заплићено или уништено: један тенк (то је, заправо, први тенк уништен у НОБ-и), 12 камиона, 14 митраљеза,

два минобадача, велики број пушака и много муниције, троје санитарских кола, више мотоцикала и разnog другог материјала. Устаници су имали два мртва и два рањена. Окупатор је заклао једног старца и запалио старицу коју је затекао у кући. Погинула су три таоца из Будве, које су Италијани узели са собом.

Побједа на Брајићима једна је од највећих и најуспјелијих борбених акција које су устаници извршили у тринаестојулском устанку.

У наредних неколико дана ситуација на овоме подручју била је релативно мирна. 24. јула дошло је до борбе код Куфина, гдје су устаници из Паштровића и Црмнице напали непријатељску колону и нанијели јој осјетне губитке (17 мртвих и рањених). Италијани су вршили мање упаде и репресалије у приморским селима и припремали се за велику офанзиву против устаника. Три непријатељске дивизије концентрисане су на терену Бар—Будва—Котор—Цетиње.

Крајем јула у развоју устанка наступа привремена криза, чији узрок лежи у погрешној партијској директиви да се прекине с општим устанком и да се пређе на герилске акције. Ова директива је одмах била замијењена другом, али је проузроковала сплашњавање устанка. Непријатељске репресалије и велика концентрација трупа изазвале су пометњу код једног дијела устаничких снага. У таквој ситуацији Срески комитет Бар донио је одлуку да се прекине с устанком и да се комунисти предају окупатору и да одговорност приме на себе. Ова одлука је и спроведена, са изузетком Паштровића и Будве. Комунисти Паштровића и Будве одбацили су овакву капитулантску одлуку и ријешили да се за вријеме непријатељске офанзиве комунисти и скојевци склоне у мањим групама и да се ни у којем случају не смију предати непријатељу. Показујући пуну политичку зрелост и борбеност, партијско руководство је у тим тешким данима на тај начин успјело да сачува кадрове и да народноослободилачка борба у овоме крају ускоро добије нови полет.

Италијани су искористили насталу ситуацију, па су отпочели офанзиву на читавом подручју овога дијела Црне Горе. 27. јула пук италијанске војске опколио је Брајиће и сво становништво повео у затворе. Све куће у сва четири села запаљене су, а цјелокупна имовина уништена или однесена. Непријатељ је уништио чак и љетину у пољу и одвео сву стоку (1700 грла ситне стоке, 400 грла крупне стоке и др.). Тројицу Брајића је стријељао, а остале одвео у логоре Будве, Цетиња и Албаније, подвргавши их свирепом мучењу и малтретирању. Истога дана фашисти су извршили репресалије и у селу Марковићи, у Маинама, па су и његове житеље одвели у затвор у Будву. Казнена експедиција италијанских фашиста прошла је и преко Паштровића, палећи села и уништавајући имовину. Велик број сељака ухапшен је и одведен у затвор, а касније интерниран или осуђен на робију. Пријеки војни суд изрицао је смртне казне Италијани су се надали да ће оваквим мјерама успјети да угуше устанак и заплаше народ.

Послије престанка непријатељске офанзиве партијски рад поново оживљава, па долази до консолидације устаничких снага. Успостављена је партијска веза са Окружним комитетом Партије. Ускоро по расформирању Среског комитета Котор формиран је међуопштински биро ћелија за општине Котор, Будву и Св. Стефан. У саставу Ловћенског батаљона, који је упућен на Пљевља, са терена Паштровића и Будве отишло је 38 бораца, од којих је у борби на Пљевљима погинуло 13.

Крајем 1941. и почетком 1942. године народноослободилачки покрет добија нови полет. Приступа се организацији народне власти. У Паштровићима, Брајићима, Поборима и у више села у Маинама формиран су народноослободилачки одбори. Формиран је и НО одбор у Будви. Почетком 1942. године формиран су општински народноослободилачки одбори, а затим и Срески НОО са сједиштем на Ограђеници.

Партија је поклањала велику пажњу развоју органа народне власти, па су они још од првих дана стекли велику афирмацију. Чланови Окружног комитета Партије, који су често боравили на овоме терену, пружали су конкретну помоћ у организовању органа власти, формирању војних јединица и др. Формиране су и организације Народне омладине у многим селима, које су развиле врло живу активност. Радило се и на укључивању жена у покрет, преко организација АФЖ-а, па је особито у Паштровићима, гдје је тај рад био врло успјешан, велики број њих укључен у рад органа власти, омладинских организација, прикупљање помоћи за НО покрет. Жене су успјешно обављале службу везе и преносиле разна важна обавјештења за партизане.

Успјешан развој народноослободилачког покрета и велик прилив бораца омогућили су да се приступи формирању веће партизанске јединице од бораца с овог терена. У другој половини децембра 1941. године формиран је Приморско-црмнички батаљон, који је имао четири чете и био у саставу Ловћенског одреда. Једна чета овог батаљона била је из Паштровића, а друга из општине Будва. Одлуком Штаба Ловћенског одреда од овог батаљона формирана су два посебна батаљона. 7. јануара 1942. године на Паштровској гори формиран је Приморски батаљон „Стеван Штиљановић”. На дан формирања Батаљон је имао свега 100 бораца, али је већ у марту у њему било 469 партизана и 39 партизанки. За команданта је именован Блажо Кажанегра, за замјеника команданта Илија Медиговић, за политичког комесара Бошко Куљача, а за помоћника комесара Рако Дулетић. Батаљон је имао пет чета: Которско-приморску (81 борац), Грбаљску (111 бораца, од којих 6 жена), Поборско-брајићку (45 бораца), Маинску (39 бораца) и Паштровску (193 бораца, од којих 33 жене). Батаљон је дјествовао на територији од Куфина до Котора. Штаб му се налазио прво на Паштровској гори, а затим у

манастиру Дуљево, недалеко од села Куљачи. Штитио је слободну територију, која је обухватала више села у петровачкој, светостефанској и будванској општини. Партизани су се туда кретали слободно, рад НОО био је легалан, конференције и састанци одржавани су јавно и редовно. У састав чета укључени су били сви чланови Партије и СКОЈ-а, тако да су чете представљале центре политичко-пропагандног рада. Сви борци батаљона положили су заклетву на вјерност народноослободилачкој борби. Постојање организоване партизанске јединице на овоме терену представљало је снажну подршку становништву овога краја, које је у великој већини било на страни ослободилачког покрета. Партизани су вршили разне диверзантске акције, одбијали покушаје непријатеља да врши репресалије у селима која су се налазила под контролом партизана, ликвидирали више непријатељских шпијуна и обављали разне економске акције. За ово вријеме четнички и националистички покрет у Паштровићима и Будви није имао никаквог успјеха.

25. марта 1942. године непријатељске снаге од преко 4000 војника отпочеле су напад на партизанска упоришта у Горњем Грбљу и Поборима. Непријатељ је наступао у двије колоне: једна је ишла преко Мирца и Чавора, а друга преко Братешића и Горовића на Поборе. Један батаљон италијанске војске из Будве и са Космача извршио је покрет у правцу Побора, да би затворио обруч и спријечио Штаб Приморског одреда да пошаље појачања. Ове италијанске јединице нијесу узеле учешћа у борби, али су држале положаје у близини Побора и тиме ионако мале партизанске снаге приморале да се ангажују и на овом сектору. Главна борба се водила на брду Паштровници и Коложуну, јер су се ту налазили главни положаји партизана. Партизана је на тим положајима било свега 60. Напад је отпочео око 7 сати изјутра. Уз снажну артиљеријску подршку, смјењивали су се напади непријатеља. Партизани су их успјешно одбијали, нано-

сећи непријатељу велике губитке. Око 16 часова, усљед губитака и велике бројчане надмоћности непријатеља, партизани су се почели с борбом повлачити у правцу Стањевића и према Ловћену. Тек навече непријатељ је успио да уђе у Поборе. Другу непријатељску колону дочекали су партизани Грбаљске чете и онемогућили јој да се у Поборима споји с првом колоном. Послије злочина извршених у неколико грбаљских села непријатељ се повукао према цести Будва—Котор и том приликом је нападнут од партизана.

У овој борби непријатељ је имао око 200 мртвих и рањених. Губици партизана: 7 мртвих и 8 рањених. Изванредну храброст показали су наши борци у овој борби. Митар Иванчевић, тешко рањен у обје ноге, борио се док је имао снаге, а да не би пао непријатељу у руке — посљедњим метком одузео је себи живот. Жестока је и злочиначка била освета непријатеља над недужним становништвом Побора. Поновила се слика Брајића: Побори су попаљени и опљачкани, а сав живаљ је одведен у которски затвор, да би касније био пребачен у затвор на злогласном острву Мамули.

Трећа непријатељска офанзива и организовање националистичких и четничких формација у Црној Гори учинили су да Штаб Ловћенског одреда нареди хитно повлачење Приморског батаљона „Стеван Штиљановић” с овога терена, јер је постојала опасност да буде одсјечен од главних партизанских снага Црне Горе. 12. априла стигло је наређење за повлачење, а штаб Батаљона, са већим дијелом Паштровске чете и са једним бројем партизана из осталих чета, већ сјутрадан је извршио покрет у правцу Катунске нахије и спојио се са јединицама Ловћенског одреда. Осталим четама је наређено да се хитно повлаче, али њихов покушај да то учине није успио, па је један број бораца заробљен, а други се поново вратио на терен и продужио неко вријеме са радом.

Одласком партизанских јединица из Црне Горе наступа привремена криза народноослободилачког покрета, која траје све до септембра 1943, тј. до капитулације Италије. Уз помоћ домаћих издајника Италијани користе насталу ситуацију и свестрано подржавају формирање четничких и националистичких формација, са циљем да не бирајући средства униште народноослободилачки покрет у Црној Гори.

У Будви је тако основан Национални одбор, а у Маинама четници стварају најјаче своје упориште. Затвором, интернирањем и сличним мјерама и пријетњама они многе људе приморавају да приступе њиховом покрету. Користећи тежак материјални положај избјеглица са Косова и Метохије, успијевају да их приволе на сарадњу. Заједно с окупатором, домаћи квислинзи врше репресалије по партизанским селима, затварају симпатизере, помагаче и породице припадника НО покрета. Велики број затвореника Италијани су интернирали у Албанију и Италију. Нарочито јак притисак непријатељ врши на Паштровиће. Четнички покрет ту није могао да се развије, јер је велика већина становништва, и поред мучења, злостављања и најразноврснијих патњи, остала на линији НОБ-е. Паштровићи су много страдали од упада четника из Црмнице, који су организовали праве хајке на партизане, вршили блокаде села и читавог терена, затварали народ и чинили разна насиља. Овакав терор Италијана и четника трајао је све до капитулације Италије. Највише су страдала партизанска села Куљачи, Тудоровићи, Крушевица и др.

У оваквој ситуацији положај бораца-партизана био је изузетно тежак. Одступање за Босну било је немогуће, те су многи били приморани да се предају окупатору, а један број је непријатељ успио да зароби. Сви су они потом осуђени и интернирани у разне логоре Албаније и Италије.

По задатку Партије, на овоме терену остало је свега 11 чланова Партије из Паштровића. У изузетно

тешким условима непријатељске окупације и четничког терора, они су били приморани да пређу у дубоку илегалност. Њих је народ чувао и помагао и у најтежим ситуацијама. Сва настојања непријатеља да их ухвати или силом примора на предају остала су без резултата. Користећи се разним формама илегалног рада, партизани су и у условима такве конспирације одржавали сталну везу с масама, радили идеолошки и политички на подизању морала и ширили вјеру у побједу револуције. Благодарећи таквој храбрости и високој политичкој свијести тих људи, на овоме терену очуван је континуитет у раду Партије и након одласка наших снага у Босну.

Послије капитулације Италије (8. септембра 1943. године) наступа нов полет у развоју народноослободилачке борбе. Велики прилив бораца омогућио је формирање батаљона. Другог дана послије капитулације Италије партизани су ослободили затворенички логор у Будви. Ослобођен је и затвор у Петровцу. Партизани батаљона извршили су покрет према Бару, са задатком да ослободе и тамошњи логор, јер су Италијани одбијали да пусте затворенике и намјеравали су да их предају Нијемцима. Ова акција није успјела, јер су у међувремену јаке њемачке снаге продрле из Албаније у Бар, па су партизани морали да се повуку. Привремено одсуство партизана на овоме терену искористили су четници из Црмнице: запосјели су положаје и села изнад Петровца, пресјекавши на тај начин партизанима повлачење. Партизани су прихватили борбу са четницима, али су усљед њемачког наступања од Бара морали да се повуку према Св. Стефану и да заузму положаје на Паштровској гори. Приликом повлачења дошло је до осипања једног броја бораца, тако да је од преосталих формирана чета. Четничке снаге нападе су положаје ове чете на Ограђеници, па је дошло до борбе која је трајала петнаест дана. У помоћ паштровским партизанима пристигле су: Маинско-брајићка, Грбаљско-бокељска и Ул-

цињско-барска чета. Од ових бораца поново је формиран батаљон. Услјед великог притиска Нијемаца и четника, ријешено је да се Батаљон повуче с овога терена и да се прикључи јединицама Ловћенског одреда. Већина бораца ушла је у састав IV пролетерске црногорске бригаде.

Одлазак партизана изазвао је поновно јачање четничког терора и репресалија над становништвом партизанских села у Маинама, Поборима, Брајићима, Паштровићима и Будви. Али сва настојања непријатеља да заустави пораст народноослободилачког покрета била су безуспјешна. Сваким даном повећавао се број партизана, нарочито из редова омладине. Обновили су, а у многим селима и легализовали, свој рад народноослободилачки одбори, организације АФЖ-а и Народне омладине. На паштровској гори формирана је Команда мјеста за светостефачку, петровачку и сутоморску општину. Ситуација се знатно поправила и у Маинама. Почетком 1944. године у разним партизанским јединицама била су 44 борца из Маина. У више села радили су НОО. Под четничким утицајем остали су још Подострожани, јер је ту велики број сељака био заведен и још је вјеровао у издајничку политику Драже Михаиловића. Брајићи су били јединствени за НОБ-у и већина се послје повратка из логора придружила партизанским јединицама. И у самом граду јачао је покрет, па је више омладинаца отишло у партизане. Од бораца са терена будванске општине формирана је теренска чета, која је прерасла у Которско-приморски партизански одред.

У току 1944. године партизани су успјешно извели више борбених акција на комуникацијама Будва—Котор, Будва—Цетиње и Будва—Бар. Избацили су из строја више од 40 непријатељских војника и уништили или заробили више возила и оружја.

Приближавао се дан ослобођења. Народна ослободилачка војска Југославије успјешно је обављала задатак ослобођења земље. Бока Которска и Црногор-

ско приморје имали су важан стратегијски значај, за непријатеља. Нијемци су очекивали искрцавање савезничке војске, а четници су у то полагали посљедње наде. Зато су на овоме терену биле концентрисане јаке непријатељске снаге. Врховни штаб НОВ донио је одлуку о формирању Приморске оперативне групе, у чији састав су ушле јаке партизанске снаге. Задатак ових јединица био је ослобођење овог дијела Приморја и разбијање четничког покрета.

Велики прилив бораца из Боке и Црногорског приморја омогућио је формирање Бокешке ударне бригаде, која је узела видног учешћа у ослобођењу овога краја.

Послије дугих и огорчених борби, непријатељ је приморан на повлачење. Будва је ослобођена 22. новембра 1944. године. Гоњење непријатеља настављено је, па је 24. новембра ослобођен и Петровац. Том приликом заробљено је 80 четника, који су били мобилисани и одступали заједно са Нијемцима. Приликом одступања Нијемци су минирали пристаниште у Будви и оштетили многе куће. Оштетили су и пут Будва--Петровац, у рејону села Бечићи.

Ослобођење од непријатеља напаћени народ дочекао је са великом радошћу и спремношћу да борбу настави до коначног ослобођења земље.

У пролетерским и другим јединицама НО војске бориле су се стотине партизана из овога краја, а многи од њих су за заслуге стечене у борби одликовани највишим одликовањима. Четворица су проглашена за народне хероје. Многи су у току рата стекли висока војна звања и налазили се на одговорним војним и политичким дужностима. (Савез бораца општине Будва сада броји око 700 чланова од којих је 45 носилаца „Споменице 1941. год”. Велике жртве поднио је овај крај у народноослободилачкој борби. Преко три стотине бораца погинуло је у окршајима широм Југославије. Кроз фашистичке логоре и затворе у току рата прошло је више од 600 родољуба (оних који

су се у затворима налазили више од два мјесеца). Само у Будви и околини било је 12 затвора и логора, а родољуби с овог терена чамили су у више од 60 логора и затвора у земљи и ван ње (у Италији 16, у Њемачкој 10, и у Албанији 4). 38 бораца умрло је у фашистичким тамницама, а 85 их је непријатељ стријелио као таоце. Огромна је и материјална штета: запаљене су стотине кућа, опљачкана је или уништена имовина партизанских породица и симпатизера покрета. Народ је већином био го и бос, и без довољно хране.

Све репресалије, мучења, злостављање и др. нијесу помогли фашистима и његовим слугама да сломе слободарски дух нашег народа. Ослањајући се на богату слободарску традицију, народ није престајао да се бори против окупатора све до свог коначног ослобођења. Борба народа овога краја најтјешње је повезана са борбом народа Црне Горе, са борбом народа читаве Југославије, који су под руководством своје авангарде — Комунистичке партије Југославије извојевали националну слободу и своју социјалистичку револуцију успјешно привели крају.

СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ И ИСТОРИЈСКА МЈЕСТА

БУДВА И ОКОЛИНА

Стара Будва, затворена зидинама, представља јединствену архитектонску и урбанистичку цјелину. На Црногорском приморју, осим Котора, Будва је једини град који је сачувао свој средњовјековни изглед. Град је у цјелини стављен под заштиту Закона о споменицима културе.

ГРАДСКЕ ЗИДИНЕ И ТВРЂАВА

Самим оснивањем насеља на локацији данашњег старог града, јавила се потреба и за копненом и за поморском заштитом. Камене зидине свакако су постојале још у деветом вијеку, јер један дио бенедиктанског манастира, који је саграђен 840. године, истовремено је представљао и заштитни зид према мору. Први познати цртеж Будве потиче из краја шеснаестог вијека. На њему се види да је град у то вријеме био окружен високим зидинама са шест кула. Градска тврђава је имала двије високе куле, од којих је једна била округла.

Хроничар Будве из прве половине XVII вијека — Крсто Ивановић даје опис зидина и наводи да су куле

имале своја имена (Градениго — кула према сјеверу) и да су зидови на неким мјестима слаби усљед пожара и лагума. Испред зидина према копну постојао је заштитни јарак. У великом потресу 1667. године градске зидине и тврђава су срушене. Нове зидине подигнуте су углавном на темељима старих. На другом цртежу Будве, од прије стотину година, види се да су се главна улазна врата налазила десетак метара сјеверније и да је постојала кула полуокруглог облика, кроз коју се улазило у град. Оружје се приликом уласка ту остављало. Кулу су срушили Аустријанци, 1867. г., па су ту направили садашњи главни улаз у град. Артиљерију са градских зидина Аустријанци су скинули и 1866. године однијели на Вис. За вријеме старе Југославије није се водило рачуна о одржавању ових старина, па је на сјеверној страни, према луци, за потребе угоститељства срушен један дио старих зидина. Ради подизања стамбених зграда, зидине су једним дијелом оштећене и на јужној страни.

На најузвишенијем мјесту у граду саграђена је градска тврђава Каштел. Крајеви градских зидина сједињују се са тврђавом и тако затварају оквире града. Ивановић овако описује тврђаву: „Каштел Будве, саграђен у старо вријеме на јужној страни једног оточића с високим зидовима и равним површинама, има потребна складишта за муницију, бунаре, пећи и стамбене зграде, како за представнике државне власти тако и за војнике. На Каштел се надовезује са сјевера ограђен простор, зван Барбакано, који служи за смионо повлачење и сигурно склониште у случају ако падне град...” Први пут се тврђава помиње 1425. г. У њој је живио зетски митрополит, последије преласка из Превлаке. У тврђави је постојала мала црквица, коју су приликом доградње и реконструкције тврђаве 1836. г. срушили Аустријанци. У тврђави је био смјештен стални градски гарнизон. За вријеме другог свјетског рата италијански и њемачки фашисти су у овој тврђави држали ухапшене родољубе.

ЦРКВА СВ. ИВАНА

Ово је једна од најстаријих цркава у Приморју. Према традицији, саграђена је још у VII вијеку и сматрана је за катедралу све до 1828. године, када је Будванска бискупија званично укинута. Садашња црква је саграђена на темељима старе цркве и неколико пута је преправљена. Катедрала је највише страдала за вријеме потреса 1667. године. Њен првобитни изглед, према макети која се чува у самој цркви, показује да је имала округлу форму. С лијеве стране, уз саму цркву, уздиже се високи торањ, завршен 1867. године. Са десне стране цркве налази се зграда бившег бискупског двора, на коју је 1903. године дограђен још један спрат — за потребе друштва „Слога”. Читав комплекс заједно даје фасади храма монументалан изглед.

Унутрашњост цркве је троредна базилика. У цркви се чува неколико значајних споменика културе. Између осам старих икона, већином византијског стила, издваја се икона Богородице са Христом, рађена на дрвету. Ова икона, звана „Мадона ин Пунта”, пренесена је из самостанске цркве Санта Марија ин Пунта 1808. године, а 1863. године направљен је за њу посебан мраморни олтар. Сребрни оквир на икони радио је Marino Fossi из Вићенце. Икона је сматрана за светињу читавог града. Слика св. Луке (уље) рад је будванског сликара Анастаса Боцарића. Сliku „Крштење Исусово“ радио је Антонио Фловијани 1835. године. Из XVII вијека је слика (платно) св. Антона пустињака, рад непознатог аутора. Шест великих сребрних свијећњака су са краја XVIII вијека, а сребрни крст за олтар такође из XVIII вијека. Ту се налази плувијал са златним тракама, који је 1743. године припадао хварском бискупу Будванину Антону Бечићу, као и неки други предмети. Од старих књига и докумената који се чувају у архиви и библиотеци најважнија је „Хроника” др Ангуна Којовића, викара будванског. Овај дневник почиње 1796, а завршава се

1842. годином. У цркви се чувају њене четири књиге, пета је у ЈАЗУ у Загребу, а шеста у Которској бискупији. Хроника цркве садржи имена бискупа и каноника још из XII вијека. Међу њима су и личности познате далеко ван Будве: опат Тришун Иваниш, (1166), надбискуп задарски Иван Будванин (1233—1320); писац и бискуп из XV вијека Никола Модрушки; каноник и пјесник др Крсто Ивановић, падре Емерико Ђоновић (1764), бискуп скадарски Марин Бечић (1468—1526) и др.

ЦРКВА СВ. МАРИЈЕ ИН ПУНТА

Благодарећи једном епиграфском споменику, који се чува у овој цркви, дознајемо тачан датум њеног оснивања. Натпис је узидан на источној страни гласи: + ECLESIE + SIGNUM + / e DIFICAVI /+ / ECLESIAM AD ONORE /m/ S(an)C(t)E MARIE ET CUM FRATRE MEO DCCCXL. Поред осталог, натпис је важан и за изучавање морфолошког стила слова у Боки Которској.

Цркву су основали бенедиктанци, 840. године, и ту је био њихов манастир. До откривања овога натписа сматрало се да први помен о бенедиктанској опатији Св. Марија ин Пунта датира из 1166. године, по повељи бискупа Маја Св. Трипуна у Котору, гдје се спомиње и Трифун, опат цркве св. Марије у Будви. Касније су овај манастир преузели фрањевци, који су боравили у њему све до доласка Француза 1807. године. У овој цркви је цар Душан 1351. године издао једну повељу. Мали звоник на преслици са три окна је новијег датума. Фасада је украшена розетама. Приликом оправке цркве нијесу обављени конзерваторски радови, те је због тога дошло до појединих измјена (плочник, степениште и друго). У цркви је било много старих грובהа.

Најстарија будванска школа радила је у овом манастиру.

Б у д в а,
прва
половина
XIX вијека

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE

ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

1842. godinom. У цркви се чувају њене четири књиге,
пета је у ЈАЗУ у Загребу, а шеста у Которској биску-
пији. Хроника цркве садржи имена бискупа и кано-

Најстарија будванска школа радила је у овом манастиру.

Археолошка збирка предмета нађених приликом ископавања будванске некрополе смјештена је у овој цркви, гдје се и сада налази.

ЦРКВИЦА СВ. САВЕ

Ова се црквица налази у близини цркве св. Марије, над самим морем. Једноставне форме, без звоника, са димензијама 5x3 м. Не зна се тачно када је саграђена, али се спомиње у доба Немањића и Балшића. У то вријеме њоме су се служили православни. Поп Бјеладин, свештеник ове цркве, спомиње се у Балшиној повељи из 1413. године. За вријеме млетачке окупације, фратри су 1550. г. присвојили ову цркву. Вјерска толеранција међу становницима Будве омогућавала је заједничко коришћење црквице. За вријеме Аустрије коришћена је (као магацин) у војне сврхе.

ЦРКВА СВ. ТРОЈИЦЕ

Послије дугих настојања Будвана и интервенције црногорског владике, Аустрија је дала дозволу за градњу православне цркве. Саграђена је 1804. године, у стилу цркве св. Госпође у манастиру Подострогу. Има звоник на преслицу са три звона и кубе. Фасада је украшена розетом изнад западних врата. Иконостас, са већим бројем слика, радио је 1864. године Никола Аспиоти. Крајем 1965. године, приликом реновирања унутрашњости цркве, случајно су пронађене изванредне фреске, за сада непознатог мајстора. То су три композиције, сликане на фасади пјевнице, а премазане су биле дебелим слојем уљане боје. Испред цркве, у зеленилу, налази се гроб Стјепана Митрова Љубише.

РОДНА КУЋА ПЈЕСНИКА КРСТА ИВАНОВИЋА

У близини главног улаза у стари град, код апотеке, налази се кућа породице Ивановић, у којој се 1618. године родио Крсто Ивановић, познати пјесник.

РОДНА КУЋА СТЈЕПАНА ЗАНОВИЋА

Свјетски авантуриста и писац Стјепан Зановић родио се у Будви 1751. године, у кући која се налази у Његошевој улици.

Зановићи су живјели у овој кући након преласка из Паштровића.

РОДНА КУЋА СТЈЕПАНА МИТРОВА ЉУБИШЕ

Познати књижевник и политичар Стјепан Митров Љубиша рођен је у Будви 1824. године, у кући која се налази у близини врата која из луке уводе у град. На кући је постављена спомен-плоча.

СПОМЕНИК СТЈЕПАНА МИТРОВА ЉУБИШЕ

У центру градског парка налази се споменик подигнут у част Стјепана Митрова Љубише. Бронзана фигура пјесника постављена је на бијелом каменом постољу. Са страна су се налазили у бронзи одливени мотиви из Љубишиних приповиједака.

Споменик је изграђен 1935. године, а дјело је словеначког вајара Лојзе Долинара.

Послије пораза који су 17. јула 1941. године доживјели на Брајићима, италијански фашисти су се светили и Љубиши. Збацили су фигуру са постаментa, скинули мотиве са Кањошем Мацедоновићем и Скочи-Дјевојком и однијели их, а споменик оштетили куршумима. Послије ослобођења споменик је дјелимично обновљен.

КРОЈАЧКА РАДЊА „НАПРЕДАК“

У локалу у коме се данас налази апотека, до 1941. године радила је кројачка радња „Напредак“ — центар радничког и антифашистичког покрета у Будви. Отворио ју је, 1934. године, Иво Миковић, радник и комуниста. Сви су њени радници били или чланови Комунистичке партије Југославије или чланови СКОЈ-а. Ту је 1937. године формирана партијска организација у Будви. У тринаестојулском устанку народа Црне Горе сви њени радници пошли су у партизане. Петорица од њих погинула су у ослободилачкој борби или умрла у фашистичким затворима. На кући је постављена спомен-плоча.

ТВРЂАВА МОГРЕН

Изнад плаже Могрен, на огранку брда Спас, Аустрија је 1860. године подигла тврђаву. Ово утврђење требало је да штити прилаз Будви са западне стране. Ту се налазио стални гарнизон с артиљеријом.

У бокељском устанку 1869. године топови са ове тврђаве дјејствовали су против устаника из Побора, Маина и Брајића.

Туристи су чести посјетиоци ове тврђаве, јер се одатле пружа простран и лијеп видик.

ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ НА ШКОЉУ

На миљу од Будве налази се острво Св. Никола, које је добило назив по истоименој црквици. Не зна се када је саграђена, али је свакако стара. На једном цртежу из краја XVI вијека види се да је у то вријеме већ постојала. 1864. године обновљена је. Окружена је великим бројем старих гробова. Предање казује да су то гробови учесника крсташког похода који су поумирали од епидемије док су логоровали у Будванском пољу. Једно вријеме ту су сахрањивани и сами Будвани, док није отворено гробље у Будви (1836. године).

Подморски спруд кривудаваог изгледа спаја острво са Словенском плажом. За постанак овога спруда везана је легенда о светом Сави: приликом његова одласка у Свету Гору, требало је да се у Будви укрца на брод; али како је било невријеме, лађа није могла пристати; зато Сава баци неколико камена у воду, а од њих се створи пут, којим је он прешао на острво и укрцао се тамо у галију.

МАНАСТИР ПОДЛАСТВА

Ако пођемо старим путем према Котору, последије превоја Топлиш, недалеко од пута, са десне стране, наићи ћемо на стари грбљански манастир. Име је добио по селу Ластви. Комплекс манастирских зграда састоји се од Цркве св. Госпође, затим од зграде за конаке (на два спрата, у којој је дуже времена била школа) и неколико помоћних грађевина.

Оснивање манастира предање приписује цару Душану — када је 1350. године долазио у Грбаљ и одвео собом сестрића Лазара, будућег српскога кнеза. Душанова је сестра Груба — вели легенда — била ружна жена, како јој и име каже, а дошла је била у Грбаљ, да служи код једног грбаљског кнеза. Својом добротом и вјештим вођењем домаћинства она се допала кнезу, па је он оженио њоме својега сина. Из њиховога брака родио се Лазар. Када је Душан посетио Грбаљ, свратио је на ручак код кнеза и много му се допало понуђено му јело. Заинтересовао се ко га је спремао и затражио је да види домаћицу. Али у кући нико није знао да је Груба Душанова рођена сестра. Ни она сама није хтјела да призна. По Душановој жељи, морала му се показати и он ју је познао. Душан јој тада предложи да напусти Грбаљ и да са сином иде на Косово. Али њен муж и она не хтједоше напустити Грбаљ. Тада Душан рече своме зету: „Ево ти сестре, а дај ми сина Лазара”. Када кнез и ово одби, цар нареди те га посјекоше, „јер му бог није

дао да живи". Душан тада узме Лазара. Носио га је у свом наручју — каже легенда — све до Косова.

У писаним документима манастир се први пут спомиње 1417. године. Ту је било зборно мјесто Грбља. На збору који је у манастиру одржан 1427. године усвојен је Грбљашки законик.

Као центар ослободилачког покрета грбљаских сељака манастир је више пута паљен и пљачкан. Млечани га пале послје угушивања устанка 1452. године. Из сачуваног записа, урезаног на прагу цркве, да се утврдити да је манастир обновљен 1700. године. За прве аустријске окупације 1799. године у манастиру је чувана муниција. Тада је и запаљен, а поново је обновљен 1812. године. У устанку 1869. године Аустрија га је поново спалила и опљачкала, а обновљен је 1874. године. У првом свјетском рату, када се у Грбљу сукобила са Црногорцима, аустријска га је војска запалила и трећи пут! Обновљен је опет 1936. године. Манастир је страдао и у другом свјетском рату, па је најновија његова обнова извршена након ослобођења, захваљујући прилозима грбљаских сељака и помоћи Завода за заштиту споменика културе Црне Горе. Од тада је стављен под заштиту закона.

Садашња црква изграђена је на мјесту старе цркве из XIV вијека, од које се сачувао један дио зида. Дуга је 14 м, а широка 4,7 м. Спољашност јој је без декорација. Половина унутрашњости цркве с олтаром живописна је, али су фреске мјестимично оштећене од влаге и пожара. Дио фресака над порталом оштећен је убодима бајонета неког њемачког војника за вријеме другог свјетског рата. Иконостас у цркви је 1747. године радио сликар Ђорђе Димитријевић. Од покретних споменика културе, у манастиру се чува једна петохљобница, рад Стомана Радића из Херцег-Новог, из XVIII вијека. Сачувано је и десетак црквених књига из XVIII и XIX вијека, штампаних у Русији.

У манастиру су одржана два састанка црногорског владике Петра I и француских генерала. Први састанак владика је одржао 1807. са генералом Лористоном, командантом Боке, а други почетком 1808. године са генералима Мармоном и Клозел Бертнаном.

ЦРНОГОРСКИ МАНАСТИРИ — СТАЊЕВИЋИ И ПОДОСТРОГ

Поред цетињског манастира, Стањевићи и Подострог су више од сто година служили као политички, културни и вјерски центри Црне Горе. Била су то омиљена мјеста боравка црногорских владика.

Улога ових манастира прелази локални значај и тијесно је повезана са борбом за национални интегритет народа Боке и Црне Горе.

Заузимањем Будве од стране Млечана, почиње и раздвајање нашег Приморја од његовог залеђа. Побори, Маине и Брајићи и даље остају под влашћу Црнојевића све до пропасти Зете, када формално потпадају под турску власт. Турци се нијесу могли утврдити у Црној Гори, па су црногорске владике и даље вршиле световну и духовну власт у овом крају. Крајем XVII вијека Маини, Побори и Брајићи долазе под млетачку власт, и то по наговору Петра Бубића, тадашњег млетачког управитеља Будве. Бубић, који је старином из Маина (братство Лучићи), био је у завади са цетињским владиком Висарионом Бајицом, па је зато наговарао главаре Маина, Побора, Брајића, Бјелоша и Угања да се прикључе Млетачкој Републици. Како је била неродна година, обећавао је помоћ и успио у тим настојањима, тако да они писмено признаше млетачку власт. Али чим је жито родило, Бјелоши и Угњи се поново одметнуше, а осталима то није дозволила млетачка власт. — Пожаревачким миром, 1718. године, ово стање је и потврђено.

Манастир Стањевићи се налази на јужним падинама ловћенског вијенца, окренут према мору и на надморској висини од око 600 м. Положај домини-

ра на једној страни према Будви, а на другој у правцу Грбља и Котора. Манастир је добио име по поборском братству Стањевићи, које је ту живјело.

Као боравиште цетињских владика први пут се помиње 1714. године. Када су за вријеме свога напада на Црну Гору Турци спалили Цетињски манастир, владика Данило се по одобрењу Млечана склонио у Стањевиће, гдје је већ постојало утврђење. Послије оправке Цетињског манастира владика Данило се вратио на Цетиње, а у Стањевићима је остало неколико калуђера. Владика Сава је 1736. године саградио цркву св. Тројице и стално боравио у Стањевићима. Радио је и на одржавању манастирског имања. При манастиру је постојала школа, у којој је учио писменост и будући владика и владар црногорски Петар I. У Стањевићима је неко вријеме боравио и Доситеј Обрадовић, а на Ускрс 1765. године Сава га је рукоположио за свештеника. „Оћеш да те запопимо? Барем да знаш да си у Црној Гори био” — рече му владика. „Шта вам драго, мени је свеједно, те сад те послије” — одговорио му је Доситеј. Боравећи у Стањевићима Доситеј је учио црногорску дјецу писмености. Шћепан Мали, који се појавио у Маинама и одатле прешао у Црну Гору, такође је боравио у Стањевићима. Млечани су у то доба покушали да силом заузму Стањевиће, али су их Црногорци одбили. У Стањевићима је боравила и тајна аустријска мисија, са пуковником Паулућијем, са задатком да испита стање у Црној Гори и да о томе поднесе извјештај аустријској влади. Паулући је то и урадио: из Стањевића је послао тајни извјештај у коме је описао прилике и стање у Црној Гори. Описујући нахије, он ту каже да је највећа Катунска и да њен приморски дио чине Побори, Маине, Брајићи и Грбаљ. За Стањевиће наводи да у њима живе владика, архимандрит, три калуђера и један ђакон. Постоји, каже, и школа.

У доба владике Петра I Стањевићи фактички постају друга пријестоница Црне Горе. Али тада наста-

ју и прве тешкоће и сукоби између Црне Горе и Аустрије и то баш због својине тих црногорских манастира, тј. Стањевића и Подострога. Када су аустријске трупе окупирале Боку, владика Петар I је код генерала Рукавине успио да му се призна право на Стањевиће и Подострог. Међутим, било је покушаја да се Стањевићи војним или дипломатским путем отму од Црне Горе. Покушај аустријског генерала Брадија осујећен је владичиним енергичним ставом и протестима. Колико је Аустрија била заинтересована за ова два црногорска манастира најбоље се види из једног извјештаја поднијетог аустријској дворској канцеларији. У њему се, између осталог, каже: „... Али Аустрија не може гледати на два утврђена манастира у рукама једног непријатељског народа и његовог старјешине, који је врло амбициозан и врло одан Русији, а још мање због тога што су та два манастира кључеви, којима се може ући у которску провинцију, кад год се хоће, а осим тога, због њих је немогућа свака полицијска мјера против куге. Докле год владика буде имао ове двије утврђене тачке на аустријском земљишту, он неће напуштати своју мисао докле завлада Будвом, те да морем дође у додир са Русијом, а већ као црквени поглавар свих православних у Боки он има велики утицај на већину бокелског становништва”. — Аустријска настојања да дипломатским путем придобију владика нијесу успјела, и поред специјалних мисија мајора Вукасовића и капетана Живковића, који су ради тога долазили у Стањевиће.

У Стањевићима је своједобно одржано неколико црногорских зборова, на којима су донесене важне одлуке. За историју нашег законодавства важно је да је на народној скупштини, одржаној у Стањевићима 18. октобра 1798. године, изгласан први црногорски законик, који је имао 16 чланова и који је касније допуњен на скупштини одржаној на Цетињу. Овај законик је писао сам владика Петар, и то баш овдје, у Стањевићима. Руски генерал Ивелић је на збору у

Стањевићима прочитао манифест руске царице, који је од стране 400 учесника збора прихваћен. Владика Петар I сазвао је у Стањевићима скупштину ради доношења одлуке о протјеривању пустолова Вујића из Црне Горе. За вријеме грбальске буне 1802. године, коју је Аустрија у крви угушила, многи Грбљани су нашли уточиште код владике у Стањевићима. Као владичин секретар и присан пријатељ, у Стањевићима је дуго живио и Фрањо Долчи, католички свештеник. Он је био један од најобразованијих људи тога времена и уживао је пуно повјерење владике. На основу аустријских интрига, осумњичен је и у владичином одсуству затворен и подвргаван мучењу. Иако невин, Долчи је осуђен на смрт, а та му је казна замјењена доживотном робијом, коју је издржавао у тамници у Стањевићима. Непрестано мучен, он је ту и умро — 27. априла 1805. године.

За вријеме своје владавине у Боки, Французи нијесу оспоравали владици Петру право на Стањевиће. Пошто су намјеравали да поставе свога конзула у Црној Гори, изасланик Мармона, француски официр Павле Томић, боравио је више пута у Стањевићима и водио преговоре с владиком.

Дуго је у Стањевићима живио и руски представник Санковски, који је испитивао случај владичиног секретара Долчија и који је тијесно сарађивао с владиком приликом заједничке црногорско-руске борбе са Французима у Боки.

Поновни долазак аустријске војске у Боку доноси нове тешкоће у односима између владике и аустријских власти. Пред крај 1819. године Аустрија поново покреће питање Стањевића, покушавајући да манастир силом заузме. Повод овој намјери било је хапшење владичиног бившег секретара Орловића, аустријског шпијуна, извршено по налогу владике. Али ни тај покушај није успио. Послије смрти владике Петра I манастир је постепено пропадао. У њему је живјело неколико калуђера. Владика Раде је више

волио да борави у манастиру Подострогу, те је то утицало на постепено напуштање Стањевића.

У Стањевићима је десетак дана боравио и Вук Караџић, и то приликом посјете Боки и Црној Гори 1835. године. Вук Врчевић 2. јуна 1835. г. пише писмо Вуку из Будве у Стањевиће, у коме му нуди своје услуге: „Ви сте ту (знам) чините живот памјати достојнаго Доситеја који се баш у тај манастир постригао, и поклење служио у чину монашеском рекао ах, луда светињо моја, будући да испочетка бјеше његово неумно намереније живјети аки један пустињак...” И познаник му Марко Есаловић, будвански трговац, писао је Вуку из Будве у Стањевиће два пута. У првом писму шаље му списак јела и пића која је упутио у Стањевиће за суму од 106 карантана, а у другоме га обавјештава да је примио новац за послату му робу. Услјед болести, Вук је морао да напусти Стањевиће, па се већ 9. јуна нашао у Котору. То се види из писма које је Вуколај Поповић на Вуково име упутио из Стањевића у Котор и у коме га обавјештава да му шаље неке сакупљене препјеве и једну јаребицу.

Руски инжињер рударства, дипломата, публициста и велики пријатељ Његошев Јегор Коваљевски посјетио је Црну Гору два пута. Други пут, после смрти Његоша, боравио је и у Стањевићима. У својој књизи „Черногориа и славјанские земли” дао је сликовит опис Стањевића, називајући их народним чудом и највећом грађевином у Црној Гори.

Аустрија није престајала да врши притисак и на Његоша да би на било који начин одузела Црној Гори ове манастире. После дугих преговора, Његош је продао Аустрији прво манастир Подострог, за суму од 17.000 фиорина, а затим и Стањевиће, за исто толику своту. Подострог је продао 1837, а Стањевиће годину дана касније. После тога је неко вријеме у Стањевићима остао само ђакон Иво Зец, из Побора, који се ту налазио непрекидно још од времена владике Петра I. — Продаја ових манастира није наишла

на повољан одјек код једног дијела српске јавности, као ни у Црној Гори. Нарочито се томе противио Ђорђе Петровић.

Ускоро по доласку у посјед Стањевића, Аустријанци претварају манастир у своју тврђаву и смјештају тамо стални гарнизон. У познатом бокелском устанку 1869. године Побори су смјело напали на Стањевиће и заузели их. Када је аустријска војска са великим снагама напала на Поборе, они су минирали Стањевиће и тако разрушили тврђаву.

Некадашњи манастир заштићен је сада законом и извршени су неки мањи превентивни радови, у циљу спречавања даљег рушења зидина. Перспективно, овај објекат треба да буде обновљен. Питома околина, ловћенска вода под манстирским зидинама, новоизграђени колски пут до села Побора — све то треба да послужи као основа за изградњу једног туристичког излетишта. А до тада, она два стара храста остаће живи споменици некадашњих бурних збивања и једини чувари манастирских зидина.

Подострог — други црногорски манастир на овом подручју — налази се око два километра сјеверно од Будве. Колски пут води готово до самог манастира. Са свих страна опасан је високим зидинама с пушкарницама, а са западне стране уздиже се и кула. Име је добио по брду Острог, испод кога се налази.

Манастир има двије цркве, посвећене св. Госпођи.

Мала црква је много старија и налази се на сјеверозападној страни, под манастирским хелијама. Како по своме положају тако и по величини (дуга је 4 м, а широка 2,5 м), више личи на капелу. Изнад њених улазних врата налази се стари натпис, из којег сазнајемо да је црквица обновљена и оправљена трудом јеромонаха Висариона из манастира Цетиња, а у доба владавине владике Рувима 1630. године. Њена унутрашњост је украшена фрескама, које су, на жалост, премазане кречом и тако — оштећене. Фреске, вјероватно, датирају из године када је извршена и обнова

црквице. Према сигнатурама, могу се утврдити поједи-ни ликови на зидовима. Они представљају светитеље и сцене из Новог и Старог завјета — уобичајене сликарске мотиве у нашим црквама. Традиција Немањиха огледа се у ликовима Стевана Немање, Саве и др. Уз црквицу се налази и припрата (3x2 м). И она је била украшена, али су ове фреске много више страдале од тога кречења и нијесу још очишћене. Још 1937. године сарајевски сликар Јосип Леви копирао је неколико фресака из Подostroга. Аустријанцима је ова црква с припратом служила као затвор. Они су и оштетили један дио фресака. — У овој црквици био је сахрањен црногорски владика Данило, који је умро у Подostroгу 1835. године.

Друга, већа црква, налази се у сјевероисточном дијелу манастира. Не зна се тачно када је саграђена, могуће 1747. године. Зидали су је црногорски владике Сава и Василије. Израђена је од лијепог црвеног и бијелог камена. Има кубе на коме су четири мала прозора, без звоника. Западна фасада је украшена великом розетом. Прагови јужних и западних врата декорисани су, а изнад њих стоји црногорски двоглави орао који у канцама држи змију. Унутрашњост цркве није живописана; зидови су украшени само корнижом и лезенама. У унутрашњости њеној налазе се двије гробнице. У једној од њих послјије преноса из мале цркве били су сахрањени посмртни остаци владике Данила, који су у доба књаза Данила пренијети на Цетиње и сахрањени на Орловом кршу. Надгробна плоча са гробнице владике Данила остала је у Будви.

Од покретних споменика културе сачувано је само неколико црквених књига, штампаних у Русији крајем XVIII и почетком XIX вијека. Манастир је имао богату библиотеку србуља и старих штампаних књига, али су их Вук Врчевић, Вуколај Поповић и поп Филип Тановић продали Вуку Караџићу и послали их у Беч. Међу тим књигама налазила су се и прва издања Ободске штампарије.

Поред цркава, у манастиру се налази и велика зграда са сводовима и на спрат. У тој згради су биле владине собе. Његошева соба је прозорима била окренута према мору. У приземљу је, у једној просторији, сачуван и млин за маслине, а остале су служиле за магацине и као конобе за стоку. Уз ову главну зграду, која је данас без крова, налази се и једна мања — за смјештај манастирског особља. Према југу, на висини манастирских зидина, Његош је израдио лијепу и пространу терасу. У њеном западном дијелу налази се бистијерна, које је горњи, камени дио, са свих страна украшен уклесаним грбовима са двоглавим орлом, лавом и главом анђела с крилима.

У манастиру су често боравили црногорски световни и духовни поглавари, а нарочито за зимских мјесеци. Вук Врчевић овако описује свој сусрет с Његошем:

„Године 1836. док сам ја онда у Будви живио, сиће владика црногорски Петар II у некад бивши манастир Под Мајине (далеко од Будве један черек сата), чу за мене, те посла својега ђакона Ива Попова Зеца, аустријског поданика из Побора, да бих пошао к њему у манастир, и тако сјутрадан рано кренемо из Будве пјешке с неописаном радошћу да се упознам с мојим вршником, оглашеним новим Владиком црногорским. Он ме управ на пријатељску дочекао, не као они којег сва Европа данас и мртва почитује и уважава, него на ону нашу братску. По ручку, рече ми: „Чуо сам г. Врчевићу да ви имате красан рукопис, па сам вас потрудио да вас молим да ми ову рукописну књигу што најљепше можете без икакве хитње препишете, и да ми стихове попуните правописним знацима које сам ја сва и свуда изоставио, бојећи се да не бих гдје што погријешо, јер право ви рећи нијесам у знакове правописа толико успио као у поезију”. Драге воље, ваше високопреосвештенство, ја му одговорим и почнем прегледати књигу и читати на комаде неке стихове. Наслов ове књиге био је „Свободија-

да” у којој су били, може се рећи, описати сви главнији бојеви између Црногораца и Турака од првога црногорскога владаоца Владике, последије поласка Црнојевића у Млетке у тазбину (гдје је и кости оставио), до последњега владике Петра Петровића, његовог почившег стрица. (Прим. ову је књигу доста повелику последије посветио наслѣднику руског пријестола Александру Николајевићу, као што се то видјело у предговору исте књиге).

Ја сам дакле 27 дана засобице (осим недјеље и празника) у пролеће 1836. године од јутра до вечера безпрестано преписивао по жељи Господара Владике, онако како сам најбоље умио и знао, а у сваку вече враћао се у Будву, а ујутро из Будве у манастир. Г. Владика понајвише би се бавио гледајући како једно 200 људи, који му трапљаху запуштене земље испод манастира, а кад би било доба од ручка дошао би к мени и вазда погледао како радим и рекао: „Хајде Врчевићу остави сад перо, а прихвати весло да ручамо, вријеме је”.

Више пута прекинуо би ми радњу и вазда понешто за мене важно а за њега смијешно приповједао, међу којим најсмјешнији и најчудноватији начин његова рукоположења за владиком, последије смрти владике Петра I и како га је стрико Станко (отац књаза Данила) ударио шаком у бокове да ме — он вели — и данас боли”.

Његош је најчешће и највише боравио у Подострогу. Осим Слободијаде, ту је написао и један дио Горског вијенца. Присилан економским разлозима и сталним притиском Аустрије, последије дугих преговора сагласио се да прода Аустрији Подострог за 17.000 фиорина. То је учинио 1837. године у Бечу, гдје је и потписао уговор о продаји. Аустрија је овом куповином била задовољна, јер је тиме знатно смањила утицај Црне Горе у Приморју.

На поновљеној јавној лицитацији, манастир је од аустријских власти купио поп Филип Тановић из Ма-

ина, и то за 5.570 фиорина. Он се старао о одржавању грађевина и путовао у Беч и Русију ради добијања помоћи.

Први пут манастир је страдао од случајног пожара 1864. године. Тада су изгорјеле многе манастирске драгоцености и дио крова. У бокелском устанку 1869. године аустријска војска га је запалила и последице тога није више обнављан. Велика црква је покривена 1872. године.

Сада је манастир својина Завода за заштиту споменика културе СР Црне Горе.

МАНАСТИР ПОДМАИНЕ

У сјевероисточном дијелу Будванског поља, с десне стране пута који води за Подострог, налази се манастир Подмаине. Нема података о томе када је саграђен, али се по његовом изгледу може претпоставити да је то било давно.

Црква св. Петке једноставне је архитектуре, са збоником на преслицу са три окна. Унутрашњост је била живописана радовима Рафаила Димитријевића из Рисна, 1747. године, „платом свега збора Махине”. Иконостас је радио Никола Аспиоти са Крфа. У цркви се чува панагијар Максима Милешевца из XVIII вијека, израђен од дрвета и окован сребром, са ликовима св. Тројице и 12 јеванђелиста. Ту се налазе и три старе иконе, као и два велика сребрна кандила, која је цркви поклонио Раде Краповић, млетачки генерал родом из села Мажића. На њима су урезане ознаке 1747. и 1784. године.

И манастир Подмаине је страдао у устанку 1869. године, а обновљен је 1885. Доситеј Обрадовић је боравио у њему 1764. око пола године и обучавао дјецу писмености. Манастир је 1768. године посјетио и српски патријарх Василије Бркић. То је било зборно мјесто племена Маина. Нарочито о Ђурђевом дану, ту су одржаване народне свечаности и разна натјецања.

У близини манастира, западно и ближе Будви, постојао је још један стари манастир са црквом св. Марка. Њега су порушили Млечани, а остаци зидина са фрескама коначно су уништени 1885. године.

ЗНАМЕНИТОСТИ ЦРКВЕ СВ. ПЕТРА У МАЖИЋИМА

У сеоској црквици у Мажићима чува се неколико значајних споменика културе. Сачуван је Месечник, штампан у Москви 1816. године, који је припадао Његошу, са његовим оригиналним записом да га је добио из Москве 1835. године. Ту се чува и једно четворојеванђеље, штампано такође у Москви 1741. године, које је било својина владике Василија Петровића. У црквици се налази и Житије светаца, штампано опет у Москви, са записом владике Данила. Има ту још неколико старих црквених књига из XVIII вијека. Поред иконостаса, црква има и пет старих икона, рађених на дрвету, са грчким и српским натписима.

ЂУРЂЕВАЦ

Остаци средњовјековне тврђаве — замка Ђурђевац — налазе се на врху истоименог брда изнад села званог Побори.

Ово утврђење се први пут спомиње 1423. године, и то у уговору закљученом између Млетачке Републике, са једне, и деспота Ђурђа Бранковића, са друге стране. Деспот се тим уговором обавезује да ће срушити Ђурђевац. Пошто положај Ђурђевца представља добру заштиту њихових посједа и обезбјеђење пута који је из Грбља преко Побора ишао за Црну Гору, логично је претпоставити да су га изградили Црнојевићи. На врху брда јасно се оцртавају темељи ове некадашње тврђаве и гомиле камења од порушених зидина.

Сачувани су зидови мале црквице.

ТВРЂАВА КОСМАЧ

Космач се налази у близини села Брајићи, на надморској висини од око 800 метара, а чини дио цијелог низа сличних утврђења које је Аустрија половином XIX вијека подигла дуж читаве границе са Црном Гором. Тај систем утврђења требало је да гарантује сигурност аустријских посједа у Црногорском приморју.

Космачу је придаван велики значај у заштити Будве. Све до коначног разграничења између Црне Горе и Аустрије, извршеног 1841. године, погранични сукоби били су чести. Најзначајнији се одиграо баш ту, на Космачу — између Црногораца, које је предводио Његошев рођак Ђорђе Петровић, са једне, и Аустријанаца, са друге стране. Тада су Црногорци потукли Аустријанце и омели њихов план изградње овог објекта. Космач је грађен седам година, а посетио га је и сам аустријски цар Фрањо Јосип, 1875. године. У устанку 1869. године Брајићи су нападали ову тврђаву, али нијесу успјели да је заузму, јер је била јако утврђена.

У другом свјетском рату на Космачу се дуже времена налазила италијанска војна јединица.

Данас Космач и друга слична утврђења представљају свједочанства борбе нашег народа за слободу, свједоче о страху Аустрије од Црне Горе и од народа овога краја, који није престајао да се бори против окупатора.

СПОМЕНИК БРАЈИЋИМА ПОГИНУЛИМ У НОВ-и

Борба и јунаштво, страдања и жртве које су Брајићи показали и дали у народноослободилачком рату сликовито су приказани на споменику на Брајићима. На њему су уклесана имена 43 борца погинула у борби против фашистичких окупатора. Споменик је радио академски вајар Стеван Лукетић из Будве.

У близини споменика је постављена и спомен-плоча, којом је обиљежено мјесто гдје је 17. јула 1941. године извојевана једна од најзначајнијих побједа у масовном устанку народа Црне Горе против фашистичких окупатора.

СПОМЕНИК СТАНИШИЋИМА ПОГИНУЛИМ У НОВ-и

Маинско село Станишићи истакло се својим учешћем у народноослободилачкој борби. Из овог села потиче народни херој Марко Станишић, прослављени борац Прве пролетерске бригаде.

Једанаест Станишића погинуло је у народноослободилачком рату. Њихова имена уклесана су на споменику, који се налази у близини села, крај пута који из Будве води за Цетиње.

СПОМЕНИК БОРЦИМА НОР ПОГИНУЛИМ У ПОВОРИМА

Слободарска традиција племена Побори испољила се и њиховим масовним учешћем у народноослободилачкој борби. Побори су били важан партизански центар. Борцима погинулим у борби на Паштровници подигнут је споменик.

Споменик је подигнут близу густих храстова, испод којих је Поборска чета своједобно положила заклетву на вјерност народноослободилачкој борби.

СПОМЕН-ПЛОЧА НА ШКОЛИ У МАИНАМА

„Устаници из Маина 13. јула 1941. године оздје запалише лучу слободе” — пише на овој спомен-плочи. На дан устанка народа Црне Горе одржан је на овоме мјесту збор племена Маине и одлучено да се отпочне борба за ослобођење од окупатора.

СПОМЕН-ПЛОЧА У СЕЛУ ЛАПЧИЋИ

У тринаестојулском устанку припадници овога села напали су италијанску колону и нанијели јој осјетне губитке. На мјесту борбе постављена је спомен-плоча.

СПОМЕН-ПЛОЧА У ТОЛИЊАКУ, У МАИНАМА

На мјесту гдје су фашисти 20. XII 1943. године стријељали деветорицу родољуба из Грбља постављена је спомен-плоча.

Будва — снимак из авиона. — На јужној страни, према пучини, види се градска тврђава. Изградњом касарне (сада школе, зграда у десном предњем углу) и царинарнице (сада луцке капетаније, зграда ван зидина, у лијевом предњем углу) нарушен је амбијент старог приморског града. (Снимак: Д. Рендулић)

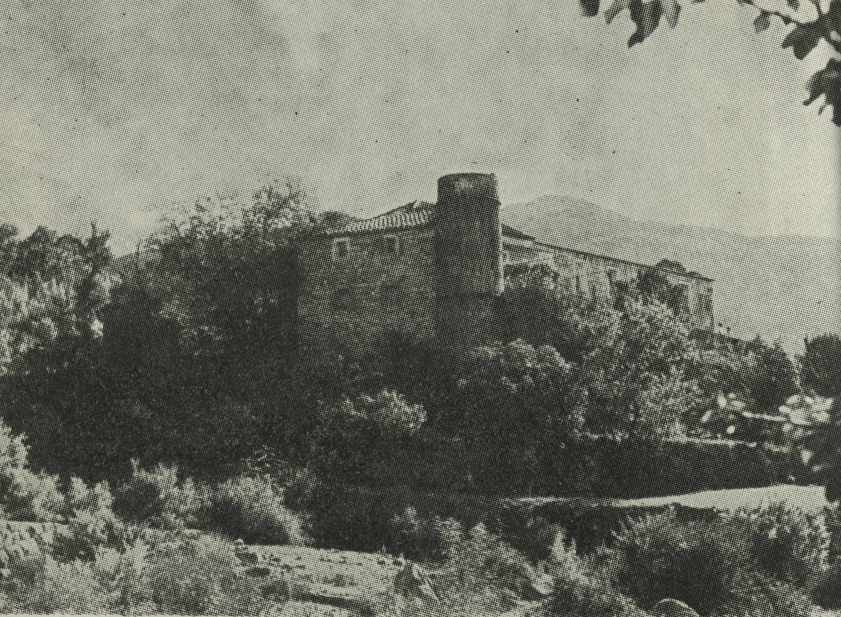

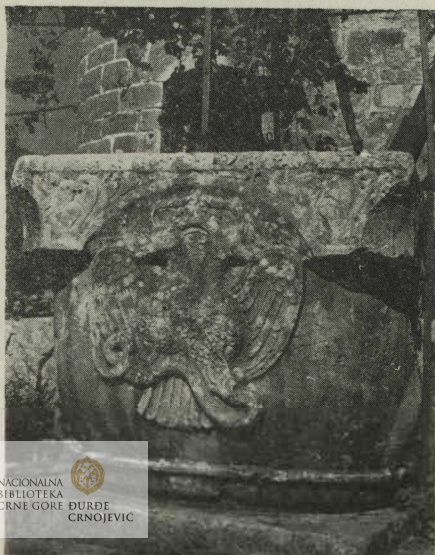
Црква св. Ивана са звоником

Црква »Santa Maria in Punta«,
основана 840. године; лијево од ње
је црквица св. Саве

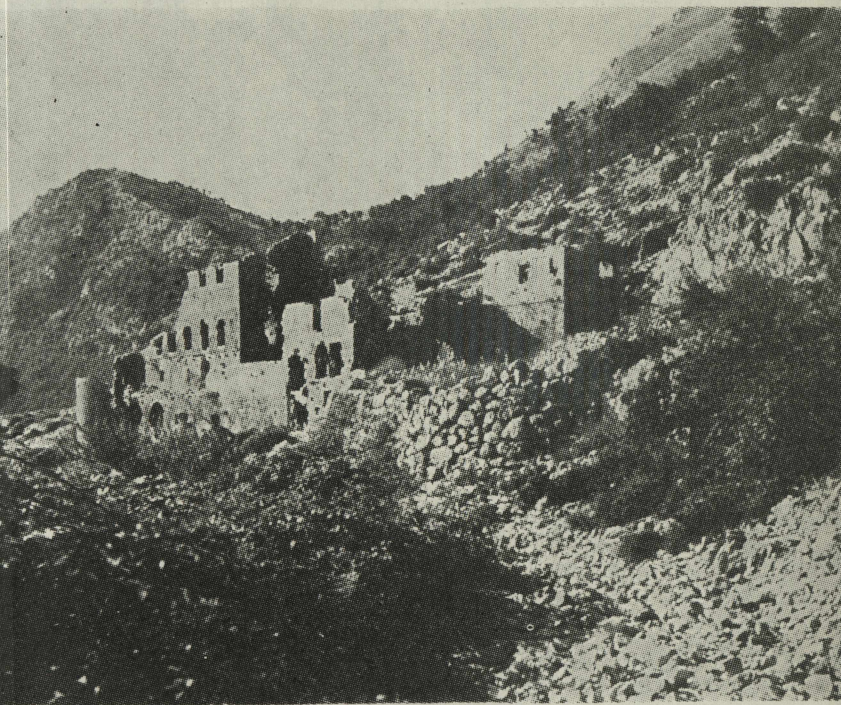

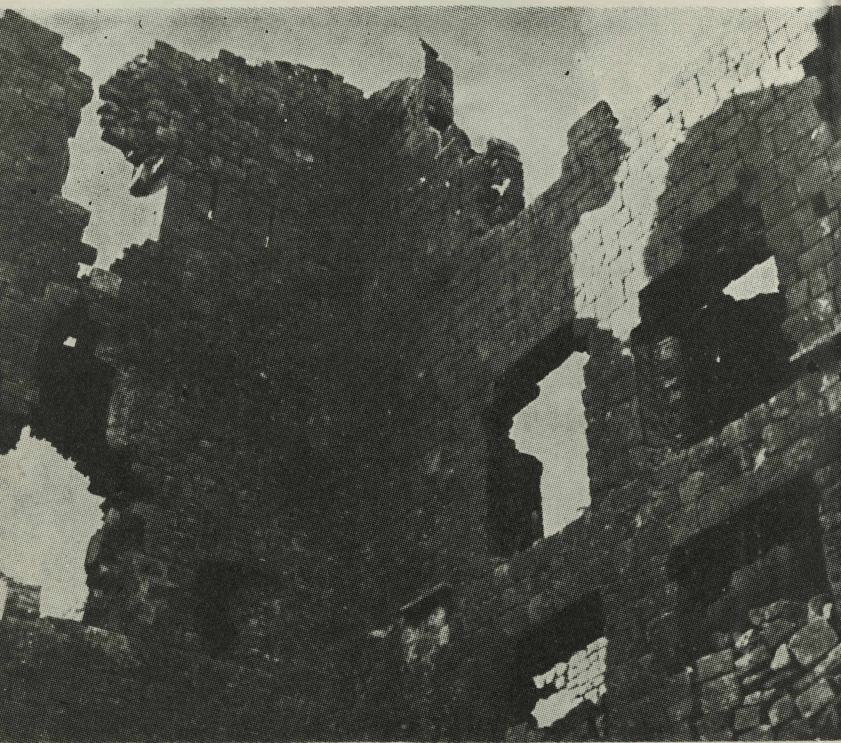
Манастир Подо-
строг. Његошева
кућа (непокриве-
на) са терасом

Бистијерна,
манастир
Подострог

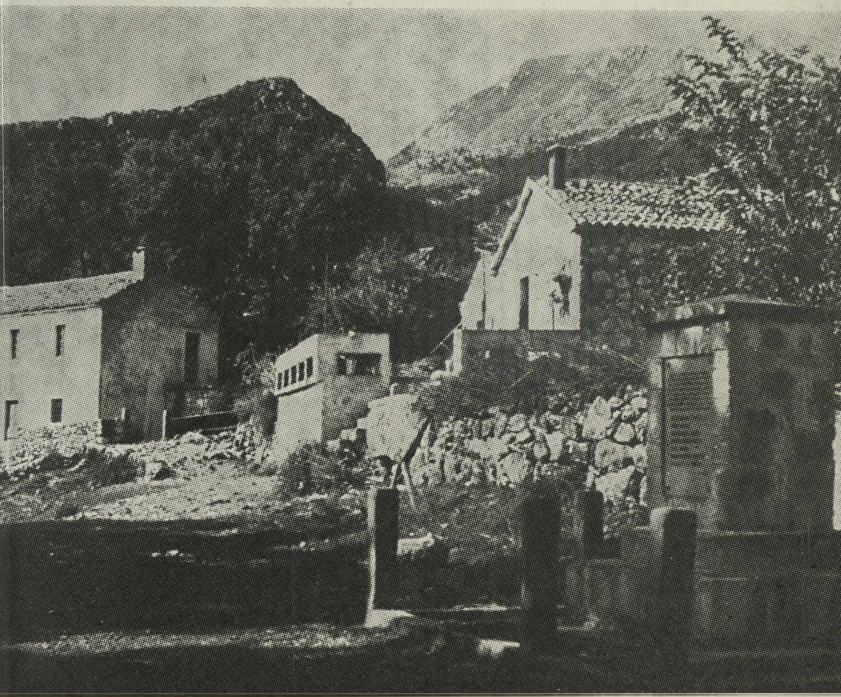
*Поглед на Стањевиће. — У десном
углу унутар зидина налазила се
манастирска црква*

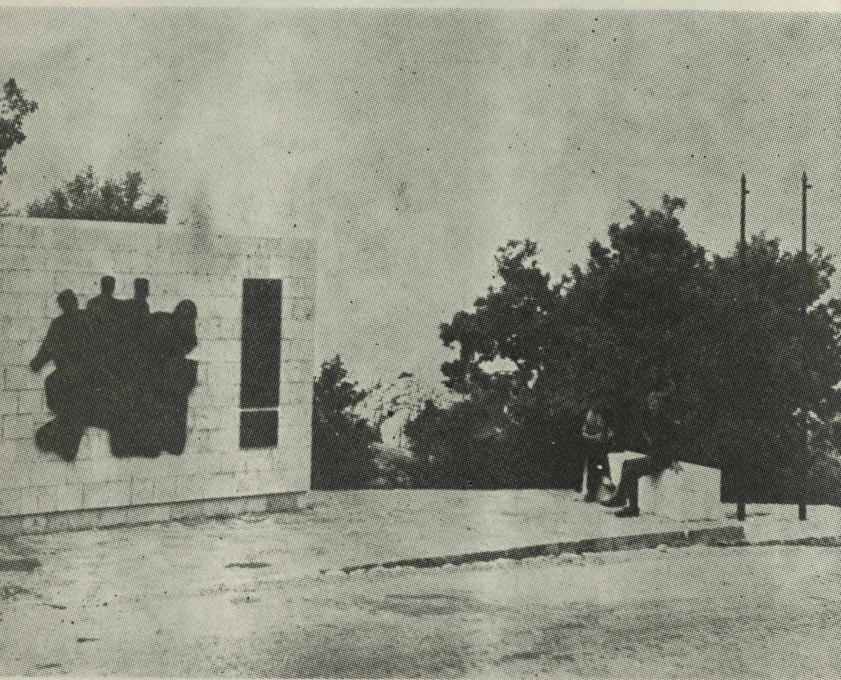

Стањевићи

Планинско село Побори. — Спо-
меник борцима погинулим у
НОБ-и

*Споменик Брајићима, погинулим
у народноослободилачкој борби*

СВЕТИ СТЕФАН И ОКОЛИНА

Источно од Будве, на удаљености од око три морске миље, налази се Свети Стефан, град-споменик и свједочанство славне прошлости Паштровића.

Опасан тврдим зидинама, саграђен је на једној хриди, зашлој дубоко у море — само је уским насипом повезан са копном. Овај насип је настао неуморним радом таласа и морских струјања: запљускујући ово некадашње острво из два супротна правца, морске су се стихије ту сусретале и остављале разнобојан пијесак и камење, које су доносиле с оближњих жала. За бурног мора, а нарочито зими, прилаз градићу отежавали су валови. Тек је 1907. године тај прилаз уређен, а исте године постављен је и водовод.

Ово мјесто се први пут помиње 1442. године. Стеван Вукчић, босански велики војвода, придобио је Црнојевиће и овладао Горњом Зетом, а у прољеће 1442. године опсједао је Бар и Будву. Паштровићи се тада раздијелише: једни му приђоше, а други, под вођством Радича Паштровића и његове браће, из тврђаве близу морске обале пружише му јуначки отпор.

О постанку самога града-тврђаве сачувано је предање, према коме су средства за његову изградњу заплијењена од Турака. Било је то почетком XV вијека. Паштровићи се одазову позиву Которана да им помогну у борби против Турака, који су опсиједали град.

Око 1000 наоружаних Паштровића нападну Турке с леђа, а и Которани отворе градска врата, те заједно с Паштровићима потуку и растјерају Турке. Враћајући се из боја преко Мрчева поља, Паштровићи дознаду да су се турске лађе склониле од вјетра у заливу Јаз и да се већина Турака с тих лађа разишла да пљачка по околним селима. Паштровићи ријеше да искористе ову прилику, па нападну лађе, многе пробуше и потопе, а оно мало Турака што их је чувало — побију. У то се врате и они с копна, да спасу лађе, али их Паштровићи дочекају и разбију. Са богатим плијеном и извојеваном побједом — врате се кући, а затим одлуче да од плијена задобијеног овом приликом саграде тврђаву у којој ће свако од дванаест паштровских племена подићи по једну кућу.

Више пута је у својој историји Свети Стефан издржао нападе Турака. У њему је за тих напада налазила уточишта нејач — дјеца и старци. Зидине су му често страдале, а нарочито у кипарском рату, када их Турци силно порушише са копна. Уз помоћ Млечана, тврђава је потом обновљена. Извјештај аустријских официра са почетка XIX вијека о стању утврђења у Далмацији показује да је Свети Стефан сматран једним од важних и добро утврђених мјеста према Турској. Високе зидине с кулама и безброј пушкарница сачуване су до данас. Градић је имао тешка покретна врата, која су се спуштала и дизала помоћу ланаца. Градске кључеве чувала су само повјерљива лица. Свети Стефан је служио као добро склониште, па зато и као база за гусарске подухвате, у које су се паштровски поморци понекад и упуштали, нападајући турске и дубровачке лађе.

Неколико стотина година Свети Стефан је био сједиште Паштровића. Ту је засједао и доносио одлуке паштровски суд „банкада“. Зато се градић у старим записима и назива „мјесто од правде“. Посљедње засједање племенског суда одржано је 1929. године. Сви

скупови и засједања одржавани су испред улазних врата, на поплочаној тераси, тзв. „пјаци”.

Погодност положаја за одржавање поморских веза и безбједност коју су пружали градски бедеми учинили су да стара тврђава постепено прерасте у насеље. Тако је градић постао и трговачки и саобраћајни центар Паштровића. Становници околних села прво су ту градили магацине за смјештај уља, вина и других својих производа, које су извозили у Венецију и друга мјеста. Све су куће у свом приземљу имале магацине са великим каменим пилама за смјештај уља. Постепеним насељавањем, број новосаграђених кућа достигао је 100, а у вријеме највећег економског успона било је око четири стотине становника. Међутим, гоњени разлозима економске природе, крајем XIX и почетком XX вијека, многи становници одлазе на рад у Америку и друге земље. Тако 1912. године у Св. Стефану живи свега 30 породица, са око 150 становника. Многе напуштене куће постају тада пуста кућишта. Емиграција се наставља и послије првог, па чак и другог свјетскога рата, тако да је 1954. године у овом градићу живио свега 21 становник.

1955. године остатак становништва је исељен из града, па су потом све старе куће адаптиране у модерне апартмане. — Сачувавши стари изглед овог насеља, створен је од њега један од најатрактивнијих и најлуксузнијих туристичких објеката на нашем Јадрану.

На најузвишенијем мјесту, према пучини, налази се мала црквица, која је према предању саграђена у доба постанка самог насеља. Црква је посвећена св. Стефану, те је по њој градић и добио свој назив. Одмах до ње изграђена је 1885. године нова, истоимена али и већа црква. Она је 1939. године посвећена св. Александру Невском, а послије обнове претворена је у дворску капелу. Иконостас у цркви Александра Невског радио је Марко Греговић, сликар из Петровца. Остаци фресака сачувани су у трећој малој црквици,

која се налази у близини улаза у градић. Ова црквица је посвећена св. Преображењу. Поред остатака старих фресака, сачуван је и један стари натпис на вратима, који датира из 1693. године.

У близини улазних врата налази се родна кућа народног хероја Вукице Митровић, на којој је постављена спомен-плоча. На спољашњој страни зидина, у близини улаза, постављена је такође спомен-плоча, у знак борбе народа Светог Стефана и околине против фашистичких окупатора. За вријеме народноослободилачког рата, у Светом Стефану је илегално радио Народноослободилачки одбор.

Свакога љета, хиљаде домаћих и страних туриста посјете Св. Стефан. Они се диве љепотама овога краја, а стари Паштровићи, који сада „стражаре“ на улазним вратима, причају им о прошлости свога племена.

МАНАСТИР ПРАСКВИЦА

На територији Паштровића налазе се четири стара манастира. Иако нијесу сачуване повеље о оснивању тих манастира, многи помени у старим документима, а нарочито предања, говоре да су они настали у доба Немањића. Дјелујући не само као вјерски него и као национално-просвјетни и политички центри, манастири су у прошлости одиграли своју улогу у очувању наше народности, супротстављајући се не само турским навалама и исламизацији него још и вјековним млетачким настојањима, помаганим од стране Римске курије. Непријатељ их зато није штедио, већ их је више пута палио и рушио.

Манастири су стољећима чували старе српске повеље и рукописне и штампане књиге. Имали су своје библиотеке. При њима су постојале и школе, у којима се учила писменост.

И поред честих пустошења, у овим манастирима сачувано је доста знаменитости, а нарочито српског средњовјековног фреско-сликарства. Због њиховог

значаја и вриједности, наша заједница их је као културно-историјске споменике ставила под заштиту и уложила знатна средства за њихову рестаурацију и конзервирање.

Прасквица је један од најчувенијих и назначајнијих паштровских манастира. Удаљен је од Будве осам километара и налази се у близини аутопута, изнад Св. Стефана. Име је добио по истоименом извору, чија вода има укус праскве (брескве).

Манастир је опасан заштитним зидом, а има двије цркве, манастирски конак и зграду старе школе. Већа црква је посвећена св. Николи, а она друга св. Тројици. Према предању, црква св. Тројице саграђена је 1050. године, те се та година и узима као година оснивања манастира. Димензије цркве су 13,5x4,5 м. Првобитно је била дуга само 7,5 м, а касније јој је дограђена препрата. Звоник цркве је на преслицу, са једним звоном. Унутрашњост је живописана 1681. године, а украшена је једним лезеном и једним карнижом. Услјед влаге, фреске су оштећене. Истичу се фреске Богородице и Христа, као и ликови св. Саве, Стевана Немање и других. Иконостас у цркви је новијег датума и оштећен је. Над вратима, унутар цркве, налази се стари натпис, који је страдао од влаге, тако да се не може сав прочитати. Око црквице је гробље. Уз саму цркву налази се кућа која је саграђена у исто доба када и манастир. У њој је од најстаријег доба постојала школа. То је једна од најстаријих школа у нашем Приморју. Црква св. Тројице спомиње се први пут 1307. године, и то приликом доласка краља Милутина у Котор, када је цркви потврдио својину над неким селима, која је његова мајка, краљица Јелена, још раније била поклонила манастиру.

Велику цркву св. Николе саградили су 1847. године јеромонах Јосип Митровић и игуман Синесије Давидовић. И раније је на томе мјесту постојала црква, коју је 1413. године саградио Балша III, владар Зете. Сачуван је препис Балшине повеље, на итали-

јанском језику из 1439. године. Повеља је писана у Будви, а садржи доста имена личности из Будве и Паштровића. Балшина црква постојала је све до 1812 године, када су је порушили Французи, приликом свога напада на Паштровиће. Они су манастир опљачкали и нанијели му непроцјењиву штету, јер су уништили и његову богату архиву и његову библиотеку. Мноштво старих повеља и других писаних и штампаних докумената, стотинама година брижљиво чуваних, уништено је тада и побацано у море! Сачувана је у народу прича о томе како је по мору испред Св. Стефана пливало тада много старих списа и књига. А двојицу калуђера из манастира Прасквице, Димитрија Љубишу и Петронија Миковића, Французи су заробили и стријељали у Будви — да не би више бунили народ против њих. (Паштровићи су се супротставили Французима, када су им укинули повластице које су уживали толико година.) Од Балшине цркве један дио старог зида је очуван и данас. Црква представља лађу, димензија 18,5x8,5 м. Има звоник на преслици са три окна и осмоугаоно кубе. Откривене су старе фреске, које се сада чисте и проучавају, а датирају из почетка XV вијека. Иконостас са резбаријама радио је сликар са Крфа Никола Аспиоти 1863. године. Манастир има и пространу зграду за коннаке, са сводовима. Ту је и манастирска ризница, у којој се чувају драгоцености: сребрни путир са позлатом (састављен од стопе листоликог облика, подијелене на сегменте са натписом на подножју), који датира из XVII вијека; сребрни ручни крст (рађен у техници филиграна, са рељефима и мотивима из еванђеља, са украсима од корала и драгог камена), са натписом из XVII вијека; затим један сребрни крст из XVIII вијека; једна сребрна петохљепница, коју је радио мајстор Илија Јовановић из Новог 1831. године, и сребрни путир са позлатом, рађен у Петрограду 1798. године. У манастиру се чува и шест старих руских

икона. Манастирска библиотека нема много књига, а углавном су црквене садржине.

Драгоцјеност представља рукописно јеванђеље са 220 својих листова, оковано у сребро. Писао га је јеромонах Игуман Гаврило Цетињски 1600. године. Врло добро је очувано. Предање каже да је ово јеванђеље Паштровићима поклонио владика Данило, последије њиховог умира са Црмничанима.

Манастирска архива има збирку паштровских исправа, само једним дијелом објављених, и неколико писама црногорских владика. Има и два оригинална документа од руског двора: један је од царице Јекатерине, са потписом Потјомкина, а други је грамота руског цара Павла. Овим документима одређује се стална руска новчана помоћ манастиру. Ту је помоћ испословао архимандрит Сава Љубиша, чије се „црквено појање” допало руској царици, па га је она замолила да остане у Русији, на шта је он и пристао, али је у накнаду затражио да царица одреди сталну помоћ Прасквици, а она је то и учинила. Цар Павле је потврдио ту помоћ и повисио је са 100 на 150 дуката годишње.

У манастиру се чува и препис најстарије читуље, која садржи имена четири архимандрита и 46 јеромонаха, као и манастирски печат, израђен од туча, са натписом.

ДУЉЕВО

Сјевероисточно од Прасквице, на надморској висини од око 450 м, налази се манастир Дуљево. Пут од манастира Прасквице до Дуљева и даље до Паштровске горе израдио је крајем XVIII и почетком XIX вијека Рус Јегор Строганов, који је дуго година живио у Прасквици и који је, осим овога, израдио и пут од Прасквице до Св. Стефана. Није никоме дозвољавао да му у послу помаже. Тражећи оца, и Строгановљева је ћерка дошла у Прасквицу и ту живјела као — калуђер. Тек пред смрт је открила да је жена и да је

Јегорова кћерка. (Овај догађај описао је Вук Врчевић у својој причи „Жена калуђер.“)

Изградњу Дуљева народно предање приписује цару Душану. Манастир је био метох Дечанске лавре. У њему се закалуђерио Арсеније III Чарнојевић, српски патријарх, под чијим је руководством извршена велика сеоба српског народа. Махмут паша Бушатлија запалио је овај манастир 1785. године, а обновљен је 1786. г. Аустријанци га 1916. године пљачкају и са звоника односе звоно. Све до половине XIX вијека Дуљево је било повезано са манастиром Савина код Херцег-Новог. Када се херцеговачки владика Саватије Љубибратић, бјежећи од Турака, склонио у Савини, један број својих калуђера послао је 1694. године у Дуљево. Дуљево се помиње 1677. г., када је ту, по старим документима, одржан паштровски збор и извршен избор игумана манастира.

Манастир има цркву св. Стевана и двије зграде за конаке, од којих је једна порушена.

У Дуљевоу је 1942. године умро Дионисије Миковић, родољуб и писац, родом из Челобрда.

За вријеме народноослободилачког рата, у Дуљевоу се неко вријеме налазио штаб приморског НО батаљона „Стеван Штиљановић“.

ВОДЕНИЦЕ СТЕВАНА ШТИЉАНОВИЋА

На великом потоку, који протиче кроз село Бечићи, могу се видјети остаци седам старих воденица, које су биле својина Стевана Штиљановића, посљедњег паштровског кнеза и посљедњег српског деспота.

ДРОВНИ ПИЈЕСАК

Велико пјешчано жало Дробни пијесак налази се у центру Паштровића, између Св. Стефана и Петровца. На овом историјском мјесту Паштровићи су у прошлости одржавали свој збор. Значајне одлуке за историју Паштровића доношене су баш на том мјесту.

Ту се вршио избор самоуправних органа и паштровске „банкаде”. Сваке године, на Видов-дан, Скупштина је бирала судије и властелу, предавала им законик, „староставник”, књигу и сребрни печат, а изабрани су се пред скупштином клели да ће правично судити и извршавати законе и одлуке збора.

ОГРАЂЕНИЦА

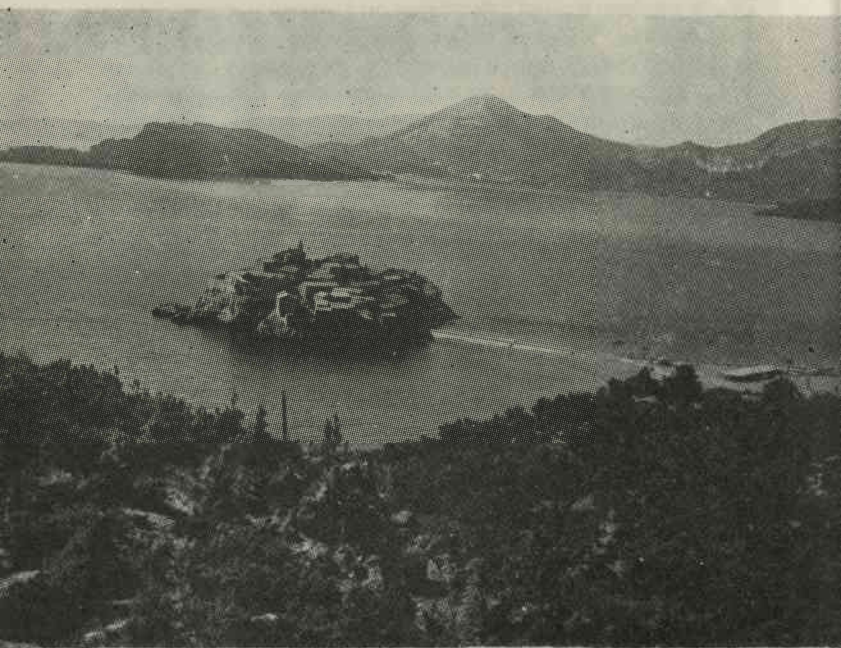
У паштровској планини налази се мјесто Ограђе-ница, један од паштровских партизанских центара у НОБ-и. На овом мјесту су 15. I 1942. године борци Паштровске чете положили заклетву. Ту је формиран први приморски батаљон Народноослободилачке војске и први срески народноослободилачки одбор на овом подручју.

Ови догађаји обиљежени су спомен-плочом.

СПОМЕН-ПЛОЧА У ТУДОРОВИЋИМА

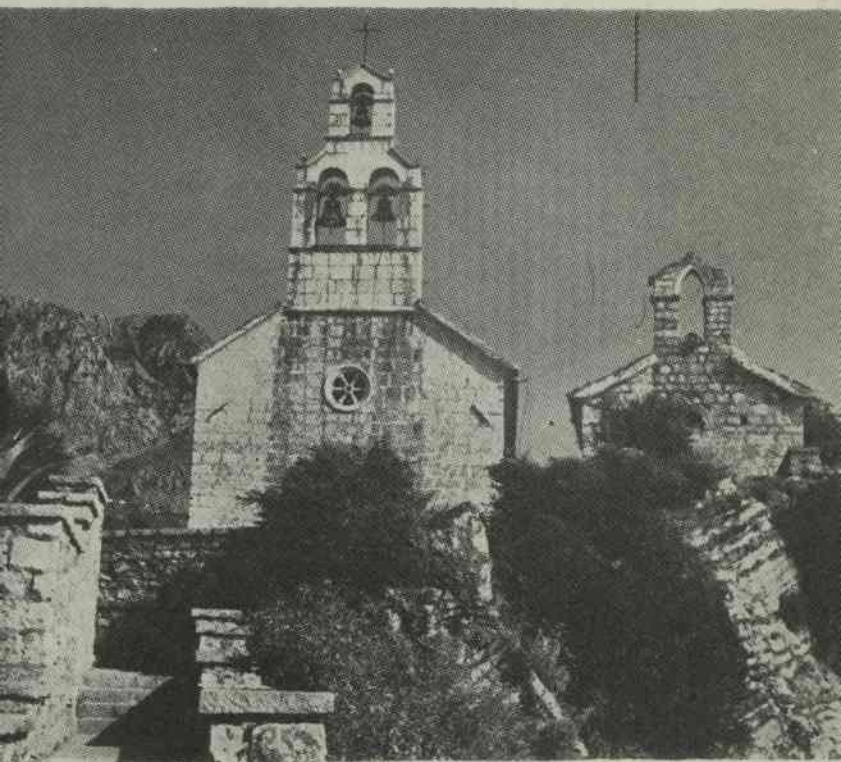
На кућу у којој је рођен народни херој Нико Анђус, у селу Тудоровићи, постављена је спомен-плоча. Анђус је био секретар Среског комитета партије — Котор и херојски је погинуо 9. VII 1944. године у борби против непријатеља.

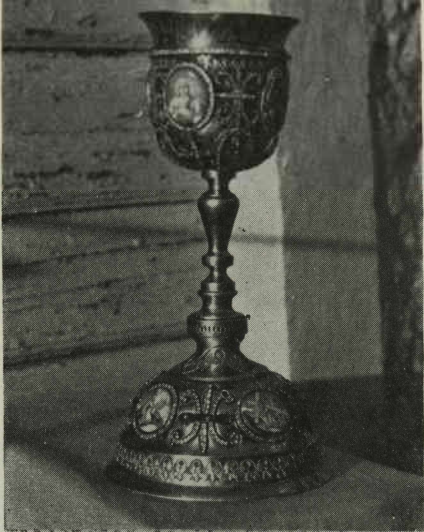

*Св. Стефан. — Поглед на будван-
ски залив, у даљини се виде остр-
во Св. Никола и Будва*

Св. Стефан са истоименом црк-
вицом (мања црква) саграђеном у
XV вијеку

Путир,
Прасквица

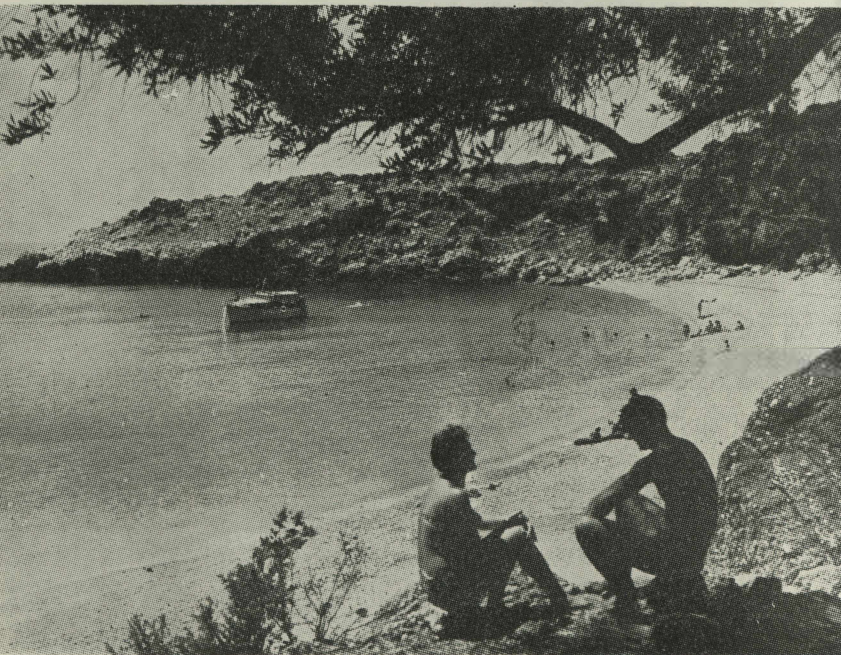
Прасквица.
Црква св. Тро-
јице, саграђена
у XI вијеку

Распеће (Прасквица, XVII в.)
(Каталог фресака Умјетничке
галерије — Цетиње)

Дробни пијесак, усамљена пјеш-
чана плажа, некадашње зборно
мјесто Паштровића

ПЕТРОВАЦ И ОКОЛИНА

На основу до сада откривених археолошких налаза, може се утврдити да је на мјесту данашњег Петровца још у римско доба постојало насеље које је, вјероватно, представљало мању етапну станицу на римском путу дуж јадранске обале. Грчки и римски историчари га не спомињу.

Најстарији назив за ово мјесто је Ластва, а први пут се спомиње у „Љетопису попа Дукљанина” из XII вијека, када се у њему склонио српски владар Радо-слав, бјежећи од сина Часлава. Најстарије насеље у Петровцу налазило се на Мединском кршу и код Ђурђева брда. У повељи краља Милутина из 1307. године спомиње се и Ластва. Формирање насеља уз саму обалу почиње тек крајем XVIII и почетком XIX вијека. Раније су ту постојали само магацини, који су служили за смјештај уља, вина и других производа који су одатле у већим или мањим количинама извожени. Крајем XIX вијека насеље је имало око 400 становника.

Назив Петровац је ово мјесто добило тек после је првог свјетског рата.

РИМСКИ МОЗАИЦИ У ПЕТРОВЦУ

У Петровцу, у Мириштима, откривена су два римска мозаика. Први је нађен 1902. године, а други касније. И један и други представљају подне украсе

неке римске грађевине. Први има за мотив три рибе са једном, заједничком главом, а заузима површину од око 15 м². Други је већи (37,5 м²), а представља декорацију у облику правоугаоника са 12 поља („геометријско-вегстабилни тепих“). Поља су међусобно подијељена низом орнаменталних трака и линија. Орнаменти унутар поља су розете, винова лоза и слично. Нека поља су дјелимично оштећена. Мозаици су рађени у колориту са шест тонова, од домаћег камена, са тежњом ка што већој декоративности. Подлогу њихову чини слој чврстог малтера од пијеска, шљунка и негашеног креча. Претпоставља се да њихови аутори припадају мозаичкој радионици са центром у Салону. На основу аналогије појединих мотива, претпоставља се да су мозаици настали у III или IV вијеку.

ЦРКВА СВ. ТОМЕ И СВ. ИЛИЈЕ

Ове двије црквице у Петровцу саграђене су још у XIV и XV вијеку. Оне су накнадно преправљане, па су зато и измијениле свој првобитни изглед. За вријеме похода Махмут-паше Бушатлије против Паштровића 1785. године ту је поп Раде Андравић, када је видио да је паша преварио Паштровиће, извадио скривену малу пушку да убије пашу, али пушка није опалила, па су Турци убили и њега и остале паштровске главаре.

ТВРЂАВА КАСТИО

Уз дозволу паштровске „банкаде“, Млечани су у XVI вијеку саградили у Петровцу тврђаву Кастио. У тој тврђави се налазио стални млетачки гарнизон. По њој је и мјесто добило назив Кастел Ластва, или још краће (у народу) Кастио.

Тврђава је сада већ у рушевинама.

ЛАЗАРЕТ

Најстарија санитарна зграда у овоме крају јесте Лазарет у Петровцу. Служио је углавном за смјештај болесника за вријеме епидемија и за карантин. Саградили су га Млечани, у XVI вијеку.

Сачуване су само зидине тог Лазарета.

СПОМЕН-КУЋА ПРВЕ КОМУНИСТИЧКЕ ОПШТИНЕ НА ЈАДРАНУ

„Ова зграда је спомен револуционарне прошлости Паштровића. 1919. оvdје се састајала једна од најстаријих ћелија Комунистичке партије Југославије. 18. IX 1920. године на њој се завијорила црвена застава прве комунистичке општине на Јадрану, чији је рад насилно прекинула ненародна власт 21. VII 1921. године” — пише на спомен-плочи постављеној управо на згради о којој говори цитирани текст.

СПОМЕНИК ПАШТРОВИЋИМА ПОГИНУЛИМ У НОБ-и

Настављајући револуционарну традицију свога краја, Паштровићи су и 13. јула 1941. године, под вођством Комунистичке партије Југославије, устали у борбу против окупатора. Никаква звјерства италијанских и њемачких окупатора и домаћих издајника нијесу могла сломити њихов слободарски дух. Паштровићи су били јединствени у току цијеле народно-ослободилачке борбе.

Сто четрдесет три борца, од којих су двојица проглашени за народне хероје, дали су своје животе за нову, социјалистичку Југославију.

Споменик Паштровићима погинулим у народно-ослободилачкој борби подигнут је у Петровцу у виду свјетионика, као симбол вјечне славе и поноса, као путоказ новим генерацијама. Споменик је дјело вајара Војина Стојића и Антона Крољича из Београда.

СПОМЕН-ПЛОЧА У ЛУЧИЦАМА

Недалеко од Петровца, у близини плаже Лучице, непријатељ је 20. VIII 1941. године стријељао шесторицу родољуба.

На мјесту погибије ових жртава постављена је спомен-плоча.

СПОМЕН-ПЛОЧА У КРУШЕВИЦИ

У селу Крушевица, изнад Петровца, 28. VI 1943. године окупатори су стријељали Стану и Милку Медиговић, активне позадинске раднике. На мјесту гдје су оне стријељане постављена је спомен-плоча.

ЦРКВИЦА Св. НЕДЈЕЉЕ НА ИСТОИМЕНОМ ОСТРВУ

Испред Петровца налазе се два острвца: Катич и Св. Недјеља. Ово друго је добило назив по истоименој црквици, која је подигнута на тој хриди.

Ова стара црквица саграђена је од морнарских прихода, а постоји предање да ју је саградио морепловац који се приликом бродолома спасао на том острву.

У вријеме турских напада становништво Ластве склањало се на тим острвима.

СКОЧИЋЕВОЈКА

Скочићевојка је највиши рт између Св. Стефана и Петровца. Име је добио по томе што се са њега — бјежећи од отмичара — бацила у море дјевојка Ружа, да би остала до краја одана своме вјеренику Стевану, који се после тога закалуђерио. О тој трагичној љубави преноси се прича с кољена на кољено већ пет стотина година. Лик Руже дочарао је и сам Љубиша, у својој приповиједи „Скочићевојка”.

МОНАСТИР РЕЖЕВИЋИ

О постанку и прошлости овога манастира сачувало се много предања. По једном од њих, на томе мјесту налазио се пагански храм још из доба Грка и Римљана, а неки непознати људи долазили су преко мора, копали и тражили ту по књигама кип неког од својих богова. У доба српске средњовјековне државе, пут из Србије за приморје пролазио је овим крајем, и на мјесту гдје је касније сазидан манастир била је тада нека гостионица. Спомиње се да је у близини манастира био стуб на који су Паштровићи стављали пун бокал вина — за пролазнике. Из тог бокала пио је и сам краљ Стеван Првовјенчани, када је 1226. године пролазио да посјети млетачког дужда Дандолија. Стеван Првовјенчани је саградио манастирску цркву у Режевићима, посвећену успењу Богородице. Другу цркву у манастиру саградио је цар Душан, вјероватно 1351. године, дакле оне исте године које је Паштровићима признао племство. На жалост, ову стару цркву, која је била живописана, порушио је на почетку XIX вијека архимандрит Димитрије Перазић, да би на истом том мјесту саградио већу. Прву обнову манастира извршио је 1714. године проигуман Максим Косијеревац, који је дошао из Херцеговине. Црногорски владика Петар I рукоположио је 1810. године Димитрија Перазића за јеромонаха манастира. Французи су хтјели да га у Будви 1812. године стријељају заједно са калуђерима из Прасквице, али се он чамцем спасао и побјегао из Будве. Да би прикупио помоћ за обнову Режевића, Перазић је отпутовао у Русију и тамо, преко генерала Ивелића, испословао сталну годишњу помоћ од руског двора, коју је манастир примао све до 1907. године. Сам Перазић боравио је у Русији 42 године и био је свештеник на руским војним бродовима. Руски синод додијелио је Режевићима помоћ од 1500 дуката и послао манастиру већи број црквених књига.

Манастир Режевићи се налази у непосредној близини Јадранске магистрале, на половини пута између Св. Стефана и Петровца. Име је добио по паштровском племену Режевићи. Црква успења је мањих размјера, има форму лађе и дуга је 9 метара. Унутрашњи зидови су украшени фрескама и лезенима. Фреске су на многим мјестима оштећене. Није познато ко их је радио, али подсјећају на радове попа Страхиње Будимљанина из XVIII вијека. Приказани су ликови српских владара и сцене из Старог и Новог завјета. Иконостас је новијег датума, а радио га је 1833. године Алексије Лазовић Бјелопољац.

Црква св. Тројице већих је размјера и има форму крста (10,5x10 м). Основана је 1770. године. Уз цркву је 1839. године подигнут лијеп звоник. Од старе цркве св. Стефана, коју је подигао цар Душан и на темељима које је изграђена црква св. Тројице, сачуван је дио зида с фрескама. Иконостас у овој цркви радио је сликар Марко Греговић из Петровца. Нова зграда за конак изграђена је половином XIX вијека.

Честа харања нанијела су манастиру велике штете, па је зато сачувано мало старих знаменитости. До 1860. године у манастиру се налазила икона коју је почетком XV вијека израдио игуман манастира Никодим Режевски. Било је ту и много старих књига и докумената. Зна се да су Турци 1785. године и Французи 1812. године опљачкали манастир. Али највећу штету претрпио је он од италијанских фашиста у тринаестојулском устанку 1941. године, када је запаљен и опљачкан. Послије рата, уз помоћ Паштровића и Завода за заштиту споменика културе СРЦГ, Режевићи су обновљени.

Од покретних споменика културе сачувана су ту два крста јеромонаха Максима Косијеревца и двије грамоте руског цара Александра I из 1812. године.

КАСТИО ЈАЊЕВАЦ

У селу зв. Брда, изнад Петровца, сачувани су остаци некадашње тврђаве. Она се у народу зове још и „Срзентића кула”, по старом паштровском племену које ту живи. Ово утврђење је штитило познати пут „Via Zenta”, који је пролазио кроз Паштровиће. За вријеме напада Махмут-паше Бушатлије у борбама око тог утврђења погинуло је много Срзентића.

ЦРКВА СВ. КРСТА У НОВОСЕЉУ

Претпоставља се да је црква св. Крста у Новосељу саграђена у XIV вијеку, а да је касније дограђивана. Црква је живописана зидним сликама негдје првих деценија XVII вијека.

МАНАСТИР ГРАДИШТА

Значајан споменик фреско-сликарства касног средњег вијека у Црној Гори представља манастир Градишта. Налази се око четири километра источно од Петровца, на једном узвишењу изнад аутопута који води за Бар. Према предању, на том је мјесту било грчко и римско гробље и неке старе грађевине, које су некада служиле као гостионице. По томе је и манастир добио име.

Нема докумената која би потврдила народно предање, по коме је манастир саграђен 1116. године. Али се он спомиње у повељи краља Милутина, издатој у Котору 1307. године, којом се потврђује даривање његове мајке, краљице Јелене, манастиру св. Богородице Ратачке. По предању, манастир је био филијала Дечанске лавре. Као и други паштровски манастири, Градиште је неколико пута страдало од турске најезде.

За вријеме другог свјетског рата италијански фашисти су запалили и опљачкали и овај манастир, а гранатама су оштетили зид једне цркве. Попаљена зграда манастирског конака још није обновљена.

13. јула 1941. године устаници из овога краја су ликвидирали италијанску постају која је била смјештена у Градиштима.

Манастир има три цркве, затим зграду за конак и гробље. Очуван је дио зида с пушкарницама, који је у прошлости опасивао манастир и служио за одбрану. Постојала је и одбрамбена кула. Дуго времена је у Градиштима постојала и школа.

Црква св. Николе је у облику правоугаоника, димензија 12х6 м. Има звоник на преслици са три окна. Од спољашњих декоративних украса има двије конзоле изнад улазних врата. Унутрашњост цркве је сва у фрескама. Из сачуваног натписа, који се налази изнад врата, види се да су ктитори цркве били Дионисије и Стеван Давидовић. Црква је саграђена у доба црногорског владике Кир Рувима, а фреске је 1620. године радио поп Страхиња из Будимља, који је у то вријеме сматран једним од бољих и плоднијих наших сликара, о чему говори и његово фреско-сликарство у Градиштима. Композиције фресака показују разне епизоде из Новог и Старог завјета, као успење Богородице, благовјести и слично. Посебно су приказани ликови српских владара. Међу најљепше фреске убраја се лик Јована Дамаскина са чалмом око главе. Дио фресака на своду је услед влаге потамнио и не може се сасвим идентификовати. Иконостас са резбаријама радио је Василије Рафаиловић из Рисна 1796. године. У цркви се чува још неколико старих икона, које су радили В. Рафаиловић и други представници бокоцоторске сликарске школе, као и двије недатиране иконе од непознатих аутора. Занимљива је икона у којој је приказан светац са животињском главом.

На мјесту гдје је била стара црква св. Саве, која се спомиње 1500. г., изграђена је нова. Унутрашњост цркве није украшена фрескама. Иконостас је 1864. године радио чувени мајстор живописац са Крфа Никола Аспиоти.

Ван манастирског круга, на мањем узвишењу, налази се трећа црква, посвећена успењу Богородице. Она је по размјерима најмања (6x4 м). Нема вањског декора. Са по једним малим прозором са страна, представља типичну форму сеоске црквене архитектуре. Унутрашњост цркве је у фрескама, које је такође радио поп Страхиња Будимљанин, године 1620. Мали размјери цркве омогућили су сликару да изведе бољи распоред својих композиција. Ликови су дати у попрсјима. Поред уобичајених сцена из циклуса Христовог страдања, успења Богородице и сл., насликани су и ликови владара Немањића — Стевана Немање, Стевана Првовјенчаног, Саве, краљице Јелене, краља Уроша, краља Милутина и других. Црква се налазила у доста руинираном стању, па су хитном интервенцијом Завода за заштиту споменика културе СРЦГ извршене оправке и фреске су конзервиране.

БОШКОВИЋА КУЛА

Бошковића кула је мало познати и, у ствари, заборављени историјски споменик. Налази се десетак километара од Петровца, у правцу Бара, око 300 м испод аутопута. У близини куле пролазила је стара граница између Турске, Црне Горе и Млетачке Републике. Спољашњи зидови од тврдог камена и данас су још добро очувани. Кула је припадала братству Бошковића из Буљарице, које се истицало храброшћу у борби против Турака.

Борбе са Турцима биле су честе, нарочито у доба морејског рата. Сулејман ага је 1685. године упао у Паштровиће и напао Кулу Бошковића. А Вуко Бошковић, командант пограничне страже према Турској, затворио се ту са својим братственицима и земљацима и борио се одатле, из куле, све док је дошла помоћ од Црногораца и Млечана и док су Турци одбијени, а сам ага — чак рањен. Да би се осветио за пораз доживљен код Бошковића куле, Сулејман ага је саку-

пио војску и напао Црну Гору. 1685. године дошло је до битке на Вртијељци, у којој је јуначки погинуо Бајо Пивљанин. Заједно са Црногорцима, борили су се тада и Паштровићи. У том боју погинуло их је 22, на челу са Вуком Бошковићем.

И Махмут паша Бушатлија је, 1785. године, нападао кулу Бошковића. Тада ју је и запалио. Од тога времена, како изгледа, није ни обновљена. Није остало ни потомака од братства Бошковића.

У неколико наших публикација из прве половине XIX вијека пише да ова кула носи назив по имену „познатог астронома Бошковића Дубровчанина, који је из ње често пута, а највише 1750. године гледао у небо и разне мјере узимао”. И у страним публикацијама могу се наћи слични подаци.

Народно предање казује да је у овој кули живјело девет брата Бошковића, од којих је један гледао у звијезде и бавио се науком и рачунањем.

КАЊОШИ

Недалеко од Куле Бошковића, у подножју брда Дубовица, налази се заселак звани Кањоши. То је родно мјесто Кањоша Мацедоновића, познатог паштровског јунака из Љубишиних приповједака.

Сачувале су се неке старе зидине, за које се прича да потичу од Кањошеве родне куће.

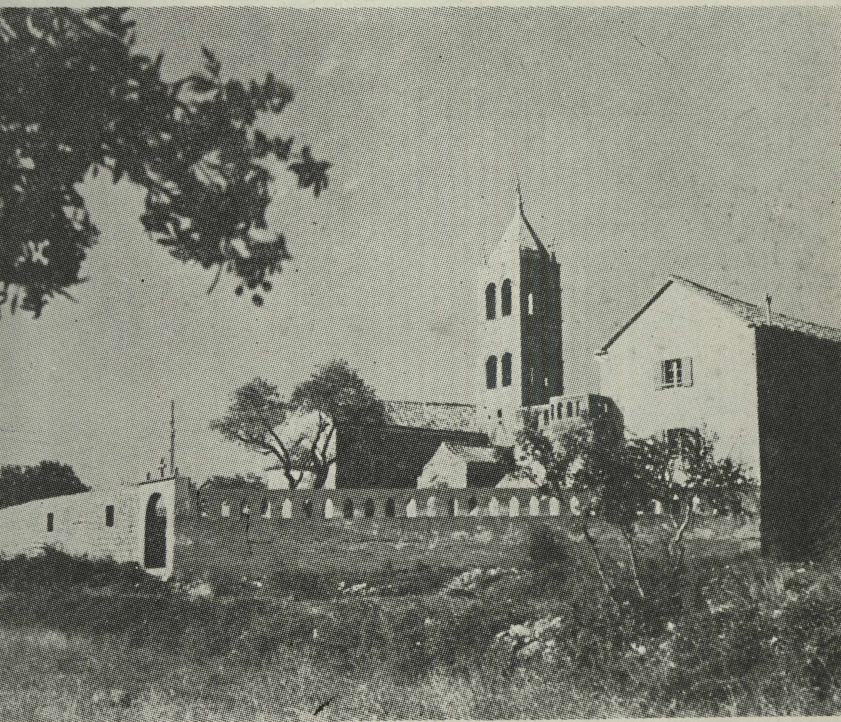

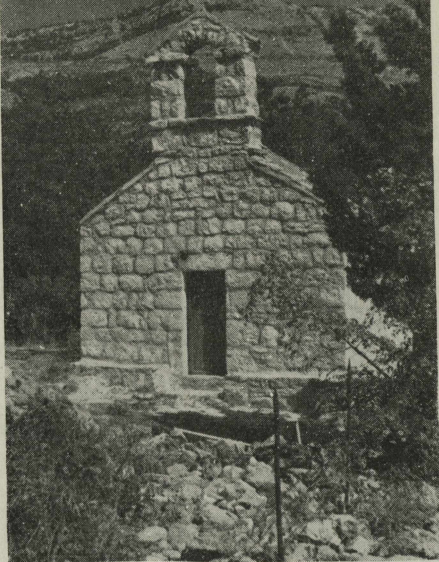
*Острвца Св. Недјеље и Катич у
близини Петровца*

*Петровац. — Споменик борцима
погинулим у народноослободилачкој
борби*

Манастир Режевићи

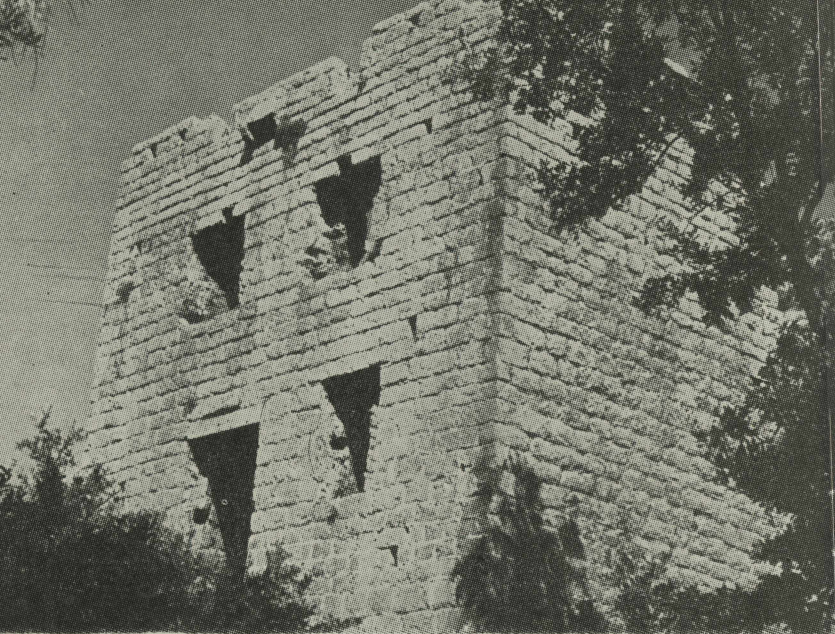
*Градишта,
црквица посве-
ћена Успењу
Богородице*

*Манастир
Градишта. —
Десно се виде
остаџи спаљене
школске зграде*

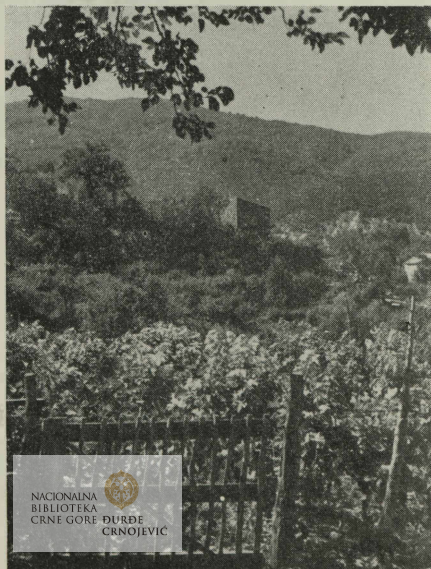

Марија Египатска (деталј из Гра-
днице) — Каталог фресака Умјетни-
чине Горањске — Цетиње
BIBLIOTEKA
CRNOJEVIC

*Кула Бошковића
у Паштровићима*

*Кањоши, родно
село Кањоша
Мацедоновића*

ПОЗНАТЕ ЛИЧНОСТИ ИЗ ПРОШЛОСТИ ОВОГА КРАЈА

НИКОДИМ РЕЖЕВИЋКИ

Почетком XV вијека као игуман манастира Режевићи спомиње се Никодим Режевићи. Он је један од наших старих иконописаца, којег је научник Иван Кукуљевић Саксински уврстио у „Словник умјетниках југославенских” (Загреб, 1860). Мијат Сабљар, који је проучавао наше старине, каже у својим биљешкама да се у манастиру Режевићи све до 1860. године налазила једна стара икона на којој је писало: „Ову икону писа Гапон отац игуман јеромонах Никодим Режевићи. Сатвори себе вјечну памет. . . године 1423”

НИКОЛА ИЗ МАИНА

Никола из Маина, који се потписивао као Никола Масиненсис, а познат и као Никола Модрушки, припада плејади чувених личности из периода хуманизма. Завршио је студије и докторирао у Италији и Француској.

Аутор је већег броја радова филозофско-рефлексивног карактера. Позната су му дјела: »De felicitate«, »De konzolatione«, »De humilitate« и др. Најстарија наша инкунабула је његов говор. Чува се у

Свеучилишној библиотеци у Загребу, а штампана је 1474. године. Исту књигу има и Богишићева библиотека у Цавтату.

Никола из Маина био је први бискуп новоосноване Модрушке бискупије и велики поборник словенског писма глагољице. На Николином гробу једна Дубровчанка поставила је натпис у којем се за њега каже да је био човјек којему ниједна наука није била страна и који је био понос и нада илирске земље.

Никола из Маина вршио је и важне политичке функције. 1463. године ишао је као папин изасланик на двор босанскога краља Стјепана Томашевића, а боравио је на двору Матије Корвина и дружио се са Иваном Витезом. Послије дипломатског сукоба са мађарским краљем, напушта Угарску, одлази у Италију и живи у Перуђи, Витербу и Риму, гдје је и умро 1480. године. Сахрањен је у цркви »Santa Maria del popolo« у Риму.

СТЕВАН ШТИЉАНОВИЋ

Штиљановићи су једна од најстаријих паштровских породица. Живјели су у селу Бечићи, гдје је Стеван и рођен. Његова родна кућа налазила се између цркве св. Томе и мјеста званог Витов дол. Стеван је био имућан човјек. Био је власник и седам млинова на бечићкој ријеци. За кнеза је биран неколико пута.

Због сукоба са Млечанима, 1498. године напушта Паштровиће и преко Херцеговине одлази у Србију и Срем. У борбама око угарског пријестола учествује на страни Фердинанда. Води огорчене борбе са Турцима и убрзо постаје најомиљенија и најпознатија личност код Срба. Према предању, проглашен је био и за деспота. О њему се у народу стварају легенде, а послје смрти проглашен је за српског светитеља. Као на ходочашће, људи из цијеле Србије ишли су на његов гроб, који се налази у манастиру Шишатовцима.

Историјски подаци о Штиљановићу су оскудни. Зна се да су Паштровићи последије његовог одласка, на збору који је одржан на Дробном пијеску, одлучили да више не бирају кнеза. Стеван је био ожењен од владајуће куће Црнојевића, а његов син Никола боравио је на двору Ивана Црнојевића и спомиње се у његовој хрисовуљи.

Традиција о Стевану Штиљановићу као српском деспоту и посљедњем паштровском кнезу брижљиво се чува у Паштровићима и у облику предања преноси се с кољена на кољено.

Батаљон народнослободилачке војске формиран 1942. године од бораца са територије Паштровића и општине Будва носио је име Стевана Штиљановића.

ТУДОР ВУКОВИЋ

Посебно мјесто међу мајсторима наше старе иконографије заузима Тудор Вуковић, родом из Маина. Овај сликар је живио и радио у XVI вијеку. До сада је пронађено шест његових радова.

На његовој икони Мадоне сачуван је запис с датумом. Ова слика се чува у Земаљском музеју у Сарајеву, а открио ју је Ђоко Мазалић, научник и сликар. Икона је рађена 1568. године, а носи сљедећи запис: „Наша грешна рука Тудора мајстора Вуковића из Маина приморских”. Вуковић је био под утицајем источне и западне сликарске школе, али је код њега преовладавао утицај руске иконографије. Вјероватно је да у нашим црквама и у приватном власништву има још његових радова, па би тек њихово откривање и проучавање пружило цјеловитију слику Вуковићева стваралаштва.

Од шест до сада познатих Вуковићевих радова, четири се налазе у Сарајеву, а два у иностранству.

Мазалић оцјењује Вуковића као једног од бољих мајстора старе српске иконографије.

Тудор Вуковић: *Мадона из 1568. г.*
(власништво Земаљског музеја у
Сарајеву)

СТЕВАН ПАШТРОВИЋ

О Стефану Паштровићу, једном од два позната штампара са територије будванске општине, дознајемо на основу података научника Љубе Стојановића, који је у некој старој књизи, штампаној у Венецији 1597. године, пронашао сљедећи запис: „Ја смјерни игуман Стефан, јеромонах храма пречисте Богородице, отачеством од Паштровића, помоћу бога написах ове душоспасне књиге. У њима сам укратко написао излагање о божанству и синаксар без тропара, службу, службу ускресења...”

Други штампар је јереј Спиридон Рафаиловић из Паштровића, из села Бечићи, чијим су настојањем 1808. године у Венецији штампана „Дјела пресвете Богородице”, која је са грчког превео Вићентије Рацић.

АЛЕКСАНДАР НИКОЛИН

Александар Николин је претходник будућег свјетског авантуриста Стефана Зановића.

Као велики противник Млечана и Турака, почетком XVII вијека повезује се са патријархом Јованом и војводом Грданом, руководиоцима Ослободилачког покрета у Црној Гори. Дуго борави на шпанском двору, а затим прелази у Француску и ставља се у службу војводе Савојског, гдје ствара планове за ослобођење од Турака и потискивање Млечана с Јадрана. Као опуномоћеник Савојског, долази у Паштровиће и врши припреме за долазак шпанске флоте и дизање устанка против Турака. У име краља дијели разна достојанства, именује заповједнике и др.

Млетачке власти су настојале да га ухвате, али им то није полазило за руком.

КРСТО ИВАНОВИЋ

Крсто Ивановић рођен је у Будви 1618. године, у угледној будванској породици. Универзитет је завр-

шио у Италији, а потом је стекао два доктората. На Падовском универзитету докторирао је из правних наука. О себи пише: „Из епирског краја” (тако се некада звао крај јужно од Котора), гдје се духови освјетљавају више сијевањем оружја него свијетлом из Клеантове свијетилке, вучем лозу, и, мада је мој рођени језик сасвим различан од тосканског, удес који ме одвео у Италију поводом прошлога рата с Турском, учинио ме пажљивим учеником најугледнијих академија, а у доконе сате прегатоцем на пољу поезије”.

До своје 38. године живио је и радио у Будви, а затим прелази у Венецију и ту се стално настањује. Ту је и умро, 1688. године.

О његовом боравању у родном мјесту нема много података. Осим редовном свештеничком дужношћу, Ивановић се бавио и писањем пјесама на нашем, италијанском и латинском језику. Био је учитељ и много је волио књигу. У Будви је 1650. године написао и хронику града Будве на италијанском језику.

Убрзо после преласка у Венецију Ивановић се афирмише као позната личност културног живота тога града. Његово стваралаштво се развија у два правца: бави се поезијом и пише музичке драме, тј. либрета за опере. „Највреднији дио Ивановићевог рада јесу његове пјесме, у којима је једар, збијен, кристално јасан садржај изражен савршеним ритмом и лирским преосјећајним ријечником, тако да те пјесме, унаточ рефлексивности, која у њима преовладава, неријетко откривају прави пјеснички таленат.” Широко је поље његових пјесничких преокупација. Осим пјесама, за које је мотиве црпао из хришћанско-филозофске тематике, поред многих славопојки и пригодних пјесама посвећених разним личностима, Ивановић је писао и стихове о нашим људима, описујући њихова јунаштва у борби против Турака око Кандије и Кипра. Писао је и лирске стихове са љубавном тематиком.

Издао је двије збирке пјесама: »Poesie di Cristoforo Ivanovich, con l'aggiunta di varie lettere di proposto e risposto, Venezia, 1675« и »Minerva al Tavolino« која је доживјела два издања (1681. и 1688. г.). У овој збирци пјесама објавио је и кореспонденцију са својим савременицима, у којој приказује ондашње културне прилике италијанског друштва, и своје мемоаре о историји млетачког театра.

Највећу популарност и успјех Ивановић је постигао на пољу унапређења венецијанске опере, пишући либрета. Текст је био више цијењен него музичка обрада. За његова оперна дјела музику су писали најпо-

знатији италијански композитори. Познато је пет његових драма-либрета, која су доживјела више издања, а обрађују „класичне, алегоричне и митолошке мотиве”.

О угледу и утицају Ивановића у културном животу Венеције најбоље свједочи његово именовање за каноника цркве св. Марка у Венецији. На тај положај бирани су само најугледнији и најученији људи онога времена. Он је, уједно, једини странац који је сахрањен у цркви св. Мојсије у Венецији; поред његове гробнице постављен је и споменик с попрсјем.

И поред свих успјеха и славе коју је стекао у Венецији, Ивановић није престајао да се брине о своме завичају, а овај му је, опет, повјеравао послове око заштите интереса Будве код млетачких власти.

СТЈЕПАН ЗАНОВИЋ

Зановићи су старином Паштровићи, из села Калудерац, у коме се сачувала и тзв. кула Зановића. Стјепан Зановић је рођен у Будви 1751. г. Основно и средње образовање стекао је у Венецији. Студирао је на Универзитету у Падови. Послије авантура које је тамо са својом браћом извршио, сва породица је морала да напусти Венецију и да се врати у Будву. Жеља за авантурама и подухватима одвукла га је поново у Италију. Тамо врши преваре, због којих је отуда протјеран, па прелази у Холандију. Због његових авантуристичких подухвата долази чак до дипломатског сукоба између Холандије и Венеције! Почетком 1773. године Стјепан стиже у Париз и ступа у контакт са најпознатијим француским писцима и филозофима (Волтером, Русоом) и води преписку с њима. Бави се поезијом, изучава филозофију и штампа прву збирку пјесама »Opere diverse« (1773. г.). Исте године излази му из штампе и друга књига пјесама, под насловом »Poesie del conte Stefano Zannovich, Dalmatino, accademico etc...« Један примјерак његове књиге чува се у библиотеци Волтера у Лењинграду. Удружив-

ши се с братом Примиславом, поново одлази у Италију и тамо наставља са скандалима, преварама и љубавним авантурама. 1775. године налази се у Бечу, а затим одлази у Пољску и Саксонију. Уживао је покровитељство неких познатих личности, али ни према њима није био сентименталан, као ни Казанова. Тако је на картама опљачкао чак и свога добротвора, великог гетмана Литваније. У писму краљу Фридриху II назива себе Шћепаном Малим, тврди да је потомак Скендербега Кастриота, ствара планове за ослобођење од Турака и сл. Из Берлина наставља своја авантуристичка путовања, али га због једне велике преваре хапсе. Оставши без икаквих изгледа да буде пуштен, у затвору је 1786. године извршио самоубиство.

За вријеме свог кратког и бурног живота Стјепан Зановић је непрестано писао и штампао своја дјела на италијанском, француском, латинском и њемачком језику — у разним земљама Европе. Сем поменуте двије књиге пјесама, објавио је: »Opere postume«, Dresden 1775; »Lettres turques«, Lipsia 1777; »Epitres et chansonnettes d'un Oriental«, 1779; »L'horoscope politique de la Pologne, de la Prusse etc.«; »Le grand Castrioto d'Albanie«, Francfort (Paris) 1779; »Oeuvres choisies du prince Castrioto d'Albanie«, 1782; »Pensees de Stiepan-Annibale, vieuh berger d'Albanie« (три издања, посљедње 1784. г.); »Le fameux Pierre III, empereur de Russie, ou Stiepan Mali, qui parut dans le duché du Montenegro«, Viene 1784. итд.

Ову интересантну личност из друге половине XVIII вијека биографски је обрадио Мирко Брајер из Загреба, у предратном издању Матице хрватске.

Стјепанов брат Мирослав је живио у Будви, а ба-вио се такође књижевношћу и политиком. Узимао је активног учешћа у догађајима у периоду француске владавине у Боки Которској. Друга два Стјепанова брата били су такође авантуристи и дуже вријеме боравили су у Русији, код руског генерала Зорића. поријеклом Србина.

ЕМЕРИКО ЂОНОВИЋ

Био-библиографски подаци о Емерику Ђоновичу су оскудни. Поријеклом је из Будве. Универзитетски образован, бавио се писањем и превођењем. „Разговор угодни народа словинског” од Андрије Качића Миошића превео је на италијански језик. Објавио је више списа из историје и религиозне тематике. Написао је, поред осталог, и књигу „Цвијет медицине”. У Будиму 1754. године издао је први илирски календар. Умро је у Будви 1780. године, као свештеник.

АНТУН КОЈОВИЋ

Антун Којовић рођен је у Будви 1751. године, а школовао се у Италији, гдје је и докторирао. Послије завршетка школовања вратио се у Будву и, напореда се радом на културном и просвјетном пољу, бавио се лијепом књижевношћу, пишући пјесме на нашем и италијанском језику. Како у Будви тада није било школе, Којовић је око 60 година сам водио и издржавао једну приватну школу, обучавајући будванску дјецу.

Сви Којовићеви радови остали су у рукопису. Сачувана је збирка његових пјесама „Риме словинске по говорењу од Будве и њезине државе згоде”, која садржи 22 пјесме на народном и три пјесме на италијанском језику. Сачуван је и рукопис комедије „Смијешни разговори”. Али најважнији његов рад, по којему је Којовић и постао познат, јесте дневник „Будвански анали”. Од 1796. до 1842. године непрестано је он водио тај дневник, биљежећи све догађаје и промјене које су се збивале у Будви и околини и које је доживио и посматрао као очевидац. Анали су писани на италијанском језику, а чувају се: три књиге у архиви цркве св. Ивана у Будви, једна књига у Бискупји которској, а једна се налази у Југослаvensкој академији знаности и умјетности у Загребу.

Којовић је био каноник и викар старе Будванске бискупије. Његова напредна схватања огледају се у прихватању идеја француске револуције.

Умро је у Будви 1845. године.

СТЈЕПАН МИТРОВ ЉУБИША

Стјепан Митров Љубиша је истакнути књижевник и политичар. Родио се 29. фебруара 1824. године у Будви. Његова је породица поријеклом из Паштровића. Отац му је био поморац и умро је рано, када је Стјепану било 14 година. Љубиша није имао прилике да се редовно школује, него је од раних година морао да ради и да се брине о издржавању породице.

Пошто у Будви није било редовне школе у својој 14. години он је једва знао забуку. Али природно обдарен — попут Доситеја, Вука и Његоша — Љубиша је, мада самоук, непрестаним радом стекао образовање. За секретара Будванске општине изабран је када му је било 19 година. Активно учествује у раду Бокељске скупштине у револуционарној 1848. години. У говору одржаном у Скупштини формулише ставове, истичући неопходност борбе против италијанштине у Далмацији, а за „властито национално биће”. Његово социјално поријекло везивало га је за сиромашне слојеве народа и, уз изразиту рјечитост и друге врлине, створило му у народу велике симпатије. Од стране бокељских општина 1861. године изабран је за представника у Далматинском сабору, а тамо је изабран за посланика у Бечком парламенту. Био је члан далматинске делегације која је на банској конференцији у Загребу водила разговоре о уједињењу Далмације с Хрватском. Стално је биран у Сабор и Парламент, а 1870. године и за предсједника Далматинског сабора. За вријеме свога седамнаестогодишњег учешћа у парламентарном животу, спроводи је политичку концепцију која се у основи сводила на борбу за такозвану културну аутономију: борба против италијанског утицаја у Далмацији и Боки, за властито нацио-

нално биће, за равноправност језика и вјере, за еманципацију српског становништва у Далмацији за економско побољшање стања у Далмацији и Боки, за аутономију Далмације и Бокс и против стварања троједине краљевине. У остваривању ових политичких циљева задовољавао се појединим политичким и економским уступцима које му је чинила аустријска влада, а питање ослобођења читавог нашег народа повезивао је с јачањем независности Црне Горе и Србије.

Књижевношћу се почео бавити четрдесетих година прошлога вијека, када је у Далмацији и Боки Которској појачавана борба против утицаја италијанске културе и када се тежило повезивању са културним и књижевним средиштима у Загребу и Београду. Слиједићи рад и примјер Вука Караџића на скупљању народних пјесама и обичаја, 1845. године у „Сербском далматинском магазину“ објављује своје забиљешке о животу и обичајима племена паштровског у Боки Которској. Поводом Његошеве смрти у „Архиву за повјесницу југославенску“ Ивана Кукуљевића Саксинског објављује некролог „Сјени Петра Петровића — Његоша II, Владике црногорског и списатеља славенског“. Одушевљен Његошевим „Горским вијенцем“ у издању Матице далматинске у Задру 1868. године објављује прво латинично издање овога дјела, заједно са коментаром и тумачем ријечи. Покушавао је и са превођењем италијанске поезије, али у томе није успио.

На оригиналан стваралачки књижевни рад Љубиша се одлучује прилично касно — у посљедњем деценију свога живота (1868—1878). Приповијетка „Шћепан Мали“ објављена му је 1868, а 1870. године „Опис Боке Которске“ и приповијетке „Продаја патријарха Бркића“ и „Кањош Мацедоновић“. Затим слиједи: „Скочићевојка“, „Поп Андоровић, нови Обилић“, „Крађа и прекрађа звона“ и др. Напоредо с објављивањем ових радова, Љубиша постаје све значајнији и у српској и у хрватској књижевности. Име

Споменик
Стјепана
Митрова
Љубише
у Будви

му се појављује у многим часописима ван уже домини. „Српска зора“ у Бечу објављује му „Причања Вука Дојчевића“ у 37 наставака. У истом часопису као треће лице 1878. године објављује своју аутобиографију, Необјављено Љубишино дјело је „Историја Црне Горе“.

Одређујући Љубишин књижевни правац, Јован Скерлић каже:

„По добу када је живео, по нараштају у који иде, он припада романтичној школи нашој, нарочито оној групи писаца која је изашла из Вука Караџића. Али, са друге стране, по добу када је почео писати, по жељи да што верније, природније и истинитије представи народни живот, да његове приповетке буду, како је сам казао, „огледало народа нашега“, по изве-

сним процедурама свога начина писања, он припада нашем реализму седамдесетих година, онеме из којег је изашла цела наша нова сеоска приповетка.“

Велика љубав према народном језику учинила је Љубишу не само књижевником него и борцем за очување његове чистоте. „Видећи грдни расап што се по штампи чини са лијепим нашим језиком, пуче ми срце од бола па се дадох и ја нешто да напишем, као неки просвјет противу таквога расапа.“ Колико је Љубиша у томе успио — најбоље свједоче његова дјела, која и по познавању и љепоти народног језика и по умјетничким квалитетима представљају врхунска остварења приповједачког жанра. Приповјетка „Кањош Мацедоновић“ сматра се једном од најбољих наших приповиједака. Љубиша је поникао из чистог етничког краја, који је гајио обичаје, језик и национална осјећања. Зато је Љубиша у њему нашао непресушиви извор за своја књижевна надахнућа. Није ни чудо што су и Вук Караџић и Вук Врчевић скупљали народно благо из ових крајева, из Црне Горе и Боке, јер је ту „сваки трећи човјек од природе пјесник и говорџија“. Љубишина дјела нијесу изгубила у оригиналности, и поред тога што су препуна фолклорних елемената. Он је успио да народним мотивима које је обрађивао да свој умјетнички облик и да створи незаборавне ликове, преко којих је сликовито приказао патријархални живот нашег човјека, његове обичаје и борбу. Због тога је и назван „Његош у прози“.

Боравећи на Цетињу, гдје је присуствовао завладичењу брата му од стрица, црногорског владике Висариона Љубише, разболио се и након повратка умро, 11. новембра 1878. године у Бечу. Опраштајући се у име српских пјесника са њим, Лаза Костић је над отвореним гробом изговорио ријечи које су остале као један од најљепше писаних споменика:

„Стјепане Митров Љубишо, избранице
српскога југа Боке Которске, која ти је
сама собом избраница све љепоте и дивоте

природне, као да је поникла из пољуба
врлетнога крша са морском вилом!
Колијевка тога Љуба одњихала нам је и
тебе — Љубишу. Па рашт' остави на-
род у часу, када су му мудра савјетовања
његових одабраника од највеће потребе?
Али куда одох ја?

Нијеси ти још оставио народа, док су
год у њега твоја причања, док се год
српски подмладак буде дојио на грудима виле
Бука Дојчевића. Ти само враћаш истрошену љу-
ску

твог неистрошеног духа мајци земљи,
као што се оставља мастило и перо, кад
је књига исписана, а листови књиге бијеле
иду од руке до руке, а ријечи јој лете од
уста до уста, од ума до ума, од срца до срца,
док је народа, док је свијетла и вијека.
Ако је ико, то си ти мога' испустити
душу у вјери да ће ти је народ прихватити
у твојој књизи ти ћеш живјети
њоме у народу, докле је траје.
Вјечна ти памјат!"

ВИСАРИОН ЉУБИША

Висарион Љубиша рођен је у Светом Стефану
1823. године. Као народни учитељ дуго је боравио у
приморским манастирима Прасквици, Режевићима, Са-
вини и др. Од 1868. до 1873. г. налази се на дужности
архимандрита Ман. Мораче, а затим прелази на Це-
тиње, гдје ради као професор и ректор Богословско-
учитељске школе. Учествоје у рату 1876—1877. г. По-
стављен је за епископа у Острогу, а последије смрти И-
лариона Рогановића наименован је за митрополита
црногорског.

Био је члан Државног савјета и први министар
просвјете и црквених дјела у Црној Гори.

Главни је сарадник Валтазара Богишића у сакупљању грађе за састављање црногорског имовинског законика.

Одликован је са више високих руских и црногорских одликовања.

Умро је на Цетињу 1884. године.

НИКОЛА ЉУБИША

Никола Љубиша рођен је у Паштровићима 1870. године. Студирао је у Русији и дуго година радио као професор Богословско-учитељске школе на Цетињу.

Рано се почео бавити поезијом, а прве оригиналне радове и преводе објавио је у тадашњим црногорским књижевним часописима, махом у „Лучи”. Под утицајем је Љермонтова, Надсона и Бајрона, које је највише и преводио. Најглавнији му је превод Љермонтовљеве поеме „Мцири”, штампан 1899. године на Цетињу. Пјесме су му прожете елегичним осјећањима, нотом човјекољубља и правичности, носталгијом и љубављу према завичају.

Умро је у Паризу 1919. године.

МАРКО ГРЕГОВИЋ

Сликар Марко Греговић рођен је у Петровцу 1867. године. Сликарство је студирао у Бечу, а након завршетка школовања вратио се у Црну Гору.

Највише га интересују приморски мотиви, у којима постиже солидне сликарске квалитете и колористичке вриједности. Бавио се и портретним сликарством. За неколико приморских цркава израдио је иконостасе и сликао иконе. Велики број његових радова налазио се у Београду, али је у току рата изгубљен.

1896. године у салону Вулетићеве гостионе („Гранд-хотел”) приредио је самосталну изложбу, и то је, у ствари, прва ликовна изложба у Црној Гори. Грађани Цетиња откупили су му слику „Црногорац на стражи” и послали је на дар напуљском принцу.

АНАСТАС БОЦАРИЋ

Анастас Боцарић рођен је 5. јануара 1864. године у Будви, гдје му се отац доселио из Корче. Отац му је био пушкар, а доцније трговац. Мајка му је била праља, родом из Будве.

Умјетничку академију завршио је у Атини. Једно вријеме боравио је у Цариграду, гдје по задатку добијеном од српске владе организује основну школу. Као професор сликарства ради у Скопљу и Солуну, а послије првог свјетског рата, на позив Матице српске, одлази у Нови Сад и у тамошњој Учитељској школи предаје сликарство и вајарство. Управо тада, преласком у Нови Сад, почиње посљедња и најплоднија фаза његовог рада, богата разним сликарским мотивима, у којима на емотиван начин показује тешку али славну прошлост нашег народа.

Познате су му композиције: „Пропаст на Косову“, „Цар Лазар пред Муратом“, „Слијепи сејач“ и неколико слика о Марку Краљевићу, затим велика слика о страхотама рата и многе друге. Његови радови се налазе у нашим познатим музејима и галеријама Цетиња, Београда, Новог Сада, Суботице и Сарајева, а неколико се радова чува у Будви, у цркви св. Ивана и у приватном власништву. Анастас је израдио и већи број икона и иконостаса у црквама нашег Приморја.

Умро је у Перасту, у осамдесет другој години живота.

ШПИРО БОЦАРИЋ

Сликар, научни радник и публициста, Шпиро Боцарић је рођен у Будви 24. V 1876. године и брат је Анастаса Боцарића. Ликовно образовање стекао је у Италији, завршивши у Венецији Академију лијепих вјештина. Послије повратка са студија неко вријеме живи у Новом Саду, а затим се трајно настањује у Босни, у Сарајеву, гдје остаје све до првог свјетског рата. Након преласка у Бању Луку организује тамо Музеј Врбаске бановине, који се, благодарећи њего-

вом раду, убрзо афирмисао као озбиљна научна установа. Сарађивао је у многим сарајевским и бањалучким листовима и истакао се својим научним и публицистичким радовима.

Његове сликарске преокупације су пејсажи, портрети и ентеријери. Бавио се и сликањем икона. Усвајајући импресионизам, налазио се под утицајем италијанског сликара Сегантија. Радови су му богати фолклорним елементима и имају документарно-историјску вриједност. Радови му се налазе у многим нашим музејима и галеријама, а највише их је у Цетињу, Сарајеву и Бањој Луци.

Убили су га усташа 1941. године у Бањој Луци.

ДИОНИСИЈЕ МИКОВИЋ

Животни пут Дионисија Миковића нераскидиво је везан за остварење идеје националног ослобођења и уједињења. У њему су испољене све најбоље особине правог родољуба, који је на политичком, књижевном и научно-публицистичком пољу оставио значајне радове.

Рођен је 1861. године у селу Челобрда, у Паштровићима. Први рад му је објављен 1883. године у дубровачком листу „Словинац”. Библиографија његових радова броји преко 200 мањих и већих прилога, и то рачунајући само оне из области књижевности, науке и етнографије. Највећу дјелатност развио је у Боки, гдје је дуго био игуман манастира Бање код Рисна. То га није ометало да покрене „Српски магазин” — први књижевни часопис у Боки Которској. Потпомогнут од Саве Бјеладиновића, успио је да на сарадњу окупи најпознатије наше књижевнике онога доба: Шантића, Ђоровића, Марка Цара, Матавуља, Ђипика и друге. Часопис је излазио само двије године, и то од 1896. до 1897, а престао је да излази не само због материјалних неприлика, него и због цензуре аустријских власти, које су овом родољубу и носиоцу југо-

словенске мисли у Боки ометале сваку активност и гониле га, па га чак и осудиле на пет година затвора! Послије извјесног времена Миковић покреће календар „Боку”, који је штампан у 1000 примјерака и који је критика врло добро примила.

Из књижевности је највише писао лирске и епске пјесме, затим приповијетке, есеје и путописе.

Важио је као добар познавалац народног стваралаштва и сакупљао је народне пјесме, које Вук Караџић и Вук Врчевић нијесу објавили. За двије свеске народних пјесама Српска академија наука наградила га је Коларчевом наградом.

Писао је и из области историје и објављивао стара документа. Сарађивао је у преко 30 наших и страних новина и часописа.

Умро је у манастиру Дуљево 1942. године.

ФИЛИП КОВАЧЕВИЋ

Филип Ковачевић рођен је у селу Пријевор, недалеко од Будве 1860. године. Студирао је филозофију у Бечу, а послије завршетка студија радио је на Цетињу као професор. Био је уредник часописа „Зета”, који је излазио на Цетињу 1885. године. Послије доношења Закона о књажевској Црногорској Државној Библиотеци и Музеју (1896. г.) Ковачевић је постављен за првог државног библиотекара у Црној Гори. Он је израдио и правила за уређење Државне библиотеке и тако поставио темеље за даљи, савременији развој библиотекарства у Црној Гори.

Ковачевић је сарађивао у „Гласу Црногорца” и часописима „Црногорка”, „Зета”, „Нова Зета” и др., у којима је објављивао пјесме и прозу. Био је изразито родољубиви пјесник. Као посебна издања објавио је 1883. г. у Бечу збирку пјесама „Српство”, а на Цетињу 1885. г. спјев „Невесиња”.

Познат је и као преводилац са њемачког и са класичних језика. Превео је у „Зети” Есхилову трагедију „Оковани Прометеј”, као и низ других пјесама и прича.

Умро је 1922. године, а сахрањен је у родном мјесту.

МИЛАН СРЗЕНТИЋ

Поморски капетан Милан Срзентић, поријеклом из Паштровића, рођен је 1893. године. Завршио је поморску академију у Дубровнику, а испит за поморског капетана положио је 1914. године. Као млад и ватрен родољуб заједно, са командантом брода Филип-пом Хаџијом, налазећи се на пловидби по Средоземному мору, ковао је планове да се придружи ослободилачкој борби нашег народа против окупатора. Зато — чим је брод стигао у Боку, аустријске власти су и њега и Хаџију ухапсиле и извеле пред ратни суд. На основу доставе шпијуна са брода, о ковању завјере против Аустрије, изречена му је смртна пресуда. 17. септембра 1914. године, у својој двадесет првој години, Милан је херојски погинуо. Није дозволио да му вежу очи, а приликом стријељања узвикнуо је: „Пуцајте гадови, живјела Србија!”

Његову смрт опјевао је пјесник Војислав Илић-Млађи пјесмом „Како умире Далматинац”.

На мјесту стријељања постављена је спомен-плоча, а његово име живи у народу као примјер херојске борбе против аустријских окупатора.

МИРКО СРЗЕНТИЋ

Родитељи су му се из Паштровића преселили у Улцињ, гдје је Мирко и рођен 1911. Матурирао је на Цетињу, 1931. године, а затим се уписао на Правни факултет у Београду. Припадао је покрету напредних студената.

У борби за аутономију универзитета узео је видног учешћа. Писао је и растурао летке посвећене тој

борби, од којих је један и потписао, заједно са познатим комунистом Васом Прљом.

У јануару 1935. године полиција је једну групу напредних студената интернирала у Вишеград, због чега су студенти 1. фебруара 1935. године заказали генерални штрајк. Они су се забарикадирани у згради Факултета и поставили захтјев да се ослободе њихови другови и да се поштује аутономија универзитета. Жандармерија са полицијом, у пуној ратној спреми, напала је тада Правни факултет. Студенти су се борили читав дан до касно у ноћ, али је полиција ипак успјела да зграду заузме.

У овој борби Мирко се непрестано налазио на барикадама, све докле га је полицијски агент убио из револвера.

Његов погреб у Београду, 3. фебруара 1935. године, претворио се у импозантну антифашистичку демонстрацију. Полиција је и тада интервенисала — било је и ухапшених, а и рањених.

Јуначка погибија Мирка Срзентића изазвала је протестне демонстрације широм Југославије. О Мирку су састављене револуционарне пјесме, које су пјеване на народним скуповима.

ВУКИЦА МИТРОВИЋ—ШУЊА

Вукица је рођена 28. XII 1912. г. у Светом Стефану, у Паштровићима. Текстилна је радница. Члан је КПЈ од 1933, а у НОБ је ступила 1941. године. Убијена је, крајем 1941, у затвору у Београду. За народног хероја проглашена је 1945. године.

Нижу гимназију завршила је у Котору. Почела је похађати Учитељску школу на Цетињу, али је после друге године, због болести и тешких материјалних прилика, морала да прекине школовање и да потражи запослење.

Године 1932, заједно са породицом, преселила се у Београд. Тамо се она и запослила. Као текстилна радница, приступа радничком покрету и почиње да

Вукица
Митровић,
народни херој

свакодневно учествује у његовим акцијама — било као организатор штрајкова било као синдикални и партијски функционер. Зато је у Београду хапшена неколико пута. У затвору је (1935. г.) звјерски мучена, али се херојски држала. А на суду, пред који је изведена два пута, наводи оптужбе нијесу могли бити доказани, јер Шуња ни једном ријечју није открила свој револуционарни рад.

Већ познати синдикални и раднички руководи-лац, Вукица је 1936. године изабрана у Управу Синдиката текстилаца, а у јесен исте године постала је члан Мјесног комитета КПЈ за Београд. Нешто касније постала је и члан Покрајинског комитета КПЈ

за Србију. Као партијски и синдикални радник радила је на терену Београда, Ниша и Ваљева. Пошто је полиција стално трагала за њом, Шуња је морала да пређе у илегалство. Упркос томе — заједно са истакнутим руководиоцима радничког покрета — она још активније учествује у руковођењу радничким штрајковима и у свакодневној борби радника за бољи живот. Бескрајно одана Партији и народу, Шуња је неуморно радила на увођењу у партијске редове најбољих и најборбенијих синова и кћери, радничке класе, васпитавала их и кроз свакодневну борбу припремала за велике задатке који су их очекивали. Године 1938. поново је ухапшена и изврдена пред суд, али су је, захваљујући њеном изванредном држању, морали опет ослободити.

Послије априлског слома Југославије, заједно са Буром Стругаром, Милошем Матијевићем и другим партијским радницима, Вукица је врло интензивно судјеловала у организовању првих диверзантских акција у Београду. У многим од тих акција учествовала је и сама, предводећи групе младих револуционара-устаника. Она је истовремено неуморно радила на мобилизацији нових бораца, које је слала у оружане партизанске одреде.

Крајем јесени 1941. године пала је последњи пут у руке полиције. Поново је звјерски мучена, али су папири спремљени за њено саслушање и записнике и овог пута остали празни. Вукица је и сада — као и много пута раније — херојски подносила сва мучења не признавши ни једну једину ријеч.

Убрзо послије хапшења, звјерски су је убили у затвору. (ЗНХ Југославије.)

НИКО Р. АНЋУС

Нико Р. Анђус рођен је 12. децембра 1912. г. у Тудоровићима, у ондашњој општини Св. Стефан. Био је земљорадник. Приступио је рано радничком покрету, а у августу 1940. године сеоска партијска организација примила га је за члана КПЈ. У НОБ је ступио 1941. године.

Погинуо је 9. VII 1944. године у близини Мрчеваца, код Тивта. За народног хероја проглашен је 1953. године.

Од првог дана устанка црногорског народа Нико је активно учествовао у борбама. У Народноослободилачкој војсци налазио се на разним руководећим дужностима: био је водник, помоћник политичког комесара Другог батаљона Четврте пролетерске бригаде, политички комесар батаљона у Другој далматинској бригади. Овај храбри борац нарочито се истакао у борбама на Бугојну, Купресу, Ливну и Кладњу.

Новембра 1943. године упућен је на рад у позадини — за секретара Среског комитета КПЈ у Котору. На тој дужности показао се као искусан организатор у условима врло строге илегалности, јер је Бока за све вријеме рата била пуна окупатора и четничке војске. Нико је лично учествовао у свим важнијим акцијама на терену свог среза. Са једном групом упао је чак и у сâм Котор и уништио електричну централу.

Погинуо је у једној изненадној борби. — У близини Мрчеваца, код Тивта, одржавао је 9. јула 1944. године конференцију са педесетак партизана и илегалца. Четници су се прикрали и неочекивано напали у тренутку када су се окупљени борци томе најмање надали. Нико је својом машинком тукао непријатеља, али је и сам пао смртно погођен. Његова херојска погибија снажно је одјекнула у народу, па је он постао још популарнији. (ЗНХ Југославије).

МАРКО Ф. СТАНИШИЋ

Марко Ф. Станишић рођен је 20. X. 1920. у селу Станишићи, у Маинама. По занимању је електромеханичар. Члан је КПЈ од 1940, а у НОБ је ступио 1941. године. Пуковник је ЈНА. За народног хероја проглашен је 1953. године.

Од првог дана устанка Станишић учествује у борбама које су вођене на овом терену против Италијана. Као истакнут борац у саставу Ловћенског батаљона, учествовао је у бици на Пљевљима. Послије тога, у току рата, био је командир Друге чете Шестог батаљона Прве пролетерске бригаде, командант Шестог батаљона и, на крају, шеф Обавјештајног одсјека Прве пролетерске дивизије.

Особито се истакао 1942. године, приликом преласка Првог батаљона Прве пролетерске бригаде преко комуникације Сарајево—Коњиц. Када је Друга чета Првог батаљона прилазила комуникацији, наишла је на јак отпор усташа, у селу Джели. Усташе су затвориле пут чети и довеле у питање извршење њеног задатка. Послије дуже борбе, група усташа затворила се и утврдила у пећини изнад села и одатле тукла све прилазе насељу. Чета није могла да се пробије. Поједини борци су се спуштали низ литице пећине, бацали бомбе и тукли пушкомитраљезима, али је све то било узалуд. На крају је Станишић, са једним другом, пошао директно на пећину. — Наоружани бомбама и машинкама, они су изненада упали у пећину и приморали усташе на предају. За овај подвиг Марко је награђен златним сатом. То је био први случај у батаљону да неко буде награђен за своје јунаштво.

Станишић се истакао и у многим другим борбама. У нападу на Ливно, када се група Нијемаца и усташа била забарикадирала у кући неког љекара, Марко је, наоружан бомбама, пришао све до угла сусједне куће, одакле је позвао усташе да се предају. Пошто су усташе одговориле ћутањем, Марко је почео да их засипа бомбама. У том сукобу је рањен. Послије

тога повучен је у штаб батаљона, па је од тада носио пролетерску заставу батаљона.

Иако се налазио на дужности у штабу, Станишић је и даље узимао учешћа у важнијим окршајима те јединице. Без одобрења штаба, са пуном торбом њемачких бомби, упадао је у сам центар окршаја. Као изврстан бомбаш, био је познат у читавој Првој пролетерској бригади. Станишић је био међу првим борцима који су прешли Дрину. Храбро се борио на Златном Бору, Балиновцу, Миљевини и у многим другим борбама — све до коначног ослобођења земље. (ЗНХ Југославије).

БРАНКО КОВАЧЕВИЋ—ЖИКА МОРНАР

Бранко Ковачевић рођен је 1922. године у селу Пријевору, код Будве. Био је војни питомац. Члан је КПЈ од 1943. У НОБ је ступио 1941. За народног хероја проглашен је 1952.

Потиче из сељачке породице. Када је завршио четири разреда гимназије примљен је у Машинску школу Ратне морнарице у Кумбору. У војној школи упознао је идеје напредног покрета и 1940. године постао члан СКОЈ-а. Италијани су га заробили одмах после окупације и одвели га у интернацију, али је он побјегао приликом задржавања у Љубљани. Нијемци су га ухватили на путу за Црну Гору. Неколико дана био је у логору заробљеника у Сарајеву, а онда је пребјегао у Србију. На жељезничкој станици у Врњачкој Бањи ухапсили су га Бугари и депортовали га у сабирни логор у Горњој Джумаји (Бугарска). После два мјесеца он је успио да побегне и из тог затвора, па се настанио у Србији.

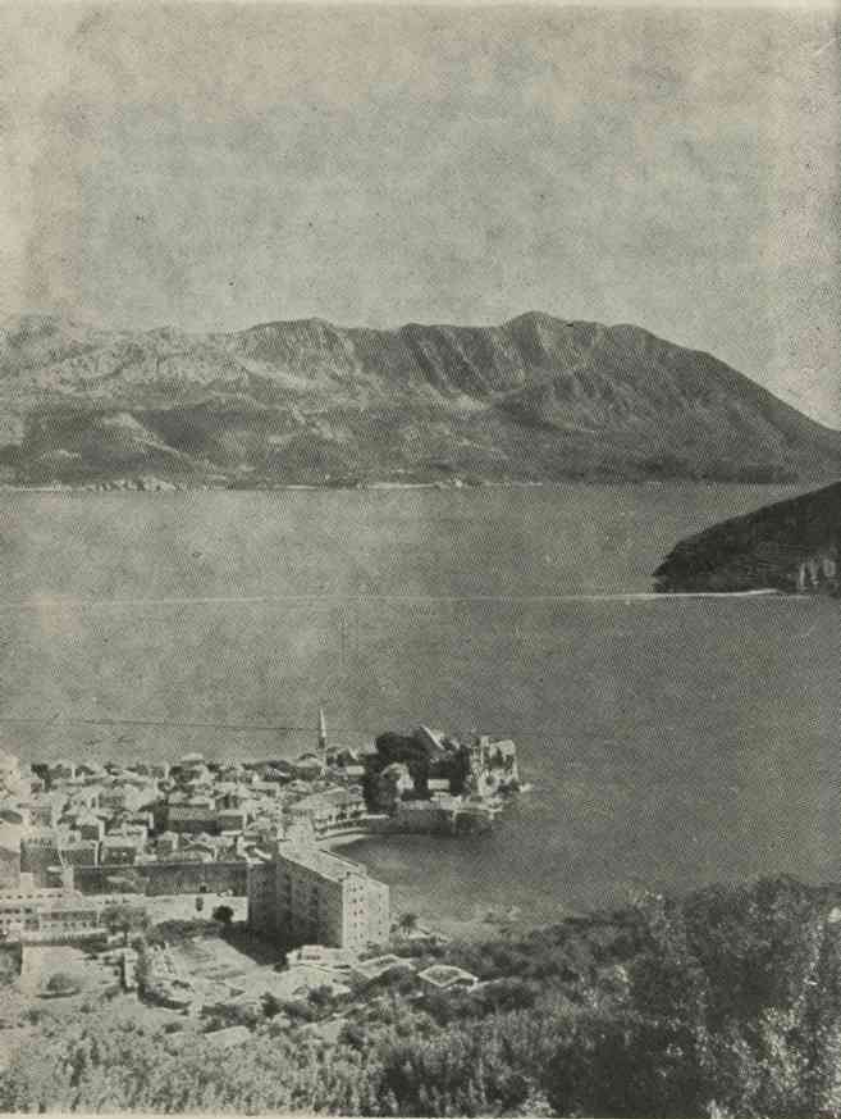
Окупатори су одмах увидјели да имају посла са искусним илегалцем, па су покушавали на сваки начин да га ухвате. Због тога Ковачевић одлази у Лесковац. Тамо се запошљава у фабрици плугова, са задатком да окупља младе скојевце. После провале у

Лесковцу пребрачен је у Кукавички партизански одред. Био је десетар. Заједно с још једном, његова је десетина чинила језгро Јабланичког одреда. Жика Морнар, како су га назвали, остао је у овом одреду до прве непријатељске офанзиве. Док је био на терену Јабланице, добио је задатак да са својом јединицом нападне њемачку казнену експедицију, која је у овај крај била дошла да уништи партизански покрет. У том нападу Жика Морнар је убио команданта казнене експедиције, па је обезглављена њемачка јединица обуставила репресалије над становништвом и своју потјеру за партизанским јединицама.

У вријеме прве офанзиве Морнар је био један од вођа ударних група које су се бориле против петоколонаша, истребљивале непријатељске обавјештајне канале и кидале им комуникације. Послије прве офанзиве прешао је у Шумадију и укључио се у Први шумадијски одред, који је у то вријеме оперисао на Руднику.

За вријеме рата Ковачевић је вршио разне војне дужности: командира чете, команданта батаљона, а крај рата га је затекао на дужности замјеника команданта бригаде.

Своју храброст показао је нарочито у акцијама своје ударне групе, која је била у директној вези са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију и која је извршавала специјалне задатке. (ЗНХ Југославије).

Будва, поглед са брда Спас

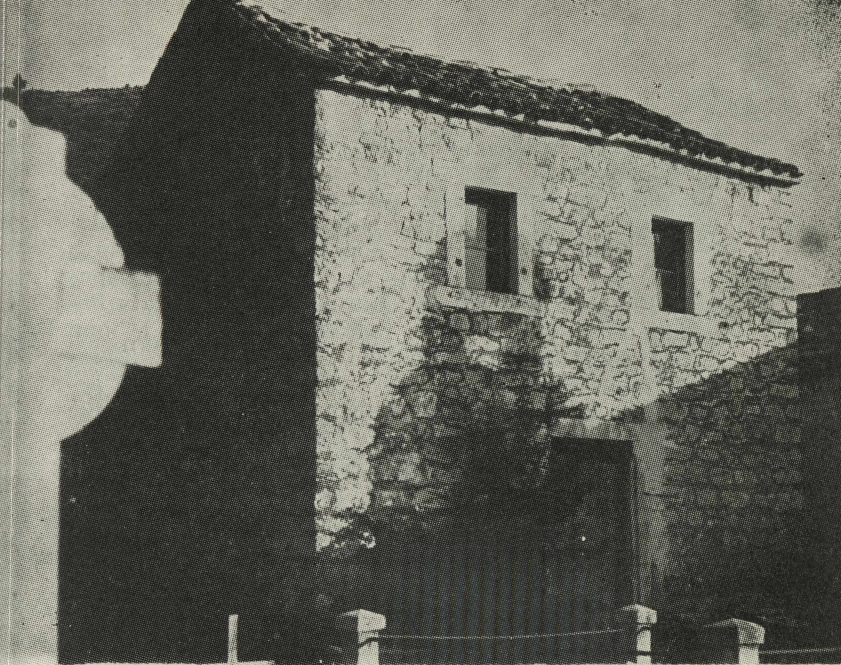
ПРОСВЈЕТНО-КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ

ШКОЛЕ

Прве школе у Будви биле су црквено-религиозног карактера, а учитељи су били учена свештена лица. Вјероватно је и у Будви, при бенедиктанском манастиру основаном 840. године, постојала таква школа. Било је више учених свештених лица која су у граду приватно држали школу. Књижевник Крсто Ивановић, док је живио у Будви (прва половина XVII вијека), у својој титули, поред осталог, наводи да је и „учитељ града Будве”. Каноник Бубић је о своме трошку будванску дјецу учио писмености. Из објављених докумената се види да је Римска курија по линији уније у XVII вијеку настојала да у Будви отвори школу за паштровску дјецу. Почетком XIX вијека каноник Којовић је држао школу у Будви. За период док се Будва налазила у саставу српске средњовјеквне државе, када је достигла свој највећи успон, нема података о школи, али се у Статуту спомиње учитељ, те се да претпоставити да је постојала и јавна школа. За вријеме млетачке владавине јавне школе није било. Школа се отвара после 1797. године, а за вријеме боравка Француза поклања јој се више пажње и дозвољава се настава на матерњем језику. За вријеме своје стогодишње окупације, аустријске власти ра-

звоју школства и културе нијесу поклањале пажњу, јер је то одговарало аустријској политици. Јавна школа поново је отворена тек у другој половини XIX вијека. Љубиша у аутобиографији прича да у Будви није било редовне школе и да је он у својој четрнаестој години једва знао азбуку. У Српском далматинском магазину за 1849. годину објављени су подаци о школама у окружју которском и из њих се види да у Будви у то вријеме није било школе. Развој илирског покрета и борба за национални препород послије револуционарне 1848. године приморали су Аустрију да помогне отварање школа и у овоме крају. У томе је велика заслуга Љубише, који се упорно борио и за увођење наставе на српскохрватском језику. Из објављеног приказа стања српских школа у Далматинској епархији и Преторији будванској за 1862. годину види се да су постојале четири школе са 146 ученика. У каквом се материјалном стању налазила школа у Будви види се из говора који је учитељ Миџор, одржао 1863. године на светосавској прослави. Он је апеловао на српске родољубе да путем прилога оснују фонд „без кога ово училиште данас јесте а сутра није”. 1866. године у надзиратељству будванском било је четири школе са 131 учеником, а идуће године отворене су још двије, али се број ученика смањио. Учитељске плате су биле мале и неуредно су исплаћиване. Наставно особље чинили су већином свештеници.

Развој писмености има у Паштровићима богату традицију. Четири манастира, чије се оснивање везује за период немањића државе, представљали су просвјетне и културне центре. Још од најстаријих доба при њима су постојале школе, у којима су се паштровска дјеца учила писмености. Благогодарећи аутономном положају и демократском племенском уређењу, ту се гајило народно стваралаштво, писменост и језик, па је страни утицај био мали. И поред тога што је велики број писаних докумената уништен, сачувано је на стотине старих паштровских исправа и дру-

Прасквица. — Зграда једне од најстаријих школа у Приморју

гих списа који датирају од XVI вијека на даље и у којима се сријећемо са мноштвом оригиналних потписа лица. Прва школа у Паштровићима постојала је у манастиру Прасквици и стара је, како предање каже, онолико колико и сам манастир. Сачувала се и зграда у којој је радила та прва школа. У Петровцу, у оно вријеме Кастел-Ластви, отварање прве школе везано је за период Шћепана Малог. 1767. године калуђер Јелисије, из Далмације, дошао је у Црну Гору и у Петровцу отворио школу у којој је учио дјецу вјеронауци и руском језику, а за награду добијао по цекин за свако дијете. До поновног отварања школе у Петровцу дошло је 1841. године. Ђорђе Срдић, пјесник и учитељ, такође родом из Далмације, и сам помиње свој боравак у Кастел-Ластви: „1841. године, ка-

да сам ја као младичак завео Србско училиште на Кастел-Ластви у Паштровиће...” Срдић је у Кастел-Ластви остао око годину дана, а одатле је, на Његошев позив, прешао у Црну Гору и био учитељ у Добрском Селу. Одушевљени Србин, Срдић је писао и објављивао пјесме, прожете идејом словенства и српства. Једна од старијих јавних школа јесте она у Режевићима, основана 1856. године. И до тада је при манастиру Режевићи постојала црквена школа. Димитрије Перасић архимандрит манастира Режевићи, велики родољуб, који је овај манастир обновио о своме трошку подигао је и зграду за основну школу, а своју пензију жртвовао за њено одржавање. Подигао је и млинове на Ријеци Режевић, да би од тих прихода имао фонд за рад те школе. Ова школа је непрекидно радила све до 1941. године, када су је Италијани запалили. Школа је имала шест разреда, а у њој је учи-ло 30—40 ђака. 1876. године радила је школа у Градиштима.

За вријеме владике Саве и Василија, у манастиру Стањевићи постојала је црквена школа у којој су црногорску дјецу учили писмености калуђери. Ту је учио и будући владика и правитељ Црне Горе Петар I. За вријеме боравка у Маинама 1764/65. године Доситеј Обрадовић је обучавао дјецу писмености у манастиру Стањевићи и манастиру Св. Петка у Маинама. У другој половини XIX вијека дошло је до отварања школа у Брајићима, Маинама и Поборима. Школа у Брајићима спомиње се у извјештајима 1862. године.

По завршетку првог свјетског рата школска мрежа је проширена и ојачана, али ипак није задовољавала потребе становништва. У Будви је тек 1937. године отворена четвороразредна грађанска школа трговачког смјера, те је великом броју градске и сеоске дјеце тиме пружена могућност да послуже основне школе наставе школовање. Квалитет наставе и успјех у овој школи били су на завидном нивоу. Наставнич-

ки кадар, на челу са директором Душаном Марковићем, извршним педагогом и комунистом, улагао је максимум напора у васпитању и образовању ученика. Већина свршених ученика из првих генерација те школе, као омладинци, активно су учествовали у народноослободилачкој борби, а двојица су, Јоле Вукчевић и Марко Марковић, и погинули у борби за слободу.

Послије ослобођења, у периоду социјалистичке изградње, школство је постављено на нове темеље и постигнути су завидни резултати. У Будви и у Петровцу створене су осмогодишње основне матичне школе са 24 унутрашња и осам подручних одјељења. На почетку школске 1964/65. године имале су укупно 853 ученика. Сва су дјеца обухваћена обавезним основним школовањем. Организован је и превоз дјеце аутобусом. Питање финансирања школства у општини ријешено је позитивно и материјална база школа је добра. У школама ради 36 учитеља, наставника и професора.

Основна школа „Стјепан Митроз Љубиша” у Будви

На крају школске 1964/65. године будванска основна школа имала је 580 ученика, од којих 299 дјечака и 281 дјевојчицу. Са недовољним оцјенама било их је 164, а од њих су послије поправних испита у наредни разред преведена 84 са негативном оцјеном.

За одличан успјех похваљено је и награђено 55 ученика. Материјална база школе је врло добра. Школски простор је довољан, али локација школе није подесна. Постоји добро опремљена радионица коју је школа добила као помоћ од УНИЦЕФ-а. Школска зграда има: разгласну станицу, магнетофоне, више грамофона, дијапројекторе, телевизор, затим комплетне збирке учила из физике и математике, добро опремљен биолошко-хемијски кабинет, савремено опремљену фотолaborаторију. Школа има и музички атеље, а већ неколико година успјешно ради тамбурашка секција с оркестром. У оквиру школског

атељеа формирана је и фолклорна секција са комплетима народне ношње из разних крајева наше земље. Школска библиотека има 2535 књига (наставничка 615, а ученичка 1920). У току године укупно су прочитане 874 књиге, што показује да се библиотеке не користе довољно. Рад слободних активности у школи веома је садржајан и разноврстан и одвија се плански. Школа сарађује са родитељима преко редовних родитељских састанака, путем одржавања предавања и на друге начине. Здравствена заштита ученика је добра. Обављају се редовни љекарски прегледи свих ученика и наставног особља. Око 40 ученика боравило је, по савјету љекара, на Златибору. Школа има и купатила, која доприносе одржавању личне хигијене ученика.

Приходи школе из Друштвеног фонда за школство износе око 49 милиона старих динара. Просјек личног дохотка запосленог особља пермашује 64.000 старих динара мјесечно. У школи је уведено награђивање према раду.

Основна школа „Стјепан Митров Љубиша” у Будви, по оцјени стручне педагошке службе, спада међу најбоље основне школе у Црној Гори.

Подручно одјељење Побори смјештено је у црквеној згради, која је удаљена од пута око 200 метара, а од Будве 15 км. Похађа га 30 ученика, у комбинованом одјељењу од I до IV разреда, а наставу изводи један учитељ. Школа је први пут отворена 1897. године.

Подручно одјељење Брајићи смјештено је такође у црквеној згради. Од матичне школе удаљено је 17 км. Одјељење је комбиновано, од I до IV разреда, и наставу изводи један учитељ. Има ученика 13.

Подручно одјељење Марковићи смјештено је у државној згради, која одговара својој намјени. Користи само једну просторију, а остале служе за потребе мјесних друштвено-политичких организација. Школу похађа 21 ученик. Одјељење је комбиновано, од I до IV разреда, а наставу изводи један учитељ.

Подручно одјељење Св. Стефан—Прасквица ради у црквеној згради, у самом манастиру Прасквици. Зграда не одговара захтјевима школе, јер је влажна и слабо освијетљена. Школа има 41 ученика, а настава изводи један учитељ. Постоје два комбинована одјељења: једно од I и II, а друго од III и IV разреда. Настава се изводи у двије смјене.

Осмогодишња матична школа „Мирко Срзентић” у Петровцу

На крају школске 1964/65. године основна школа „Мирко Срзентић” у Петровцу имала је 239 ученика, и то 135 мушких и 104 женска. Са недовољним оцјенама било их је 65, а од њих је у старији разред преведено 35. Дисциплина у школи је добра, па није било ученика са незадовољавајућом оцјеном из владања. Похваљен је и награђен, за одличан успјех, 31 ученик. О солидности знања које ученици стичу у овој школи говори и то што су сви свршени ђаци уписани у школе II ступња. Слободне активности у школи добро су развијене. У 10 секција ради 216 ученика. Школа има своју радионицу и школски врт са расадником, затим биолошко-хемијску, физичко-математичку и фосилну збирку. Снабђевена је и потребним аудио-визуелним средствима (грамофон, магнетофон, 3 дијапројектора, телевизор и три радио-пријемника). Активан је и рад заједнице ученика. Наставничка библиотека има 380, а ђачка 710 књига. Књиге се, међутим, не користе, довољно. Јавна дјелатност школе огледа се у организовању приредби и учешћу наставничкога кадра у друштвеном животу мјеста. Здравствена заштита ученика је добра и обавља се редовно. Доходак школе из Друштвеног фонда за школство износи око 26 милиона старих динара, а на материјалне расходе отпада око 12%.

Школа ради у врло лошим и тијесним просторијама, а то налаже хитно подизање нове зграде.

Подручно одјељење у Буљарици удаљено је од матичне школе око 4 км, у правцу Бара. Зграда је државна и у потпуности одговара захтјевима наставе. Одјељење је комбиновано, од I до IV разреда, похађају га 32 ученика, а са њима ради један учитељ.

Подручно одјељење у Крушевици располаже државном зградом, која одговара потребама наставе. Одјељење је комбиновано, од I до IV разреда. У њему ради један учитељ, а похађа га 12 ученика.

Амбулантно подручно одјељење у Режевићима смјештено је у државној згради, која одговара намјени. Има свега 8 ученика, од I до IV разреда, а настава се изводи сваког другог дана.

Од укупно 34 ученика, колико их је у подручним одјељењима школске 1964/65. године завршило IV разред, школовање у матичним школама наставила су 33.

У школској 1964/65. години VIII разред завршило је 58 ученика, од којих се 55 уписало у школе II ступња.

НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ

Општински народни универзитет у Будви формиран је 1960. године и то рјешењем Народног одбора општине. Програмски је оријентиран на основно, опште, идеолошко-политичко, друштвено-економско, а донекле и на стручно образовање одраслих. За вријеме интеграције културних установа, као организационе јединице у његов састав су ушли: Биоскоп у Будви, Биоскоп у Петровцу, Библиотека са читаоницом у Будви, Библиотека са читаоницом у Петровцу, Археолошки музеј у Будви. Универзитет се бави и организовањем културно-забавних приредби у току љетне сезоне. Дјелатност Универзитета финансира се дотацијама из Друштвеног фонда за школство и из сопствених прихода установе. Материјална база и финансијска средства су недовољни за ширу дјелатност.

Број запослених и њихове квалификације не задовољавају. Недостају и просторије за културно-образовну дјелатност.

Међутим, и поред тих тешкоћа, Народни универзитет је у 1965. години постигао успјех у раду, што свједочи податак да је преко 92.000 гледалаца и слушалаца посјетило разне приредбе и филмске представе које је организовао Универзитет.

У току 1965. године на плану друштвено-политичког рада Универзитет је организовао јавну трибину грађана, предавања и прораду материјала са VIII конгреса СКЈ, затим материјале о привредној реформи и сл. Организовано је неколико савјетовања са друштвено-политичким радницима. На плану општег и стручног образовања Универзитет је организовао течајеве за изучавање страних језика и вечерња одјељења при основним школама у Будви и Петровцу.

Радне организације, међутим, не показују потребну заинтересованост за стручно и опште образовање својих радника, и поред тога што квалификациона структура запослених у њима не задовољава.

Интеграција културних установа са Универзитетом није дала позитивне резултате, а то је и разумљиво, јер претходно није извршена анализа и састављен програм развоја културних дјелатности, нити је ријешено питање финансирања. Средства која је Универзитет раније добијао само за основну образовну дјелатност након интеграције су трошена на финансирање свих интегрисаних установа. Таква је „уштеда“ довела до запостављања неких културних дјелатности. Општина Будва, са највишим националним дохотком по глави становника у Републици и важан туристички крај, одваја минимална средства за културу, која су, изражена процентом, нижа од оних у многим неразвијенијим општинама.

Биоскоп у Будви. — Тек после ослобођења Будва је добила сталан биоскоп. Он је неко вријеме радио као самостална установа. Зимска сала има 100

сједишта, а љетна башта 500. У току године приказана су 234 филма, а број представа је већи. Техничка опремљеност биоскопа је слаба. Треба замијенити апаратуру. Представе се дају пет до шест пута недјелно, а репертоар је добар. Посјета је добра, нарочито током љетних мјесеци, а разлог томе је, сем доброг репертоара, и ниска цијена улазница (100 старих динара).

Биоскоп у Петровцу. — И у Петровцу је биоскоп отворен тек после ослобођења. Он ради у условима сличним онима у Будви. Зимска сала има 140, а љетна башта 230 сједишта. Капацитети су за љетне прилике мали, а не задовољавају ни други услови, те се намеће потреба што хитније изградње нове љетње баште.

Библиотека и читаоница у Будви. — У „Србском далматинском магазину” за 1864. годину, у рубрици „Предбраиници Будва”, међу 25 претплатника на ову публикацију налази се и Читаоница будванска. После Рисна и Котора, ово је најстарија читаоница у Црној Гори. Крајем XIX вијека она је радила под називом „Српска читаоница”. Њена је активност била усмјерена на окупљање свих родољубивих снага за борбу против Аустрије и за повезивање с ослободилачким покретом у Црној Гори. У том правцу она је дјеловала као друштво, организујући културно-забавне приредбе са националним обиљежјем.

1900. године у Будви је формирано „Хрватско друштво Слога”. Имало је своју читаоницу са мањом библиотеком. Односи „Слоге” са Српском читаоницом били су добри, упркос аустријским настојањима да разбију национално јединство.

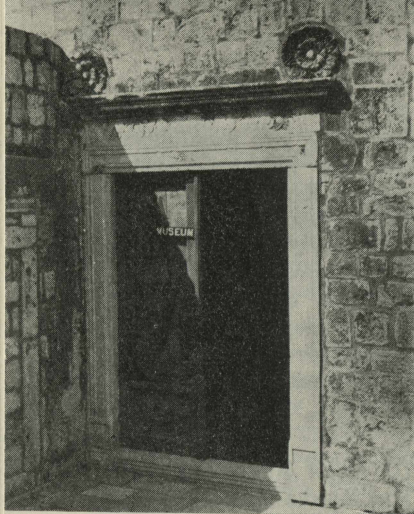
Рад ових читаоница прекинут је 1914. године, почетком првог свјетског рата. Требало је чекати више од 30 година да Будва поново добије библиотеку и читаоницу.

Послије ослобођења, 1946. године, отворена је библиотека са читаоницом која је све до 1960. године

радила као самостална установа, а тада је припојена Народном универзитету. Библиотека има око 3000 књига и прима 26 разних листова и часописа. Читаоница има 22 сједишта. У 1965. години имала је 350 чланова, а они су узели на читање око 2000 књига. Читаоницу је користило око 6000 посјетилаца. У току 1965. године набављено је књига за милион старих динара, направљене су нове полице и сређен књижни фонд по струкама. На жалост, Библиотека нема стално запослено стручно лице, већ послове обавља, хонорарно, радник Универзитета, и то свега два сата дневно.

Библиотека и читаоница „Стјепан Митров Љубиша” у Петрозцу. Ово је прва читаоница у Паштровићима. Отворена је 1890. године. Програм њенога рада био је сличан програму осталих читаоница у приморским мјестима. Библиотека са читаоницом успјешно је радила између два рата, а нарочито послје ослобођења. Петровчани су је несебично помагали и развијали, чувајући њену традицију. Библиотека има око 2500 књига и читаоницу са 26 сједишта. Прима 11 разних новина и часописа. У 1965. години имала је 95 чланова, они су прочитали у току године 2500 књига. Књижни фонд није разврстан по струкама, а обезбијеђен је слободан приступ књигама. Све до прошле године библиотека је имала стално запослено лице, а сада само хонорарно, и то свега четири сата дневно.

Археолошки музеј. — У некадашњем старом бенедиктанском манастиру „Санта Марија ин Пунта” смјештен је Археолошки музеј. Изложени експонати ископани су из будванске некрополе, која се налази у непосредној близини старог града, на мјесту гдје је подигнут хотел „Авала“. Према посљедњем стручном попису, извршеном 1965. године, Музеј располаже са 336 разних предмета. То представља само мањи дио пронађенога, јер су најскупоцјенији и најљепши предмети немилосрдно разношени, а једним дијелом и уништавани. Тако је изванредан златни накит дошао

*Улаз у Археоло-
шки музеј
у Будви*

у приватна власништва и постао предмет трговине и богаћења појединаца. Многобројни предмети грчке и римске керамике налазе се у власништву многих музеја у Југославији. Збирка у Будви састоји се из: 197 предмета римског поријекла (највише је сузница — 63 комада — затим тањира, уљаница, кадионица, бокалчића, а има један број и амфора и ћупова), 2 грчка експоната (бокал и ваза), 48 предмета феничанског стакла (бочице за парфем, сузнице, чашице, стаклене урне и флашице за разну употребу), мањег броја бронзаних предмета (тигањи у распадању, прстен, наруквица и др.), 12 камених споменика и 19 камених урни. Услови смјештаја и чувања музејских експоната не задовољавају, јер је просторија веома подложна влази. Услјед тога, велик је број предмета угрожен, па се намеће потреба хитног конзервирања. Недостаје и стручна обрада изложеног материјала, нема проспека-та, разгледница и сл. Музеј је отворен преко љета и у њему хонорарно ради једно лице. У току године Музеј разгледа око 2000 посјетилаца. Осјећа се потреба за отварањем завичајног музеја у Будви, који би имао: археолошку збирку, етнографско одјељење, историјско одјељење са НОБ-ом, умјетничку збирку и

Љубишин меморијални музеј. Такав музеј, заједно са доста богатим споменичким фондом, имао би значајног утицаја и на свестранији развој туризма, а тиме би нашао и своје економско оправдање.

ГРАДСКА БЛЕХ-МУЗИКА

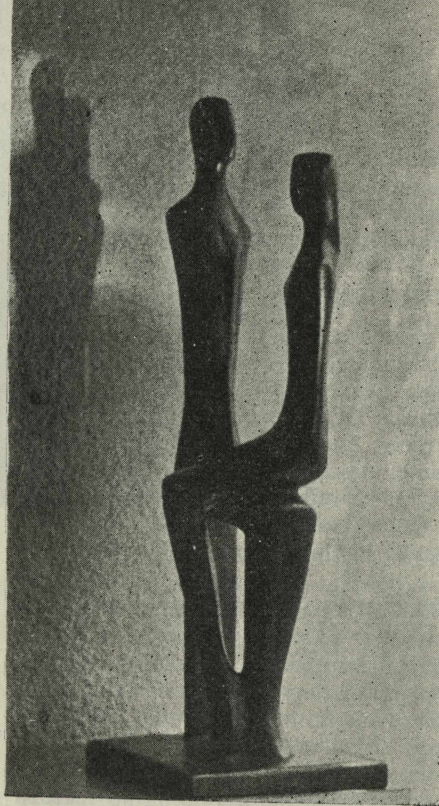
Први дувачки оркестар у Будви, под називом „Хрватска музика”, основан је 1906. године. Он је волонтерски самостално радио до 1914. године, а након привременог ослобођења Будве постао је оркестар црногорске војске. Између два рата у Будви је стално постојала блех-музика, огранак „Сокола”. Послије ослобођења, захваљујући старијим ентузијастима-музичарима, поново је формирана музика, која на аматерској основи и данас успјешно ради.

КУЛТУРНО-УМЈЕТНИЧКО ДРУШТВО „ИВО МИКОВИЋ“ ИЗ БУДВЕ

Друштво је формирано послије ослобођења, а носи име заслужног револуционара-комунисте, кројачког радника Ива Миковића, који је погинуо у НО борби. Друштво је веома активно радило у послијератним годинама, и то у свим својим секцијама: драмској, хорској и фолклорној. Посљедњих година је његова аматерска дјелатност слаба, изузев хорске секције. Мушки хор обновио је своју дјелатност и приредио неколико концерата.

КУЛТУРНО-УМЈЕТНИЧКО ДРУШТВО „СТЈЕПАН МИТРОВ ЉУБИША“ ИЗ ПЕТРОВЦА

Активност Културно-умјетничког друштва „Стјепан Митров Љубиша” била је нарочито запажена у организовању културно-забавног живота у Петровцу прије рата и у првим послијератним годинама. Друштво је успјешно изводило више позоришних дјела и чак гостовало у другим мјестима. У посљедње вријеме, међутим, не показује готово никакву активност.

Стеван Лукетић:
Љубавници,
бронза (1957)

ДОМ КУЛТУРЕ „ЗЕТА-ФИЛМА“ У БУДВИ

Предузеће за дистрибуцију филмова „Зета-филм“ је, из сопствених средстава и путем кредита, подигло модерну, пространу зграду за своје потребе и за друштвену употребу. Биоскопска дворана има 420 сједишта и опремљена је најсавременијим уређајима. Велика позорница омогућава одржавање позоришних представа с великим бројем актера. Сала се може користити за одржавање разних састанака, конгреса и сл. Фоаје зграде предвиђен је за организовање изложби. На спрату су друштвене просторије за библио-

теку и читаоницу, шах-сала и друге помоћне просторије. Изградњом овако савременог објекта Будва је добила могућност да буде домаћин разних наших и међународних скупова, као и филмских манифестација.

РАДИО И ТЕЛЕВИЗИЈА

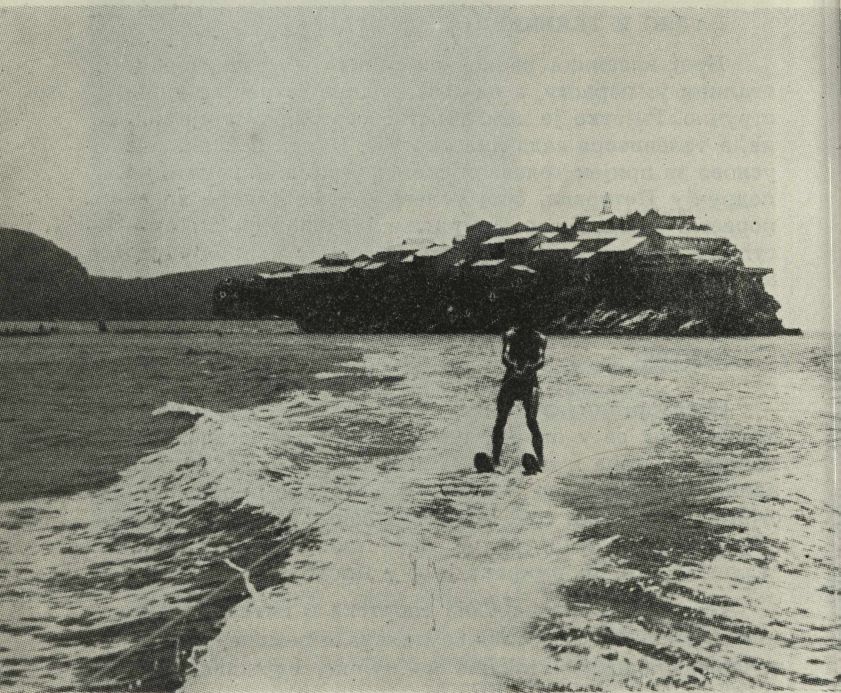
Број власника радио-пријемника и телевизора у сталном је порасту, а од 1962. године готово се удвостручио. Ријетко је домаћинство без радио-пријемника, а телевизора сада има око 100. Након побољшања услова за пријем телевизијског програма, нарочито на подручју Петровца, број телевизора ће такође нагло порасти. Предвиђа се изградња релеја који би омогућили квалитетан пријем на читавом подручју општине.

СПОРТ

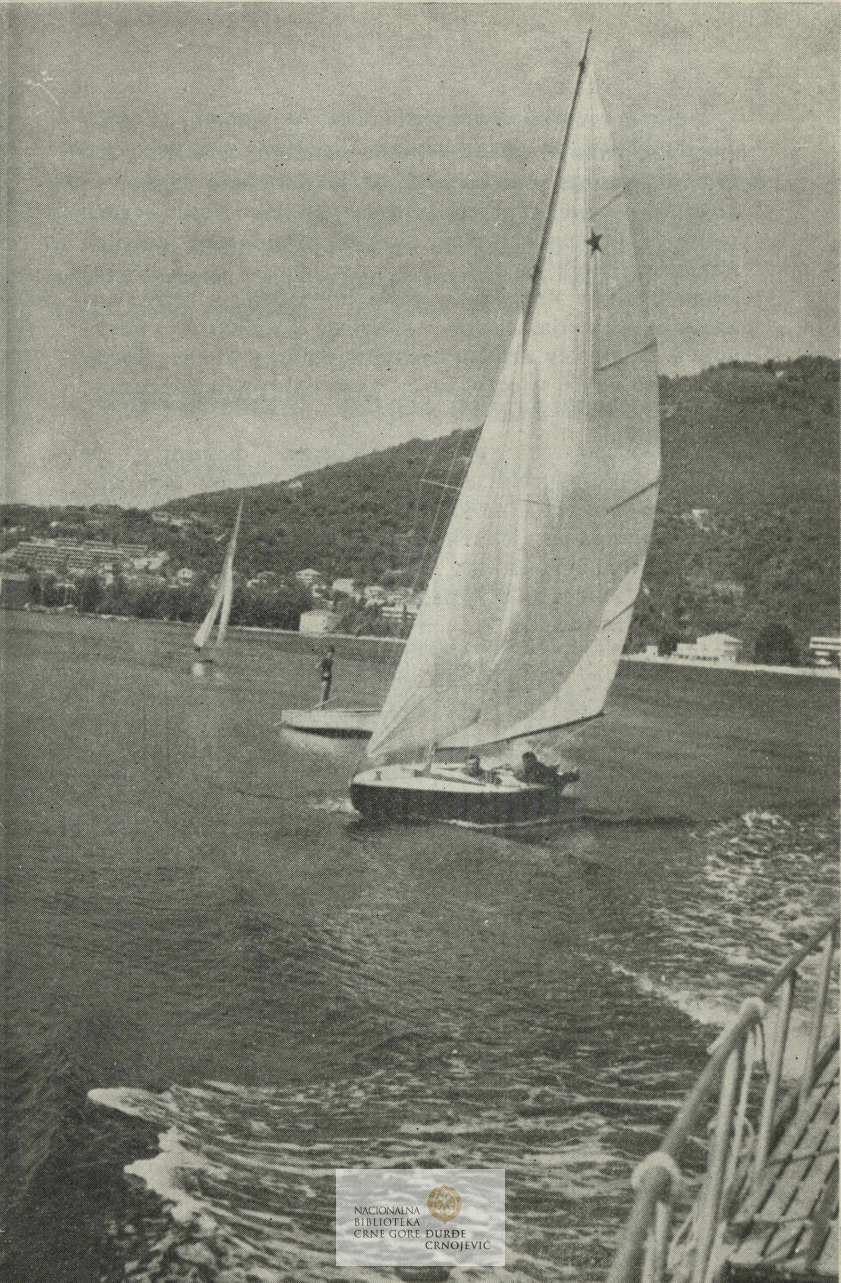
Прве организоване спортске активности у Будви одвијале су се у оквиру организације соколства. Соколство је тада имало не само спортско већ и национално обиљежје, јер је било оријентисано против Аустрије. „Хрватски соко“ формиран је у Будви 1910, а „Српски соко“ 1912. године. Исте године организација „Српски соко“ формирана је и у Паштровићима.

Традиционална народна спортска и витешка такмичења, као што су бацање камена с рамена, рвање, трчање, скокови и гађање из пушке, одржавана су сваке године, на одређене празнике и уз широко учешће народа.

Почетком XX вијека јавља се овдје и фудбал. Прва фудбалска утакмица одиграна је 1913. године. Будвани су тада, уз помоћ неколицине чешких фудбалера који су се налазили у аустријској војсци и били расположени против Аустрије, побиједили аустриј-

Скијање на води, омиљен љетњи спорт

ски морнарички клуб. 1920. године формиран је први фудбалски клуб „Вихор“. Састављен од аматера, већином радника и занатлија, он је успјешно радио све до 1926. године, када се, усљед трагичног удеса једног његовог активног члана, угасио. Клуб није добијао никакву помоћ са стране, већ су играчи сами набављали опрему и све реквизите потребне за игру. Колики је ентузијазм ових љубитеља фудбала био показује и то што су играчи пјешнице ишли у Тиват, Котор или неко друго мјесто, да би тамо одиграли утакмицу, а пјешнице се и враћали у Будву.

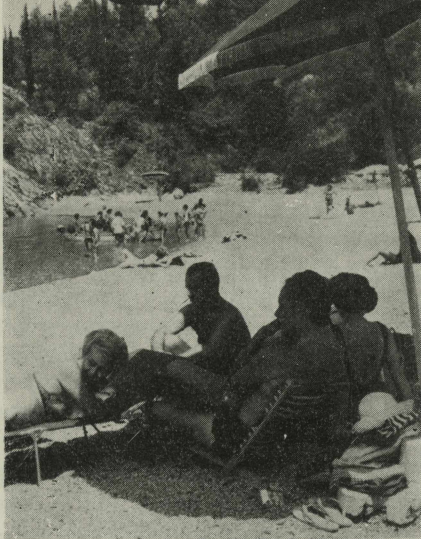
Ново спортско друштво, „Могрен“, формирано је 1930. године. Организатори, на челу с Ивом Миковићем, успјели су да обухвате њиме велики број омладине. Његова се дјелатност огледала не само у спортским активностима већ и у организовању културно-забавног живота у граду. Позоришне представе, игранке, излете и др. организовали су и изводили чланови овога клуба, уживајући и због тога, велику популарност. Одржаване су добре спортске везе с „Ловћеном“ из Цетиња, а фудбалски тим учествовао је у редовним фудбалским такмичењима. Рад Друштва прекинут је 1941. године, а послје ослобођења 1946. године обновљена је и проширена његова дјелатност. У оквиру Друштва формирано је више спортских секција: фудбал, рукомет, одбојка, стони тенис. Из састава Друштва 1950. године издвојила се пливачка секција, па је формиран Пливачки клуб. Формиран је и Клуб једриличара. У првим послјератним годинама Друштво је било врло активно и постигало је запажене резултате на разним такмичењима. Нарочито су имали успјеха ватерполисти и пливачи на републичким такмичењима. У посљедње вријеме осјећа се застој у раду Друштва и његових секција, иако постоје услови за њихову активност.

Будва обилује погодним климатским и теренским могућностима за развој разних видова спорта, нарочито спортова на води. Када би подигла спортске објекте могла би постати и зимска база за рекреацију и тренинг спортиста. Зато се и предвиђа изградња зимског базена и других објеката, јер то тражи и све већи развој туризма.

ЗДРАВСТВЕНО-СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА

Здравствена заштита становништва организована је на бази међуопштинске сарадње: заједничка је са општином Цетиње. Медицински центар „Данило I” на Цетињу обавља цјелокупну здравствену заштиту и за општину Будва. Резултати ове сарадње су врло позитивни и обезбјеђују неопходну медицинску помоћ. Будва и Петровац добили су савремено опремљене медицинске станице, са рендген-кабинетима и зубним амбулантима. Специјалистичке прегледе обављају редовно специјалисти са Цетиња. У Будви и у Петровцу стално раде четири љекара опште праксе, а у љетној сезони, с обзиром на повећан број корисника здравствене заштите, и више. Значај превентивне заштите на овом подручју од велике је важности, јер овдје током сезоне борави до 15000 туриста. Особље запослено у угоститељству редовно се подвргава љекарском прегледу, а санитарна инспекција води надзор над хигијеном у објектима друштвене исхране, у продавницама и сл. Планира се знатно појачање превентивне заштите становништва у наредном периоду.

Служба социјалне заштите је такође међуопштинска, а обавља се у саставу Комуналне заједнице Котор.

ПРИВРЕДНА ДЈЕЛАТНОСТ

Некада заостало економско подручје, са ниско-продуктивним пољопривредним привређивањем, са слабо развијеном трговином и занатством и без индустрије, постало је једно од развијенијих у Републици. До динамичног развоја привредних дјелатности долази нарочито посљедњих година. Основу развоја чине туризам и рударство са пратећим гранама.

У 1965. години на територији општине Будва пословало је 11 привредних организација, и то:

— у угоститељству: Предузеће „Авала“ у Будви, „Милочер — Св. Стефан“ и „Палас“ у Петровцу и камп „Пржно“;

— у индустрији и рударству: „Бентонит“ у Петровцу и Предузеће за производњу филмова „Ловћен-филм“ у Будви (налази се у ликвидацији);

— у трговини на мало: Трговачко предузеће „Јадран“ у Будви;

— у области услуга у трговини: Предузеће за дистрибуцију филмова „Зета-филм“ у Будви;

— у саобраћају: задруга лучко-транспортних радника „Транспорт“ у Будви;

— у комунално-занатској дјелатности: Комунално-занатско предузеће и Управа за градско зеленило и водовод.

Активна основна средства у привредним организацијама за 1965. годину према завршним рачунима износе око 6 милијарди и 48 милиона динара, што је за 44% више него у 1964. години. До оваквог повећања дошло је усљед инвестиционих улагања у угоститељству, јер на ову привредну грану отпада 77% укупних средстава привреде.

Кредитне обавезе на основу средстава привредних организација износиле су у 1965. години око 4 милијарде 119 милиона динара, или 66% више него у 1964. години. Учешће угоститељства чини 90% овог износа.

Обртна средства привредних организација у односу на 1964. годину повећана су за 47% и износе 3 милијарде 469 милиона динара. Кредити на обртна средства у 1965. години смањени су за 14%.

Бруто-продукт привредних организација у 1965. години износио је око 4 милијарде 274 милиона старих динара, што у поређењу са 1964. годином представља повећање од 87%. План је премашен за 22%.

Учешће појединих привредних грана у укупном бруто-продукту општине изгледа овако:

Прив. област-грانا	1961. g.	1962. g.	1963. g.	1964. g.	1965 g.
Производња неметала	7%	7%	13%	15%	26%
Угоститељство	20%	28%	35%	39%	46%
Трговина на мало	4%	6%	4%	2,5%	3%
Услуге у трговини	26,5%	30%	27%	19%	10%
Саобраћај	0,5%	0,5%	0,5%	1%	0,5%
Филмска индустрија	32%	19%	6%	8%	5%
Комунално-занат. дјел.	10%	9,5%	13%	14,5%	9,5%

У 1965. години национални доходак општине Буда износио је 2 милијарде 339 милиона динара и за преко два пута већи је од националног дохотка оствареног у 1964. години. Премашење плана по вриједности износи 31%.

Из поређења са националним дохотком по становнику из неколико година уназад, види се да је он готово утростручен. У 1966. години предвиђа се даље повећање:

	1963. g.	1964. g.	1965. g.	1966. g. (план)
Национални доходак по једном становнику (у хиљадама ст. дин.)	162	235	450	489

Са оволиким националним дохотком општина Будва, заједно с општином Котор, заузима прво мјесто у Републици. Просјечан национални доходак у Црној Гори у 1966. години предвиђа се на 261.500 динара, а за Југославију тај просјек треба да износи 404.000 старих динара.

Треба напоменути да се приказано остварење националног дохотка односи само на друштвени сектор, односно на привредне организације са сједиштем на подручју општине. Реално, оно је и веће, јер би требало узети у обзир и национални доходак остварен у приватном сектору (пољопривреда, занатство, кућна радиност и сл.), као и погоне привредних организација које имају сједиште ван територије општине.

Пораст продуктивности привредних организација у 1965. години пратило је знатно смањење пораста трошкова пословања у поређењу са порастом укупног прихода. Укупан приход је повећан за 87%, а трошкови пословања за свега 48%. Учешће трошкова у укупном приходу смањено је за 14⁰%, па оно у 1965. години износи 53,7%.

У 1965. години привредне организације су оствариле доходак од око милијарду и 868 милиона старих динара, тако да је он за 168% већи од дохотка оствареног у 1964. години. Највиша стопа пораста забиљежена је у угоститељству и у руднику бентонита у Петровцу.

Остварени доходак у привреди распоређен је на личне дохотке и у фондове, и то у односу 56:44. Према томе, пораст дохотка од 186% пратио је и пораст личних доходака од 88%, и пораст фондова од 240%. Укупно је у фондове издвојено 817.576.000 динара, а за личне дохотке 1,022.546.000 динара.

У упоређењу са онима из 1964. године, у 1965. години дошло је до повећања личних доходака за 44%. Просјечни лични доходак у привреди у 1965. години износио је 57.083 динара. Одступања од овог просјека су у неким радним организацијама прилична. Највиши лични дохоци остварени су у предузећу „Зета-филм”, гдје у просјеку износе 90.722 динара, а затим у Руднику бентонита у Петровцу — 72.469 динара. Најмањи су у угоститељском предузећу „Палас“ и у Управи за зеленило и водовод, гдје износе око 45.000 старих динара.

Пораст личних доходака је већи од пораста продуктивности рада и, изражен индексом, износи 141:144.

Привредна реформа је привреду у општини довела у повољнији положај, и повећала могућности стимулације продуктивности рада. Смањење обавеза према заједници омогућило је привредним организацијама да акумулирају већа средства за проширену репродукцију, да повећају личне дохотке и подигну ниво заједничке потрошње. Реформа је поставила и нове задатке — у погледу повећања извоза, остваривања што већег девизног прилива, рентабилнијег пословања и сл.

ТРГОВИНА

Брзи пораст туристичког промета тражио је и снабдјевеност тржишта у току љетне сезоне. У току 1965. године у трговини је остварен промет од око двије милијарде старих динара. Отварањем велике самопслуге предузећа „Врачар” из Београда и самопслуге предузећа „Прехрамбено” из Титограда, као

и низа других специјализованих продавница, тржиште је у току сезоне добро снабђено.

Предузеће „Јадран“ једино је трговинско предузеће са сједиштем у Будви. У укупном промету оно учествује са око 25%. Преко продавница домаће радности у Будви и Св. Стефану, оно је успјело да оствари највећи девизни прилив у Републици у тродаји робе на мало.

„ЗЕТА ФИЛМ“ — БУДВА

Од свог оснивања (август 1956. године) предузеће „Зета-филм“ се бави куповином, набавком на други начин и изнајмљивањем биоскопима домаћих и страних филмова. Радна организација претходно преводи и адаптира дијалог-листе, организује лабораторијску обраду и одржава филмове у стању које одговара биоскопској мрежи.

За протеклих десет година „Зета-филм“ је ставила на репертоар око 340 играних и толики број краткометражних филмова, произведених у нашој и у преко двадесет других земаља. У настојању да гледаоцима прикаже што боље филмове, предузеће је сткупило низ врхунских остварења свјетске кинематографије која су добила највише награде и признања на нашим и међународним фестивалима. Добра репертоарска политика допринијела је да предузеће стекне завидан реноме.

У 1965. години „Зета-филм“ је остварила бруто-продукт од 422 милиона старих динара, што у поређењу са 1964. годином представља повећање од 144%.

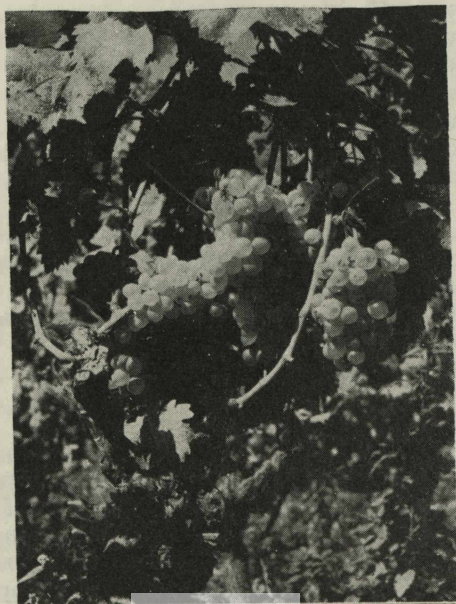
„БЕНТОНИТ“ у ПЕТРОВЦУ

Посљедњих година почиње интензивно коришћење висококвалитетних и богатих налазишта бентонита у близини Петровца. Велика потражња на свјетском тржишту омогућује предузећу да већи дио производа извози и да путем дугорочних уговора обез-

биједи пласман за дужи период. Реконструкцијом и увођењем новог технолошког процеса омогућена је финална обрада руде, смањени су трошкови транспорта и знатно повећана продуктивност рада. Пораст производње илуструју сљедећи подаци и упоређење:

	1962. г.	1965. г.
Сирови бентонит (тоне)	5.780	33.886
Мљевени бентонит (тоне)	6.112	26.377

У 1965. години предузеће је остварило бруто-продукт од милијарду сто пет милиона старих динара и, уз повећање личних доходака, издвојило у фондове 321 милион старих динара.

ПОЉОПРИВРЕДА

Упркос повољним климатским условима, који у приобалном појасу омогућавају развој и гајење јужног воћа и маслинарства а у планинском дијелу развој сточарства и ратарства, пољопривреду у овоме крају карактерише заосталост, екстензивни начин обраде земљишта и опадање обима производње.

Индустријализација и развој туристичке привреде проузроковали су велики одлив радне снаге са села у град. У селима су остала углавном старија лица, а нарочито у онима која су даље од мора. Велики број сељака из планинских села напустио је своја домаћинства и населио се у околини Будве и Петровца. Према попису из 1961. године, пољопривредно становништво чини око 26⁰/о, али се тај проценат од тога још више смањио.

Фонд пољопривредног земљишта је у сталном опадању. Његова структура изгледа овако:

- обрадиве површине 1.350 ха
- пољопривредне површине 7.460 ха
- неплодно земљиште 723 ха.

Сјетвених површина има свега 410 ха, а то је врло мало у односу на читаву површину пољопривредног земљишта. И те површине су разбацане и исцјепкане у ситне парцеле, што отежава примјену механизаци-

је. Око сто хектара обрадиве површине заузима повртно биље. Према подацима из 1964. године, под воћњацима је око 280 ха, а под виноградима 28 ха са око 166 хиљада чокота лоза. Смокава има 6.630 коријена наранџи 3049, а мандарина и лимуна 205 коријена. Приноси појединих култура су испод просјека, највише усљед ниске агротехнике и застарјелости воћних култура.

Маслинарство је још од давнина представљало најразвијенију грану, али је и ту дошло до назадовања и десетковања драгоцјеног фонда стабала. Статистика каже да на подручју општине има око 64.000 коријена маслина и да њихова просјечна старост износи око 250 година. Приноси су такође мали, јер се не примјењују чак ни најнеопходније агротехничке мјере. Ријетко је домаћинство које би гајило млади маслињак. Маслине се прерађују у савремено опремљеној уљари у Св. Стефану, чији су капацитети довољни. Има и неколико приватних млинова за маслине.

У пољопривреди нема задружног сектора, а индивидуална газдинства препуштена су сама себи. То онемогућава кооперацију, примјену савремених агротехничких мјера, заштиту биља, откуп и др.

Назадовање пољопривредне производње представља кочницу у динамичнијем економском развоју општине, утиче на бржи пораст стандарда, а особито на селу. У 1965. години у укупном бруто-продукту општине пољопривреда је учествовала са свега 1,30%.

Маслине — зелени декор овог поднебља

*Петровац окружен густим
маслињаком*

ТУРИЗАМ

Посљедњих неколико година дошло је до наглог пораста туристичког промета, који се нарочито огледа у порасту броја ноћивања:

Број ноћивања туриста	1960.		1965.	
	дом.	стр.	дом.	стр.
Друштвени сектор (хотели)	26.643	22.843	23.924	218.516

Док је у 1960. години укупан број ноћивања у друштвеном и приватном сектору износио око 332.000, у 1966. години се предвиђа око 900.000 ноћивања, од чега на иностране туристе отпада 500.000. Ови подаци показују да Будва постаје најпосећеније мјесто у Црној Гори и центар високог девизног туризма. До тако великог повећања туристичког промета дошло је благодарећи брзој изградњи модерних хотела чији капацитети достижу 2.100 лежаја, повећању броја лежаја у домаћој радиности, изградњи одмаралишта, ауто-кампова и других туристичких пратећих објеката дуж читаве будванске ривијере. Важан фактор је и продужење туристичке сезоне, која сада почиње у априлу а завршава се крајем октобра.

Изванредне природне љепоте овога краја, погодни климатски услови, географски и геопрометни положај,

просторне могућности за смјештај и други услови представљају базу за још бржи и свестранији развој туризма. У току је израда перспективног урбанистичког рјешења за Црногорско приморје. Будванска ривијера третира се као посебна регија, којој се даје централно мјесто. Будванска регија дијели се на двије зоне: Будванску и Петровачку. Будванску зону чине: Јаз и Трстено, затим Будва са плажама Могрен, Словенска плажа, Завала и Шкољ, потом Бечићи и Св. Стефан са плажама Пржно, Каменово, Милочер и Дробни пијесак. Петровачку зону чине Петровац са својом плажом, Лучице и Буљарица. Зона гравитира Будви као центру регије.

У „Тезама уз програм урбанистичко просторне концепције Будванске регије“ које је израдио Републички урбанистички завод у Титограду, о Будви се, поред осталог, даје оваква оцјена: „Будву треба у првом реду посматрати као центар регије, а поред тога и као једно од главних мјеста на Јадрану у којему ће се манифестовати репрезентативни дио збивања, која се опредјељује за оваква мјеста као што је то случај са Дубровником, Бледом и Опатијом. Није потребно наводити све услове које посједује Будва, само треба узгредно нагласити да поред њих постоје просторне могућности које једино Будви на Црногорском приморју дозвољавају да развије овакве функције (пространство Будванског поља). У том смислу Будва ће претендовати на развијање сљедећих кључних функција:

- развитак града са свим особинама медитеранских градова,
- пропагандно-туристички центар,
- културно-умјетнички центар,
- манифестационо-репрезентативни центар,
- спортски центар цјелосезонског карактера (репрезентативни),
- здравствени центар за регију и сезонски климатски центар,

- економски центар за регију,
- саобраћајно-прометни центар за регију.

Овакву концепцију развоја Будве наметнуо би положај Будве, која као центар регије треба да задовољи све видове туристичких потреба за око 30.000 стационараних туриста и око 5 до 10 хиљада транзитно излетничких туриста, као и функције ванрегионалних захтјева на једном веома широком гравитационом плану земље који се ослања на Будву као најатрактивнији експонат Јужног Јадрана.“

ПЛАЖЕ БУДВАНСКЕ РИВИЈЕРЕ

Редни број	Назив плаже	Врста плаже	Дужина	Површина м ²	Капацитет (купача)
1.	Јаз — велика пла.	пјеш.	900	27.000	4.500
2.	Јаз — мала плажа	„	300	3.000	500
3.	Трстено	„	100	2.000	340
4.	Могрен	„	350	7.000	1.185
5.	Словенска плажа	„	1.600	46.000	7.700
6.	Завала	„	80	640	106
7.	Бечићи	„	1.950	78.000	13.000
8.	Каменово	„	330	6.600	1.100
9.	Пржно	„	260	6.500	1.080
10.	Милочер — 2 пл.	„	400	9.400	1.560
11.	Св. Стефан — 2 пл.	„	700	13.100	2.200
12.	Дробни пијесак	„	240	600	1.000
13.	Петровац	„	600	12.000	2.000
14.	Лучице	„	220	6.600	1.100
15.	Буљарица	„	2.000	60.000	10.000
16.	Пећин	„	250	5.000	830
УКУПНО:			10.280 м	283.440 м ²	48.201

(Подаци Републичког урбанистичког завода — Титоград)

Потенцијалне могућности за смјештај туриста у ужем рејону Будве процјењују се на око 8000. Оријентација је углавном на високи туризам, док би се капацитети домаће радиности и одмаралишта користили за мјешовити туризам.

Рејон Св. Стефана представљаће туристичку јединицу највишег ранга оријентисану на девизни туризам. Урбанистичко рјешење овог потеза израђено је и усвојено путем југословенског конкурса. Предвиђа се изградња око 1500—1800 лежаја.

Зона Петровца у цјелини располаже могућностима за смјештај око 12.000 туриста, са оријентацијом на мјешовити туризам.

Велики број пјешчаних плажа дуж будванске ривијере чини темељ за развој туризма и непроцјењиво богатство краја.

ТУРИСТИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

У општини, као друштвене организације, раде четири туристичка друштва: „Могрен” у Будви, „Бечићи”, „Св. Стефан” и „Приморје” у Петровцу. Њихову дјелатност координира и обједињује Туристички савез општине, са сједиштем у Будви.

Преко тих туристичких друштава изнајмљују се собе у домаћој радиности, врши се наплата боравишне таксе, дају се информације, продају сувенири и разгледнице и врше се друге услуге. Друштва су носиоци и туристичке пропаганде и организатори других акција усмјерених на даљи развој туризма у овом крају.

Туристичко друштво „Могрен” у Будви једно је од најстаријих. Почети развоја туризма у Будви везани су и за његово оснивање. Неколико година после првог свјетског рата први домаћи туристи били су феријалци, а од страних гостију — Чеси. Иницијатор оснивања друштва „Могрен” био је општински лекар у Будви Чех — др Миколашек. Број домаћих и страних туриста који су посјећивали Будву и околину годинама се стално повећавао. 1935. године ту је љетовало око 2200 гостију, и то највише из Чехословачке. Популарности Будве, откривању њених природних љепота и гостопримства домаћина доста су допринијела три друштва пријатеља Будве, која су по-

стојала између два рата. У Паризу је, на иницијативу једног броја посјетиоца Будве, основано „Друштво пријатеља Будве” које је окупило шири круг чланова, вршило пропаганду и организовало посјете Будви. Било је то тридесетих година, а активност Друштва трајала је до почетка рата. Француски археолог Леон Реј био је предсједник тог друштва. 1934. године и у Прагу је основано „Друштво пријатеља Будве и Јужног Јадрана”. Његов предсједник био је др Влад. Мразик, савјетник Врховног управног суда, а међу многобројним члановима било је више истакнутих јавних и културних радника Прага. Друштво је штампало проспекте и други попагандни материјал, приређивало изложбе, одржавало предавања — све у циљу популарисања Будве и њене околине. Треће друштво пријатеља Будве основано је у Београду 1937. г. Београђани су били најчешћи гости Будве, а од оснивања ове организације њихов број се још више повећавао. Тијесно сарађујући са управом друштва „Могрен”, Београђани су учинили много за развој туризма у Будви у предратним годинама. Између осталог, они су новчано помагали поједине акције око уређења града, израдили урбанистички план Будве, издали неколико брошура о дјелатности Друштва и о љепотама Будве.

Туристичко друштво „Приморје” у Петровцу пионир је развоја туризма у своме мјесту. Основано је 1925. године и недавно је славило четрдесетогодишњицу свог рада. Оно је знатно допринијело томе што је Петровац постао једно од најомиљенијих и најпосјећенијих мјеста на Црногорском приморју.

ПРЕДСТАВНИШТВА ТУРИСТИЧКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА

Своја представништва и пословнице у Будви имају: „Монтенегро турист” — Титоград, „Путник” — Београд, „Атлас” — Дубровник и „Компас” — Љубљана. „Путник” има пословницу и у Петровцу. Све

агенције обављају информативну службу, резервације у хотелима, продају карата, организују излете и сл. и располажу модерно уређеним пословницама и сопственим средствима превоза.

УГОСТИТЕЉСКИ ОБЈЕКТИ

Угоститељско предузеће „Авала” у Будви располаже следећим објектима:

— Хотел „Авала” А категорије, са вилама исте категорије, укупно 454 кревета. Хотел се налази на самој обали мора, у близини старога града. Располаже сопственим рестораном, терасом, дансинг-баром, аперитив-баром, мјењачницом, сервисима и др. Хотелска плажа „Могрен” чувена је по изузетно пријатним условима за купање и сунчање;

— Хотел „Славија”, Б категорије, налази се поред Словенске плаже и има три засебна објекта. Капацитет: 500 кревета. Има свој ресторан, и плажу са свим потребним реквизитима;

— Хотел „Адријатик”, новоизграђени хотел „Б” категорије, налази се у непосредној близини хотела „Славија”. Располаже са 207 кревета и више просторија за одмор и забаву, поред ресторана, аперитив-бара, терасе и сл.

— Хотел „Могрен”, Ц категорије, налази се у близини хотела „Авала” и располаже са 83 кревета. Има свој ресторан, кафану и терасу. Хотел је отворен преко цијеле зиме.

Експрес ресторан, капацитета 2000 obroка, налази се у старом граду, у близини луке; Ноћни клуб на острву Св. Никола направљен у хавајском стилу; ресторан-бар рађен у црногорском стилу, а налази се у старом граду, као и неколико других мањих бифеа и кафана.

У саставу овог предузећа ради и модеран ауто-камп у Бечићима, капацитета 600 гостију.

Угоститељско предузеће „Милочер — Св. Стефан” располаже објектима:

— Хотел „Св. Стефан”, А категорије, са 220 лежаја. Све су собе са купатилом и пуним комфором. Има 23 апартмана са салонима, ресторанима са терасом и кафану са терасом (налазе се над самим морем), посластичарницу са 80 сједишта, аперитив-бар, снек-бар, продавнице сувенира и разгледница. Хотел има ноћни бар са дансингом и свој касино. Овај јединствени град-хотел има двије пјешчане плаже са свим реквизитима потребним за купање, сунчање и спортове на води;

Хотел „Милочер”, А категорије, са 135 лежаја (80% са купатилом). Има 7 апартмана са салонима, ресторан-кафану са терасом, аперитив-бар, мјењачницу, дансинг бар. Хотел има двије плаже, тенис игралиште, гараже, сервис и сл. Главна зграда са депандансима окружена је парком и густим маслињацима;

Ресторан под маслинама (ресторан-кафана-посластичарница), капацитета 200 особа, налази се између Св. Стефана и Милочера, уз саму плажу;

Пловећи рибљи ресторан „Пират”, адаптиран дрвени брод који се користи као ресторан и за организовање излета. Стално му је мјесто боравка у Будви.

Сем тога, предузеће располаже и са неколико мањих објеката-бифеа.

Угоститељско предузеће „Хотел Палас” — Петровац на Мору располаже са:

— Хотел „Олива”, Б категорије, са 154 лежаја. Има свој ресторан, ноћни бар и друге пратеће објекте;

— Виле „Олива”, као депанданси Б категорије са 166 лежаја. Објекат има свој ресторан, терасу, аперитив бар, ресторан за самопослуживање, бифе, продавницу сувенира и разгледница и мјењачницу. Капацитет ресторана с терасом је 700 сједишта и око 2500 obroка дневно;

— Хотел „Палас”, Б категорије, са 38 лежаја;

— Хотел „Петровац”, (мотел) са 44 лежаја. Има свој ресторан и аперитив бар;

— Хотел „Сутјеска”, Ц категорије, са 36 лежаја. Има ресторан и кафану-башту са 300 сједишта. Хотел је отворен преко зиме.

Поред ових објеката, предузеће има сластичарницу „Здрављак” капацитета 150 сједишта, бифе „Делфин” са 70 сједишта и бифе „Кафе-бар” са 70 сједишта.

Сви хотели налазе се поред мора, а гостима стоји на располагању изванредна пјешчана плажа.

ОДМАРАЛИШТА И КАМПОВИ

На будванској ривијери изграђено је више одмаралишта, која су већином отвореног типа и могу се сврстати у Б категорију. У рејону Будве налазе се одмаралишта: предузећа „Севојно”, рудника „Крека”, Електропривреде Србије и, у самој Будви, Народне банке из Београда. У Бечићима су изграђена одмаралишта: Секретаријата за унутрашње послове СР Србије, предузећа „Нафтагас” из Новог Сада, Заједнице ПТТ предузећа СР Србије, Дјечје одмаралиште са Космета и одмаралиште за госте из Чехословачке.

У Каменову је одмаралиште корисника из Приштинe.

У Петровцу су изграђена одмаралишта, укупног капацитета од 568 лежаја: Заједнице ПТТ — Нови Сад, „Металсервиса” из Београда, „Седмог јула” из Београда, Природно љечилиште за ратне војне инвалиде у Лучицама у близини Петровца и Феријалног савеза Новосадског универзитета.

Кампови постоје у Бечићима, Каменову, Пржну и Петровцу.

ДОМАЋА РАДИНОСТ

Посљедњих година број лежаја у домаћој радиности знатно се повећао. Ријетко је домаћинство у приобалном рејону које у току сезоне не издаје собе.

Подигнуто је много нових кућа, извршена адаптација и обнова полупоручених и напуштених кућишта у старом дијелу Будве. Повољни услови за коришћење туристичких кредита омогућили су да се у кратком року број кревета готово удвостручи и да се побољша категорија соба.

„Турист биро” — Будва од ове године послује као привредна организација и обавља све послове око изнајмљивања соба. Будва са околином располаже са 1800 лежаја, од којих 260 спада у прву, 1200 у другу, а остало у трећу категорију.

У Петровцу у домаћој радиности има 350 соба са 850 лежаја, а у Буљарици још око 80 соба са 200 лежаја. Велики број кућа се сада подиже, тако да ће наредних година доћи до знатног повећања броја лежаја у домаћој радиности на читавом овом подручју.

У Бечићима, Пржну, Св. Стефану има неколико стотина лежаја који се издају нашим и страним туристима.

Плажа Јаз. — У даљини се виде масиви ловћенских огранака са брдом Коложун

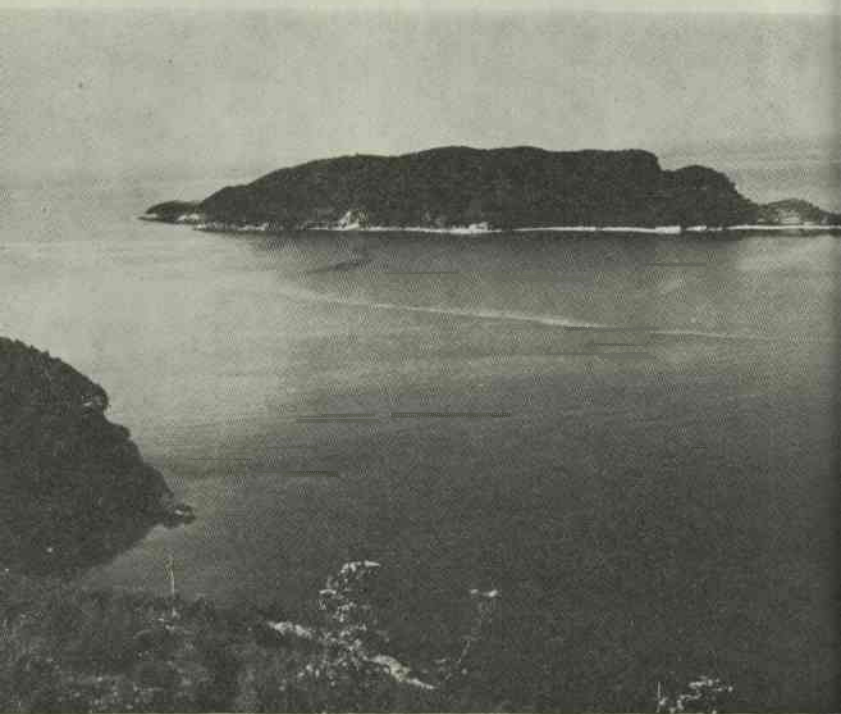

Могрен — прва плажа

Могрен — друга плажа

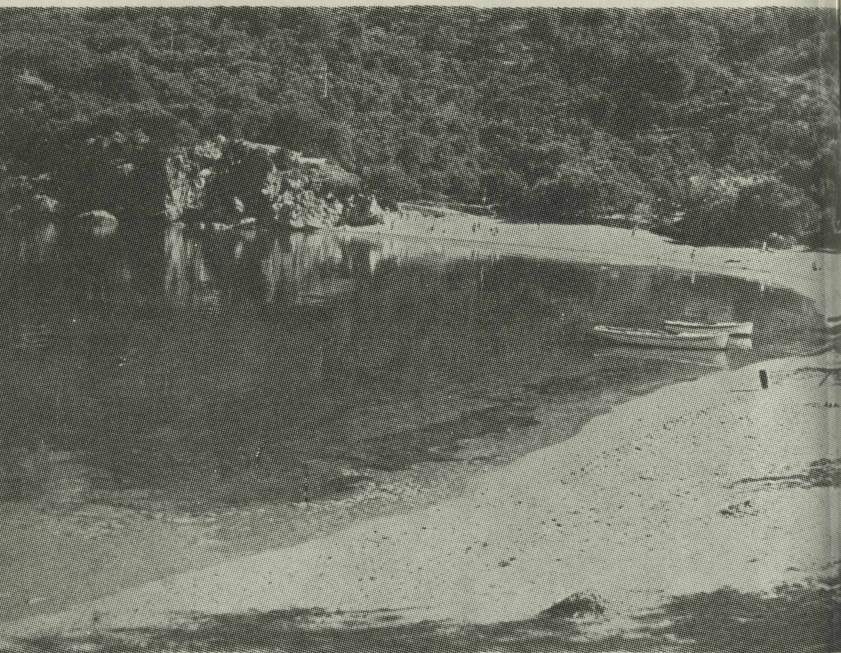

Острво св. Никола са бујном вегетацијом и малим плажама представља изванредно излетиште и купалиште

*Бечићи — једна од најљепших
плажа на Јадрану*

Плажа Пржно у близини Св. Стефана

Велика плажа у Милочеру

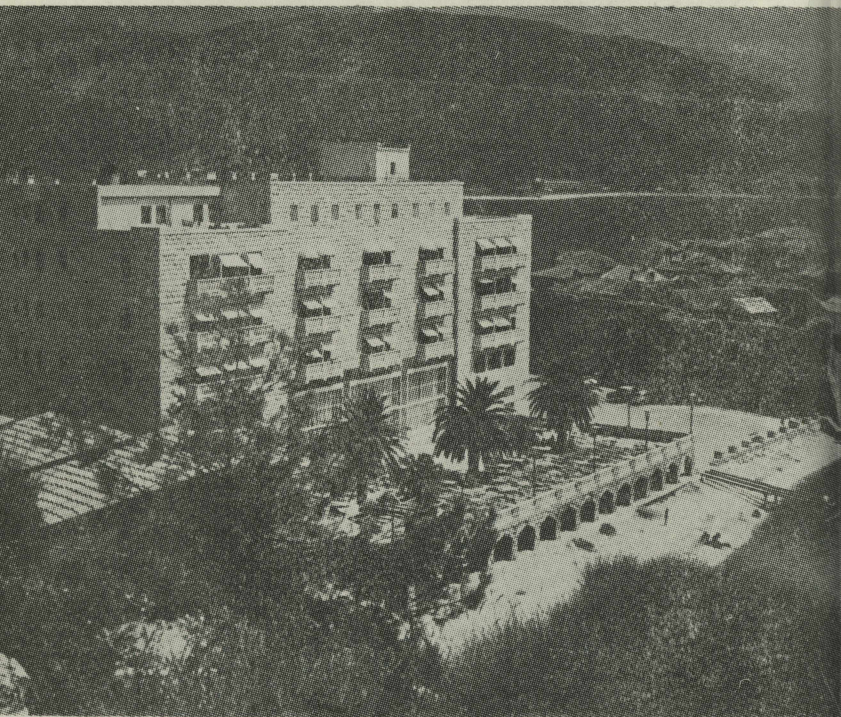

Плажа у Петровцу

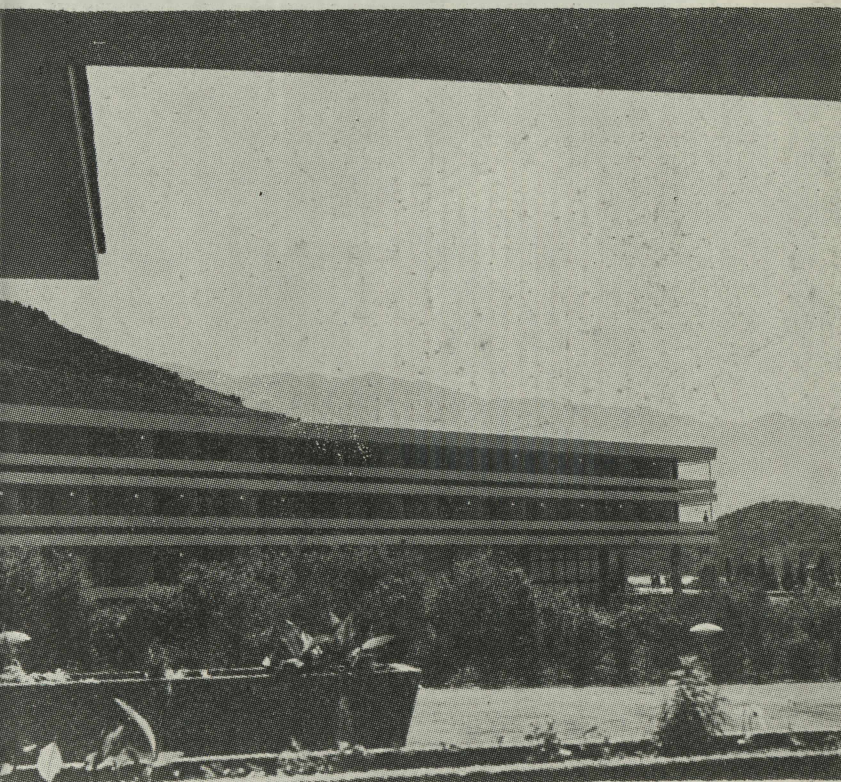
*Плажа Лучице у непосредној
близини Петровца*

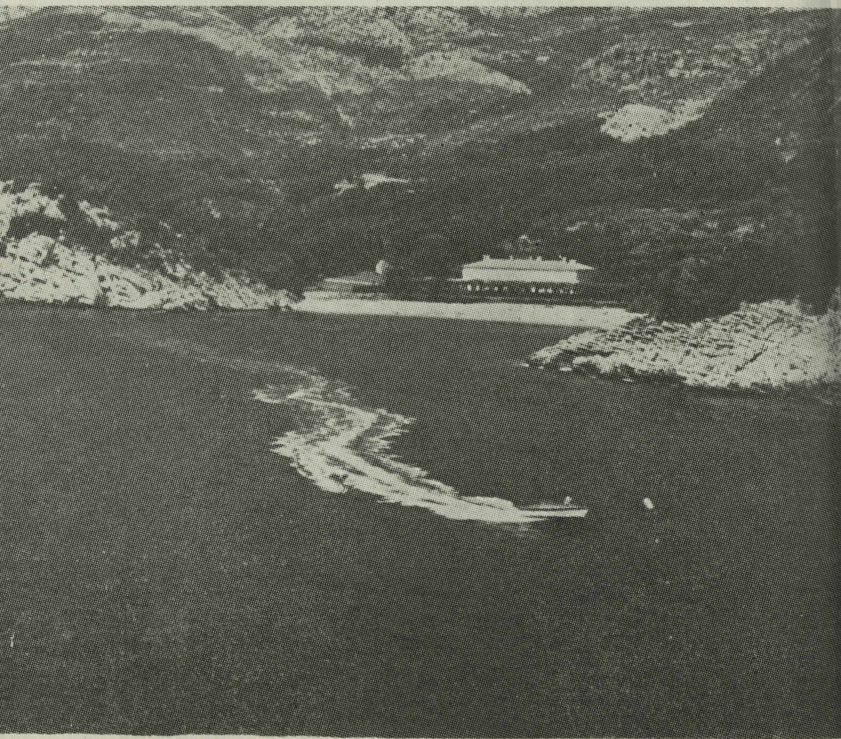

Хотел „Авала“ у Будви

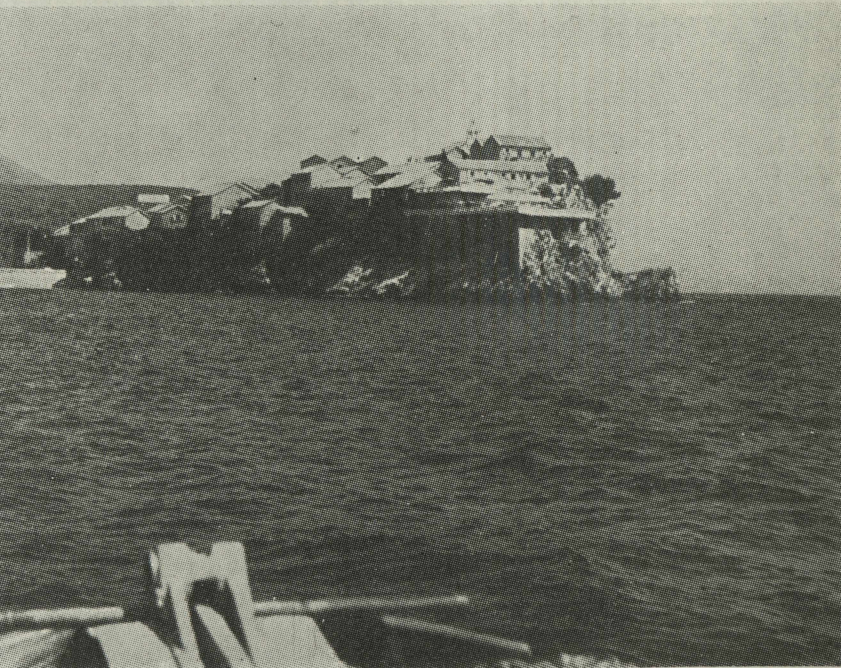
Хотел „Славија“ у Будви

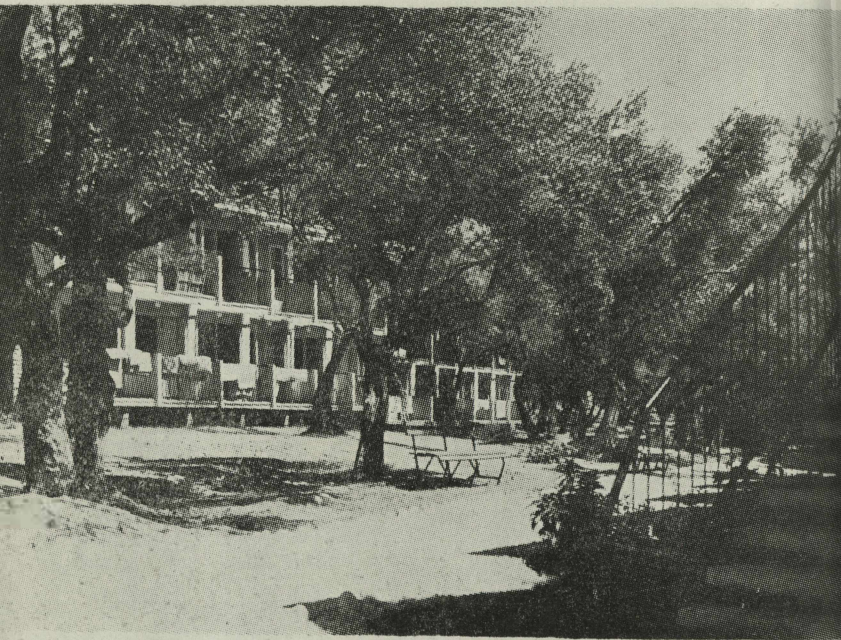

Милочер, хотел са плажом

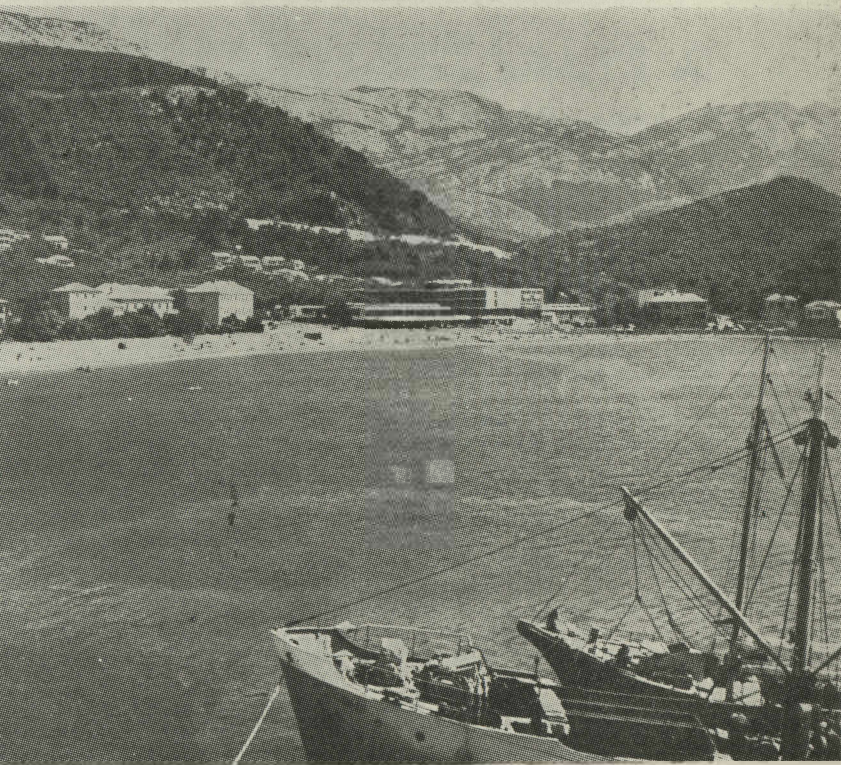
*Св. Стефан. — У првом плану са
десне стране ресторан-тераса и ка-
фана над морем*

Хотел „Олива“ у Петровцу

Петровац

ЛИТЕРАТУРА

1. ABRAMIĆ, Mihovil: *Antikni nalazi u Budvi*. — Kotor. Glasnik narodnog univerziteta IV/1937, 1—3, str. 33—41.
2. APPENDINI Frances Maria: *Memorie spettanti ad alcuni uomini illustri di Cattaro—Ragusa*, 1811.
3. BERETIĆ, Lukša: *Obalna utvrđenja na našoj obali*. — P. O. Pomorski zbornik, Zagreb, 1962, str. 258—259.
4. BERIĆ, Dušan: *Iz književne prošlosti Dalmacije*. — Split, 1956, str. 179.
5. BERIĆ, Dušan: *Još o Budvaninu Krstu Ivanoviću*. — Slobodna Dalmacija, br. 2836, 24. ožujka 1954.
6. БЕРИЋ, Душан: *Неколико биљежака о Будванину Крсту Ивановићу*. — Стварање, 1951, св. 12.
7. БЕШИЋ, Зарија: *Геотектонска структура Црне Горе*. — Зборник радова V конгреса географа Југославије, Цетиње, 1959, стр. 253—258.
8. БОГИШИЋ, Валтазар: *Десетина судских записа из Паштровића*. — П. о.: Архив за правне и друштвене науке Београд, 1906.
9. БОГИШИЋ, Валтазар: *Местни назвања Славјанских предела Адриатика*. — Петровград, Етнографски сборник, 1873. год.
10. БОГИШИЋ, Валтазар: *Писани закони на словенском југу*. — Загреб, 1872, стр. 23—24.
11. БОЖИЋ, Иван: *Средњовјековни Паштровићи*. — Историјски часопис, књ. IX—X, стр. 151—184.
12. БОКАРИЦА, дон Петар: *Будванска катедра*. — Откуцано на машини.)
13. БОРЕТА, Крсто: *Стање пољопривреде и мјере за њено унапређење на подручју општине Будва*. (Ручкопис). — Будва, 1965.

14. БОШКОВИЋ, Ђурђе: *Археолошки проблеми Црногорског Зетског приморја*. — Стварање, 1956, св. 3, стр. 211—219

15. БОШКОВИЋ, Ђурђе: *Извјештај о испитивањима средњовјековних споменика на јужном приморју*. — Споменик САН, LXXXVIII, 1938, стр. 135—136.

16. BRAJER, Mirko: *Antun konte Zanović i njegovi sinovi. Roman života jedne paštrovsko-budvanske porodice u pretprošlom vijeku (1720—1834)*. — Zagreb, 1928, стр. 157.

17. BRAJER, Mirko: *Zanović konte Miroslav*. — Znameniti i zaslužni Hrvati 925—1925, стр. 289.

18. BUTORAC, Pavao: *Kako su stari Peraštani unapredivali pomorstvo i trgovinu*. — Glasnik Narodnog univerziteta Kotor, IV/1937. 1—3, стр. 17—23.

19. BUTORAC, Pavao: *Reperkusije pokreta Šćerana Maloga u bokeljskom primorju*. — Glasnik Narodnog univerziteta, Kotor. V/1938, 1—4, стр. 1—8.

20. ВИЛОВСКИ, Тодор Стефановић: *Стјепан Митров Љубиша. Утисци и успомене*. — Котор, 1908, стр. 121.

21. VOJNA ENCIKLOPEDIJA. — Beograd, Redakcija Vojne enciklopedije, 1958.

22. ВРЧЕВИЋ, Вук: *Огранци за историју Црне Горе*. — б. м. б. г., стр. 82

23. ВУЈОВИЋ, Павле: *Поднебље Црне Горе*. — Зборник радова V конгреса географа Југославије, Цетиње, 1959, стр. 91—108.

24. ВУКМАНОВИЋ, Јован: *Паптровићи. Антропо-географско-етнолошка испитивања*. — Цетиње, 1960, стр. 462.

25. *Вукова преписка књига VI*, Београд, 1912, стр. 494—495.

26. ВУКОВИЋ, С.: *Једна необична икона*. — Побједа, Титоград, 29. VI 1965, год.

27. ВУКСАН, Душан Д.: *Петар I Петровић—Његош и његово доба*. — Цетиње, 1951, стр. 391.

28. VUČINIĆ, Mihailo: *Istorija rudarsko-geološkog proučavanja u Narodnoj Republici Crnoj Gori*. — III kongres geologa Jugoslavije, Titograd, 1961, стр. 25—41.

29. ВУЧКОВИЋ, Никола: *„Будвански анали“ Крста Ивановића*. — Историјски записи. Титоград, XVIII, књ. XXII за 1965, св. 4. Садржи: коментар, текст Анала на италијанском и превод на српскохрватски.

30. ВУЧКОВИЋ, Nikola: *Iz stare Budve*. — Budva, 1966, стр. 78.

31. ГАРАШАНИН, М. и КОВАЧЕВИЋ, Ј.: *Преглед материјалне културе Јужних Словена у раном сређењем веку*. — Београд, Просвета, 1950, стр. 239.

32. GELCICH, Giuseppe: *Memorie storiche sulle Bocce di Cattaro*, Zara, 1880, str. 183.
33. ДЕРОКО, Александар: *Средњовјековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*. — Београд, 1950, стр. 214
34. DIZIONARIO BIOGRAFICO DEGLI UOMINI ILLUSTRI DELLA DALMAZIA. Compilato dall' ab. Simeone Giubich di citta Vecchia. — Vienna, 1856.
35. ДРАГИЋЕВИЋ, Ристо: *Манастир Прасквица*. — Историјски записи, I/1948, II, 5—6.
36. ДРУШТВО ПРИЈАТЕЉА БУДВЕ И ОКОЛИНЕ У БЕОГРАДУ: *Годишњи извјештај о раду у 1938. години*. — Београд, 1938, стр. 30.
37. ДРУШТВО ПРИЈАТЕЉА БУДВЕ И ОКОЛИНЕ У БЕОГРАДУ: *Годишњи извјештај о раду у 1939. години*. — Београд, 1939, стр. 32.
38. ЂУРИЋ, Вељко: *Сликарски вајари из Црне Горе (1900—1960)*, Цетиње, 1964, стр. 162.
39. ЂУРИЋ, Вељко: *Фреско сликарство манастира Градишта у Паштровићима*. — Историјски записи, књ. XVII, св. 2, стр. 269—283.
40. ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE. — Zagreb, Leksikografski zavod, 1955.
41. ENCIKLOPEDIJA LEKSIKOGRAFSKOG ZAVODA. — Zagreb, 1955.
42. ENCIKLOPEDIJA LIKOVNIH UMJETNOSTI. — Zagreb, Leksikografski zavod, 1959.
43. ЕРДЕЉАНОВИЋ, Ј.: *Етничко сродство Бокеља и Црногораца*. — Глас САН, ХСVI, стр. 7.
44. ЖИВКОВИЋ, Драгоје: *Раднички покрет у Боки Которској 1919—1920. год.* — Историјски записи, XVI/1963, књ. XX, св. 4, стр. 531—561.
45. ЖИВКОВИЋ, Душан: *Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби*. — Београд, 1964, стр. 452.
46. ŽIVANOVIĆ, Duško: *Manastir Podostrog u Matinama*. — Dubrovnik, Anali historijskog instituta JAZiU, IV—V/1955—1956, str. 643.
47. *Живот краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*. Превео Л. Мирковић. — Београд, 1935, стр. 190.
48. ЗАВОД ЗА СТАТИСТИКУ ЦРНЕ ГОРЕ: *Привредно статистички исказ општина СР Црне Горе*. — Титоград, 1963, стр. 58.
49. ЗАВОД ЗА СТАТИСТИКУ ЦРНЕ ГОРЕ: *Статистички преглед 1955—1962*. — Титоград, 1963, стр. 106.

50. *Зборник народних хероја Југославије*. — Београд, 1957.

51. *Зборник народноослободилачког рата*, том III, књиге 1, 2, 3, 4, 6, 8. (Сви документи који се односе на јединице и борбе у овоме крају.)

52. ZDRAVKOVIĆ, Ivan: *Santa Maria in Punta u Budvi*. — *Muzeji*, 11—12, Zagreb, 1956—1957, str. 100—102.

53. ЗЕЦ, Марко: *Манастир Стањевићи у свјетлу Бокелског устанка 1869. године*. — *Гласник народног универзитета*, Котор, V/1938, 1—VI, стр. 35—38.

54. ЗЛОКОВИЋ, Игњатије: *Поморство и трговина Паштровића (17—18. вијек)*. — *Годишњак ПМК*, 1959, књ. 8, стр. 87—97, IX/1960, стр. 152—168.

55. ЗЛОКОВИЋ, Игњатије: *Посјета Фрања Јосипа Боки Которској и њене политичке и привредне посљедице*. — *Годишњак ПМК*, XI/1963, стр. 187—202.

56. ЗЛОКОВИЋ, Игњатије: *Прилози за историју поморства и трговине Будве*. — *Годишњак ПМК*, XII/1964, стр. 167—186.

57. ЗЛОКОВИЋ, Игњатије: *Приморске школе у Боки Которској*. — *Историјски записи*, I/1948, I, св. 1—3.

58. ЗЛОКОВИЋ, Игњатије: *Развитак поморства у Црногорском приморју*. — *Зборник радова Петог конгреса географа Југославије*, Цетиње, 1959, стр. 171—180.

59. ЗЛОКОВИЋ, Максим: *Поморски подвизи бокелских хајдука*. — *Годишњак Поморског музеја*, Котор, V/1956, стр. 63—76.

60. *Извјештај о раду основне школе „Мирко Срзентић“ у Петровцу за школску 1964/1965. годину*.

61. *Извјештај о раду основне школе „Стјепан Митров Љубиша“ у Будви за школску 1964/1965. годину*.

62. ИВИЋ, Алекса: *Једна слика Стевана Штиљановића*. — *ГИДНС*, VIII (1935).

63. ИВОШЕВИЋ, Ј. Васо: *Био-библиографски прилози за монографију о архимандриту Дионисију Миковићу*. — *Православна мисао*, VI/1962, 1—2.

64. *Информативни подаци о историјату споменика културе на територији комуне Будва*. — *Завод за заштиту споменика културе СР Црне Горе*. — Цетиње, 1963. (Откуцано на машини.)

65. *Историја народа Југославије*, књига I (до почетка XVI века). — Београд, Просвета, 1953, стр. 821.

66. *Историја народа Југославије*, књ. II (од почетка XVI до краја XVIII века). — Београд, Просвета, 1960, стр. 1335.

67. JADRAN, ATLAS JUGOSLAVENSKE JADRANSKE OBALE OD KOPRA DO ULCINJA. — Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1964.

68. ЈАНКОВИЋ, Димитрије: *Педесета годишњица херојске смрти поморских капетана Милана Срзентића и Филипа Хаџије*. — Политика, Београд, 22. IX 1964.

69. ЈИРЕЧЕК, Константин: *Историја Срба*, књ. I—II, друго, исправљено и допуњено издање. Прев. Јован Радоњић. — Београд, 1952.

70. ЈИРЕЧЕК, Константин: *Споменици српски*. — Београд, Споменик САН, 11, 1892.

71. ЈИРЕЧЕК, Константин: *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*. — Сарајево, 1951, стр. 147.

72. ЈОВАНОВИЋ, Батрић: *Комунистичка партија Југославије у Црној Гори 1919—1941*. — Београд, Војно дело, 1959, стр. 341.

73. ЈОВАНОВИЋ, Батрић: *Припреме КПЈ у Црној Гори за устанак против фашистичког окупатора*. — Историјски записи, XII/1959, XV, 1, стр. 123.

74. ЈОВАНОВИЋ, Батрић: *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији*, књ. I. — Београд, Војно дело, 1960, стр. 867.

75. ЈОВАНОВИЋ, Војислав: *Нови касноантички мозаик у Петровцу на Мору*. — Старице Црне Горе, Цетиње, I/1963, стр. 129—137.

76. ЈОВАНОВИЋ, Јагош: *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности*. — Цетиње, Народна књига, 1948, стр. 447.

77. ЈОВОВИЋ, Душан М.: *О развоју туризма у Црној Гори и Јужном Приморју*. — Котор, 1939, стр. 40.

78. ЈОЈИЋ, Данило: *Минералне сировине у НР Црној Гори*. — III конгрес геолога Југославије, Титотрад, 1961, стр. 43—53.

79. КАРАЦИЋ, Вук Ст.: *Црна Гора и Бока Которска*. — Београд, СКЗ, 1922, стр. 111.

80. КАТИЋ, Реља: *О мерама за сузбијање епидемија у Црногорском приморју у периоду од XV—XVIII века*. — Историјски записи XI/1958, XIV, 1—2, стр. 65.

81. КАТИЋ, Реља: *Средњовјековне болнице Црногорског приморја*. — Историјски записи, XIII, 1960, XVII, 4, стр. 739—753.

82. КОВАЉЕВСКИ, Егор: *Черногориа и славјанские земли*. — С. Петербург, 1872.

83. КОВАЧЕВИЋ, Божидар: „Кнез“ и „Књижевник“. — *Стварање*, XIX/1964, 7—8.

84. КОВАЧЕВИЋ, Јован: *Средњовјековни епиграфски споменици Боке Которске*. — Споменик СV, Одјељење друштвених наука 7, 1956, стр. 1—11.

85. КОВАЧЕВИЋ, Предраг: *Вјеридба и свадба. Пашитровски стари световни обичаји*. — Гласник Народног универзитета, Котор, V/1938, 1—4, стр. 9—20.

86. КОВАЧЕВИЋ, Предраг: *Грбаљ. Његова прошлост и будућност*. — Котор, 1964, стр. 112.

87. КОВАЧИЋ, Ристо: *Прилози за повјесницу Боке Которске, св. I*. — Дубровник, 1878, стр. 68.

88. КОВАЧИЋ, Ристо: *Прилози за повјесницу Боке Которске, св. II*. — Дубровник, 1878, стр. XV.

89. КОВИЈАНИЋ, Ристо: *Помени црногорских племена у которским споменицима (XIV—XVI вијек)*, књ. I. — Цетиње, 1963, стр. 262.

90. КОВИЈАНИЋ, Ристо, и СТЈЕПЧЕВИЋ, Иво: *Културни живот старог Котора, (XIV—XVIII вијек)*, књига I и II, Цетиње, Историјски институт, 1957.

91. КОСТИЋ, Мита: *Стеван Штиљановић*. — Глас, СКАСХ, други разред 62, 1923, стр. 54—99.

92. KRSTIĆ, K.: Ivanović Krsto: — *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4, str. 404.

93. KUKULJEVIĆ, Ivan Sakcinski: *Slovník umjetnikah jugoslovenskih*, sv. I, Zagreb, 1858, str. 432.

94. KURELAC, Miroslav: *Nikola Modruški*. — *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, str. 288—289.

95. ЛАВРОВ П. А.: *Петар Петровић Његош владика црногорски и његова књижевна дјелатност*. — Москва, 1887.

96. ЛАКИЋ, Зоран, ПАЈОВИЋ, Радоје, и ВУКМАНОВИЋ, Гојко: *Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941—1945, хронологија догађаја*. — Титоград, 1963, стр. 764.

97. ЛАТКОВИЋ, Видо: *Стјепан Митров Љубиша*. — *Изабрана дјела С. М. Љ.*, Београд, 1956.

98. ЛАТКОВИЋ, Видо: *Стјепан Митров Љубиша*. — Београд, 1949, стр. 18.

99. ЛЕКИЋ, Душан: *Спољна политика Петра I Петровића Његоша (1774—1830)*. — Цетиње, 1950, стр. 342.

100. LETTURE DI FAMIGLIA. Opera Illustrata con incisione in acciaio che si pubblica dal Loyd Austriaco. — Trieste, 1859.

101. LISTINE O OДНОŠAJIH IZMEĐU JUŽNOGA SLAVENSTVA I MLETAČKE REPUBLIKE, skupio i uredio Sime Ljubić, knj. VIII, od god. 1420. do 1424, izdanje JAZiU, Zagreb, 1886.

102. ЛУКЕТИЋ, Мирослав: *Кула Бошковића у Паштровићима*. — Старине Црне Горе, Цетиње, 1964.

103. ЛУКЕТИЋ, Мирослав: *Положај народних библиотека у Црној Гори и њихов даљи развој*. — Проблеми библиотекарства у Црној Гори, Цетиње, 1965, стр. 65—86.

104. ЛУКЕТИЋ, Мирослав: *Стањевићи у културном и националном животу Црне Горе*. — Просвјетни рад, Титоград, 15. II 1964.

105. ЛУКОВИЋ, дон Нико: *Бока Которска*. — Цетиње, Народна књига, 1951.

106. ЛУТОВАЦ, Милисав В.: *Географске основе за пољопривреду Црне Горе*. — Зборник радова V конгреса географа Југославије, Цетиње, 1959, стр. 143—155.

107. LJUBIĆ, Sime: *Statuta st leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae et civitatis st insulae Lesinae*. Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium, III izdanje, JAZiU, Zagreb, 1882—1883, V—IX—1—136.

108. ЉУБИЋ, Симе: *Споменици о Шћепану Малом*, и описао из млетачког архива Симе Љубић. — Београд, Гласник СУД, грађа за новију историју, књ. II, 1870, стр. 160.

109. ЉУБИША, Стјепан Митров: *Опшество паштровско у Окружју*. — Српско-далматински магазин, Задар, 1845, стр. 124.

110. ЉУБИША, Стјепан Митров: *Живот и обичаји племена Паштровског у Боки Которској*. — Српско-далматински магазин за 1845. годину.

111. МАНО—ЗИЗИ, Ђорђе—Љубиша ПОПОВИЋ: *Илири и Грци*. — Београд, 1959—1960, стр. 63—64.

112. MAZALIĆ, Đoko: *Nekoliko starih slika*. — Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu, LIV/1942, str. 207—240.

113. MAZALIĆ, Ђоко: *На трагу једном старом иконописцу*. — Гласник Народног универзитета, Котор, 1940, 1—4, стр. 28—30.

114. MAZALIĆ, Đoko: *Nekoliko starih ikona*. — Glasnik zemaljskog muzeja BiH, 1942, str. 214—221.

115. MARTINOVIC, Jovan: *Budva — Petrovac — Sv. Stefan*. — Beograd, »Jugoslavija«, 1965, (tekst za fotomnogografiju na stranim jezicima).

116. МАРТИНОВИЋ, Јован, Ј.: *Локалитети подморске археологије на Црногорском приморју и у Боки Которској*. — Годишњак ПМК, XI, 1963, стр. 53.

117. МАРТИНОВИЋ, Нико С.: *Валтазар Богшић, књига I, Цетиње, 1953*.

118. МАРТИНОВИЋ, Нико С.: *Прва народна општина на Јадрану*. — Из борбе за слободу, Цетиње, Народна књига, 1949.

119. МАРТИНОВИЋ, Нико С.: *Развој библиотекарства у Црној Гори од Петра II Петровића Његоша до 1945. године*. — Проблеми библиотекарства Црне Горе, Цетиње, 1965, стр. 11—64.

120. МАРТИНОВИЋ, Нико С.: *Стањевићи на рушевинама једне велике прошлости*. — Побједа, Титоград, бр. 1, 1. I 1959.

121. МАРТИНОВИЋ, Нико С.: *Стари књижни фонд у Црној Гори*. Старице Црне Горе, Цетиње, 1963, стр. 7—21.

122. МИЈОВИЋ, Pavle: *Gradišta*. — Enciklopedija likovnih umjetnosti, sv. 2, str. 445.

123. МИЈОВИЋ, Pavle i M. GRVIĆ: *Vidva*. — Enciklopedija likovnih umjetnosti, sv. 1, str. 528—529.

124. МИЈУШКОВИЋ, Славко: *Једно гусарско посредништво Пашиновића*. — П. о.: Годишњак ПМК, VIII/1959, стр. 135—144.

125. МИЈУШКОВИЋ, Славко: *Которске галије и њихови заповједници*. — Годишњак ПМК, XI/1963, стр. 75—114.

126. МИЈУШКОВИЋ, Славко: *Отпор Брајића француским властима у Боки*. — Историјски записи, 1954, св. 2.

127. МИКОВИЋ, Дионисије: *Зулуми Бушатлије наше у Пашиновиће 1785. године*. — Цетиње, Глас Црногорца, 1890, бр. 38—44.

128. МИКОВИЋ, Дионисије: *Један стари докуменат из Пашиновића*. — Гласник Народног универзитета, Котор, III/1936, 2—3, стр. 8—9.

129. МИКОВИЋ, Дионисије: *Митрополит Висарион Љубиша*. — Нови Сад, 1886, стр. 111.

130. МИЛОВИЋ, Борђе Д.: *Прилог проучавању гусарства на Јадрану и у Средоземљу током XVIII вијека*. — Годишњак ПМ, Котор, V/1956, стр. 85—108.

131. МИЛОВИЋ Јефто: *Покушај Аустрије да отме Његошу Под Мајнице и Стањевиће*, Историјски записи, IV/1951, књ. VII, св. 7—9, стр. 311—319.

132. МИЛОЈЕВИЋ, Боривоје Ж.: *Динарско приморје и острва у нашој краљевини*. — Београд, 1933, стр. 483.

133. МИЛОЈЕВИЋ, Боривоје Ж.: *Бока Которска*. — Гласник САН, 1952, VI.

134. МИЛОШЕВИЋ, Антун: *Гласовити Будванци Крсто Ивановић*. — Стварање, 1951, бр. 9, стр. 566—570.

135. МИЛОШЕВИЋ, Antun: *Kojović, Anton*. — *Znameniti i zaslužni Hrvati (925—1925)*, стр. 136.

136. МИЛОШЕВИЋ, Антун: *Навала Хајредина Барбаросе на Боку Которску године 1539.* — Наш морнар, илустровани календар Јадранске страже за 1936. годину.
137. МИЛОШЕВИЋ, Б.: *Манастир Градишта: светац са главом магарца.* — Побједа, Титоград, 1963, бр. 41.
138. МИЛОШЕВИЋ, Миливој С.: *Лазарети на Црногорском приморју.* — Годишњак ПМК, Котор, 1959, књ. VIII, стр. 57—69.
149. МИЛОШЕВИЋ, Милош: *Хајдуци у Боки до морејског рата 1654—1684.* — Историјски записи, Цетиње, 1954, X, 1, стр. 188.
140. МИХАИЛОВИЋ, Божко Ђ.: *Паптровићи и њихови манастири.* — Цетиње, 1963, стр. 32.
141. MOŠIN, Vladimir: *Paštrovski spisak Dušanovog zakonodavstva prema zagrebačkom rukopisu.* — Starine, Zagreb, knj. 43, str. 7—27.
142. MUŽIĆ, Ivan: *Udio Budvanina Ivanovića u razvoju opere.* — Slobodna Dalmacija, br. 2833, 20. ožujka 1954.
143. НАКИЋЕНОВИЋ, Сава: *Бока. Антропогеографска студија.* — Насеља српских земаља, расправе и грађа, књ. IX, Београд, 1913, стр. 185—632.
144. НИКОЛАЈЕВИЋ—СТОЈКОВИЋ: *Касноантички мозаик из Петровца на Мору.* — Зборник радова Византолошког института САН, 1955, бр. 3, стр. 159.
145. НИКОЛАЈЕВИЋ, Гергиј: *Окружје которско.* — Србско-далматински Магазин за лето 1849, Задар.
146. НИКОЛАНЦИ, Младен: *Илири, Грци и Римљани на Јадрану.* — П. о.: Морнарички гласник, 1958, I, стр. 50—66.
147. NOVAK, Grga: *Intervencija mletačke ratne морнарице и доба великог потреса на Јужном Јадрану 6. aprila 1667.* — Naše more, Dubrovnik, 1/1959, str. 72—75.
148. НОВАК, Грца: *Јадранско море у сукобима и борбама кроз столећа.* — Београд, Војно дело, 1962, стр. 586.
149. NOVAK, Grga: *Stari Grci na Jadranskom moru,* Rad, JAZU, br. 322, Zagreb, 1961, str. 198.
150. НОВАКОВИЋ, Драган: *Пионир развоја туризма у свом мјесту.* 40 година Туристичког друштва у Петровцу. — Побједа, Титоград, 15. IV 1965.
151. НОВАКОВИЋ, Стојан: *Законски споменици српских држава средњега века.* — Београд, СКА, V, 1912, стр. 45—75.
152. ОСТРОГОРСКИ, Георгије: *Историја Византије.* — Београд, Просвета, 1947, стр. 296.
153. *Panorama della Costa e delle Isole di Dalmazia.* — 1863.

154. ПАЈКОВИЋ, Михаило: *Климатске особине југозападне Црне Горе*. — Гласник Српског географског друштва, 1958, св. XXXVIII, бр. 1.

155. *Паштровске исправе XVI—XVIII вијека*. — Цетиње, Државни архив, 1959, стр. 287.

156. ПЕЈОВИЋ, Божидар: *Развитак копненог саобраћаја у НР Црној Гори*. — Зборник радова V конгреса географа Југославије, Цетиње, 1959, стр. 157—170.

157. ПЕТКОВИЋ, Владимир Р.: *Преглед црквених споменика кроз повјесницу српског народа*. — Београд, САН, 1950, стр. 1258.

158. ПЕТРАНОВИЋ, Герасим: *Кратка повест православног српског Опшества будванског*. — Задар, 1867.

159. ПЕТРОВИЋ, Ј.: *Некропола у Будви*. — Умјетнички преглед, 1939, бр. 6.

160. *Pomorska enciklopedija*. — Zagreb, Leksikografski zavod, 1954.

161. *Попис становништва 1960*, књ. I. — Београд, 1964.

162. ПОПОВИЋ Ђорђе: *Историја Црне Горе*. — Београд, 1896, стр. 262.

163. *Предњегошевско доба*. — Титоград, „Луча“, 1963.

164. ПРОТИЋ, М.: *О резултатима истражних радова на нафти у Црногорском приморју*. — Геолошки гласник, књ. I, Цетиње, 1956.

165. РАДОЈЧИЋ, Никола: *О лажној повељи цара Стефана Душана кир Датајку Медину*. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1938, св. I—2.

166. РАДОЊИЋ, Јован: *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, посебно издање САН, одјељење друштвених наука, књига 3*. — Београд, 1950, стр. 743.

167. РАДОЊИЋ, Јован: *Штампарије и школе Римске курије у Италији и јужнословенским земљама у XVII вијеку*. — САН, 1949, стр. 115—129.

168. РАЧЕТА, Шпиро: *Родољуб, pjesnik и научник*. (Поводом двадесетогодишњице смрти Дионисија Миковића). — Побједа, Титоград, 1. XII 1963.

169. РАЌКИ, Franjo: *Borba Južnih Slovena za državnu neovisnost. Vogomili i patareni*. — Beograd, SKA, 1937, str. 599.

170. РЕНДИЋ—МИОЧЕВИЋ, Дује: *Будва и Горица, двије етапе хеленистичког импорта на источном Јадрану*. — Гласник САНУ, књ. XII, св. I. — Београд, 1961.

171. РЕПУБЛИЧКИ УРБАНИСТИЧКИ ЗАВОД, ТИТОГРАД: *Тезе уз програм урбанистичко-просторне концепције Будванске ривијере*. (На шапирографу.)

172. **РОВИНСКИ**, Павел Аполоневич: *Петр II (Раде) Петровић Његош владика черногорски (1830—1851)*. — С. Петербург, 1889, стр. 236.

173. **САМАРЦИЋ**, Ђорђе: *Први кривошијски уставак*. — Гласник народног универзитета Боке Которске, VI j VII/1940, Нови Сад, стр. 1—16.

174. **СИНДИК**, Илија: *Архивска грађа у Црногорском приморју*. — Историјски часопис САН, књ. II (1949—1950), стр. 323—327.

175. **СИНДИК**, Илија: *Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу*. — Зборник у част шестстогодишњице законика.

176. **СИНДИК**, Илија: *Однос града Будве према владарима из династије Немањића*. — Историјски часопис, Београд, 1957, књ. VII, стр. 23—35.

177. **СКЕРЛИЋ**, Јован: *Ст. М. Љубиша*. — ЛМС, 1908.

178. **СКОК**, Petar: *Dolazak Slovena na Mediteran*. — Jadranska straža, Split, 1934, str. 276.

179. *Скупштина општине Будва*: Анализа по завршним рачунима за 1965. годину.

180. *Скупштина општине Будва*: Друштвени план општине за 1965. годину.

181. *Скупштина општине Будва*: Друштвени план за 1966. годину.

182. **СЛОВИНИЋ**, Анте: *Плотуни код „Шпањоле“* — Побједа, Титоград, 17. IX и 20. IX 1964. године.

183. **СЛОВИНИЋ**, Анте: *Три друштва пријатеља*. — Побједа, Титоград, 10. VII 1960.

184. **СОЛОВЈЕВ**, Александар: *Паштровићи, идеална демократија, у којој влада једнакост и братство*. — Политика, Београд, 9. IX 1934.

185. **СОЛОВЈЕВ**, Александар: *Паштровске исправе XVI—XVIII века*. — Споменик СКА, LXXXIV, Београд, 1936.

186. **СОЛОВЈЕВ**, Александар: *Три бокељска полуфалсификата*. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XV, стр. 170—178.

187. *Списи Стјепана Митрова Љубише*, књ. I, св. I. — Београд, 1888, стр. 80.

188. *Споменица о погибији Милана Срзентића*. — Прикупљени списи код Митра Рађеновића, Котор.

189. **СРДИЋ**, Ђорђе: *Неколико примечанија на предговор г. Вука С. Карачића у „Примјерима српско-словенског језика“ печатано у Бечу 1857. године*. — Српско-далматински магацин, Задар, 1859, књ. XVIII.

190. *Српско-далматински магацин за године: 1963. и 1864.* — Задар.

191. Српско-далматински магaзин за године: 1866, 1867, 1868. — Задар.
192. СТАНОЈЕВИЋ, Глигор: Земљотреси у Боки Которској у првој половини XVII вијека. — Историјски записи, XVIII/1965, књ. XXII, стр. 365.
193. СТАНОЈЕВИЋ, Глигор: Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку. — Историјски записи, 1959, св. 2.
194. СТАНОЈЕВИЋ, Глигор: Турски напад на Котор 1657. — Историјски записи, XVI/1963, књ. XX, св. 4, стр. 644—655.
195. СТАНОЈЕВИЋ, Глигор: Црна Гора пред стварање државе 1773—1796. — Београд, Историјски институт, посебна издања, књ. 12, 1962, стр. 354.
196. СТАНОЈЕВИЋ, Глигор: Шћепан Мали. — Београд, САН, 1957, стр. 103.
197. СТАНОЈЕВИЋ, Станоје: Борба за самосталност католичке цркве у немањижкој држави. — Београд, САН, 1912.
198. СТАНОЈЕВИЋ, Станоје: Борба о наслеђство Балшино (1421—1426). — Сремски Карловци, 1902, стр. 79.
199. СТАНОЈЕВИЋ, Станоје: Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. I—IV, Загреб, 1929.
200. СТОЈАНОВИЋ, Љуба: Стари српски записи и натписи, књ. I, стр. 253.
201. СТРИКА, Бошко: Српске задужбине, далматински манастири. — Загреб, 1930.
202. STROHAL, I.: *Pravna povijest dalmatinskih gradova*. — I. Zagreb, 1913, str. 375.
203. STROHAL, I.: *Statuti primorskih gradova i općina*. — *Različita izdanja JA*, 1911, str. 121.
204. ТАРАНОВСКИ, Т.: Историја српског права у немањижкој држави. — Београд, књ. I—IV, 1931—1935.
205. ТОМАНОВИЋ, Лазар: Догађаји у Боки Которској од године 1797. до 1814. — Дубровник, 1922, стр. 121.
206. ТОМИЋ, Јован: Пеђки патријарх Јован и покрет хришћана на Балканском полуострву 1592—1614. — Земун, 1903, стр. 147.
207. ТОМИЋ, Јован: Последње две године живота харамбаше Баја Николића Пивљанина. — Београд, 1901, стр. 34.
208. ТОМИЋ, Јован: Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе. — Београд, СКА, 1909, стр. 191, Споменик XLVII.
209. ТОМИЋ, Јован: Турски поход на Црну Гору 1756. године. — Београд, СКА, 1913, стр. 256—340.

210. ТОМИЋ, Јован: *Црна Гора за морејског рата (1684—1699)*. — Београд, СКА, 1907, стр. 374.

211. ЂОРОВИЋ, Владимир: *Хисторија Босне*. — Београд, 1940, стр. 66—67.

212. ЂОРОВИЋ, Владимир: *Историја Југославије*. — Београд, 1933, стр. 614.

213. ЂОРОВИЋ, Владимир: *Поход Мехмед-наше Бушатлије против Паштровића*. — Београд, Споменик САН LXXXVII, 1938.

214. *Führer durch Dalmatien*. — Wien, 1899, str. 602.

215. ХИДРОМЕТЕОРОЛОШКИ ЗАВОД ЦРНЕ ГОРЕ: *Елаборат о климатским условима у Будви*. (Откуцано на машини.)

216. Хронике о револуционарним догађајима 1918—1945. године на подручју општине Будва (Будва, Маини, Брајићи, Св. Стефан, Режевићи, Петровац, Крушевица, Калудерац, Буљарица). Хронике су писали учесници ових догађаја. — Материјали ОК СКЈ — Будва. (Рукописи.)

217. ЦВИЈИЋ, Јован: *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. — Београд, 1922, стр. 418.

218. ЦВИЈИЋ, Јован: *Геоморфологија*, књ. I. — Београд, 1924, стр. 588.

219. *Црногорске исправе XVI—XIX вијека*, уредник Т. Никчевић и Б. Павићевић. — Цетиње, Архив СРЦГ, 1964, стр. 286.

220. ЦРНОГОРЧЕВИЋ, Младен: *Манастири паштровски у Боки Которској*. — Старинар, 1895, XII, 1—4.

221. *Шематизам Бококоторске и Дубровачке епархије за 1874. годину*. — Задар.

222. *Шематизам православне епархије Бококоторско-Дубровачке за годину 1877*. — Задар.

223. *Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1890*. — Задар, 1890, стр. 44.

224. ШЕРОВИЋ, Петар Д.: *Манастир Подострог у Подмаинама*. — Прештампаано из „Гласа Боке“, Котор, 1937, стр. 35.

225. ШЕРОВИЋ, Петар Д.: *Манастир Прасквица*. — Гласник Народног универзитета Боке Которске, II/1935, стр. 15.

226. ШЕРОВИЋ, Петар Д.: *Некадашња црква »S. Maria de Castello« у Будви*. — Гласник Народног универзитета, Котор, VI—VII/1940, 1—4, стр. 45.

227. ШЕРОВИЋ, Петар Д.: *Немањићи и Бока*. — Гласник Народног универзитета Боке Которске, 1935, бр. 1—3.

228. ШЕРОВИЋ, Петар Д.: *О једној старој икони у Будви*. — Гласник Народног универзитета Боке Которске, Котор, III/1936, бр. 1, стр. 12—13.

229. ШЕРОВИЋ, Петар: *О једном старом опису пута од Венеције до Цариграда с особитим обзиром на Црногорско приморје*. — Годишњак ПМК, XI/1963, стр. 237—251.

230. ШЕРОВИЋ, Петар Д.: *Паштровићи и њихово племенско уређење и поморска традиција*. — П. о.: Годишњак ПМК, V/1956, стр. 25—37.

231. ШЕРОВИЋ, Петар Д.: *Стари записи и натписи*. — Гласник народног универзитета, Котср, бр. 1—3, 1937.

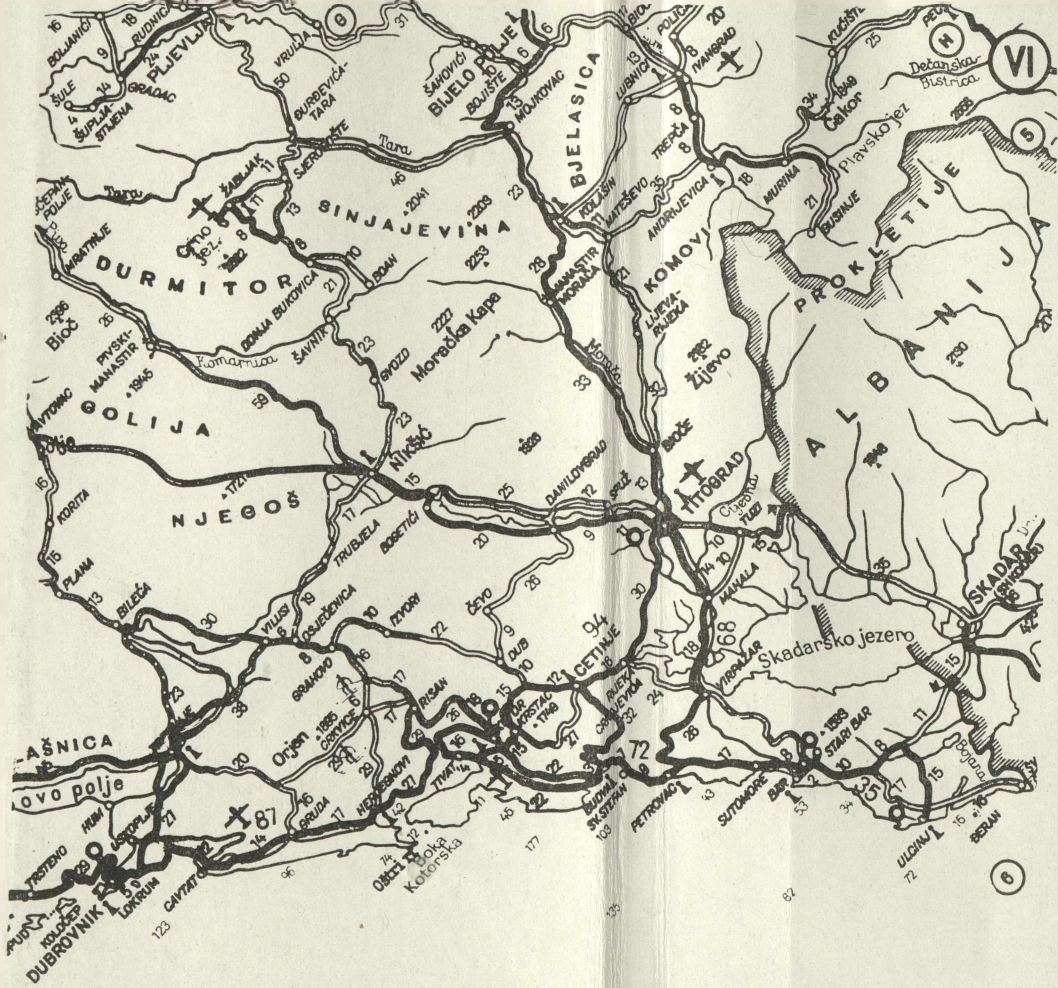
232. ŠIŠIĆ, Ferdo: *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. — Zagreb, 1925, str. 735.

страна

- 5
- 7
- 11
- 16
- 18
- 23
- 37
- 40
- 43
- 47
- 52
- 60
- 67
- 78
- 82
- 84
- 86
- 88

228. ШЕРОВИЋ, Петар Д.: О једној старој икони у
Будви. —
Котор, III
229. I
од Венеци
ногорско
—251.
230. I
племенско
дишњак I
231. I
— Гласни
232. I
nih vladan

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ — — — — —	5
РЕЉЕФ И ГЕОЛОШКИ САСТАВ ЗЕМЉИШТА	7
КЛИМА И ХИДРОГРАФИЈА — — — — —	11
ВЕГЕТАЦИЈА И ЖИВОТИЊСКИ СВИЈЕТ — —	16
НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВО — — — — —	18
САОБРАЋАЈНЕ ПРИЛИКЕ — — — — —	23
ИСТОРИЈСКИ ПРЕГЛЕД	
Илирско-прчки период — — — — —	37
Римска освајања и владавина — — — — —	40
Трагови материјалне културе из предсло- венског доба — — — — —	43
Насељавање Словена и односи са Византијом	47
Будва у саставу српске средњовјековне др- жаве — — — — —	52
Будвански статут — — — — —	60
Борба за национално ослобођење и уједињење	
Будва под млетачком окупацијом (1442—1797)	67
Црквени односи — — — — —	78
Ослобођење Будве 1797. године — — — — —	82
Прва аустријска окупација Будве 1797—1806. године — — — — —	84
Руско-црногорска управа у Будви 1806—1807. године — — — — —	86
Француска окупација Будве 1807—1813. го- дине — — — — —	88

Ослобођење Будве. — Црногорско-бокељска управа — — — — —	89
Друга аустријска окупација Будве. Народни устанци. Први свјетски рат и ослобођење	94
Развој револуционарног покрета (1918—1941) — — — — —	101
Слом старе Југославије. Припреме за устанак — — — — —	111
Народноослободилачка борба 1941—1945. г. — — — — —	115

СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ И ИСТОРИЈСКА МЈЕСТА

Будва и околина

Градске зидине и тврђава — — — — —	129
Црква св. Ивана — — — — —	131
Црква св. Марије ин Пунта — — — — —	132
Црквица св. Саве — — — — —	133
Црква св. Тројице — — — — —	133
Родна кућа пјесника Крста Ивановића —	134
Родна кућа Стјепана Зановића — — —	134
Родна кућа Стјепана Митрова Љубише —	134
Споменик Стјепана Митрова Љубише —	134
Кројачка радња „Напредак“ — — — — —	135
Тврђава Могрен — — — — —	135
Црква св. Николе на Шкољу — — — — —	135
Манастир Подластва — — — — —	136
Црногорски манастири — Стањевићи и Подострог — — — — —	138
Манастир Подмаине — — — — —	147
Знаменитости цркве св. Петра у Мажићима	148
Бурђевац — — — — —	148
Тврђава Космач — — — — —	149
Споменик Брајићима погинулим у НОБ-и	149
Споменик Станишићима погинулим у НОБ-и	150
Споменик борцима НОР погинулим у Поборима — — — — —	150
Спомен-плоча на школи у Маинама — —	150
Спомен-плоча у селу Лапчићи — — — —	151
Спомен-плоча у Толићану, у Маинама —	151

Свети Стефан и околина — — —	159
Манастир Прасквица — — — — —	162
Дуљево — — — — —	165
Воденице Стевана Шпиљановића — — —	166
Дробни пијесак — — — — —	166
Ограђеница — — — — —	167
Спомен-плоча у Тудоровићима — — — —	167
Петровац и околина — — — — —	173
Римски мозаици у Петровцу — — — —	173
Црква св. Томе и св. Илије — — — —	174
Тврђава Кастио — — — — —	174
Лазарет — — — — —	175
Спомен-кућа прве комунистичке општине на Јадрану — — — — —	175
Споменик Паштровићима погинулим у НОБ-и	175
Спомен-плоча у Лучицама — — — — —	176
Спомен-плоча у Крушевици — — — — —	176
Црквица св. Недјеље на истоименом острву	176
Скочићевојка — — — — —	176
Манастир Режевићи — — — — —	177
Кастио Јањевац — — — — —	179
Црква св. Крста у Новосељу — — — —	179
Манастир Градишта — — — — —	179
Бошковића кула — — — — —	181
Кањоци — — — — —	182

ПОЗНАТЕ ЛИЧНОСТИ ИЗ ПРОШЛОСТИ ОВОГА КРАЈА

Никодим Режевићи — — — — —	189
Никола из Маина — — — — —	189
Стеван Штиљановић — — — — —	190
Тудор Вуковић — — — — —	191
Стеван Паштровић — — — — —	193
Александар Николин — — — — —	193
Крсто Ивановић — — — — —	193
Стјепан Зановић — — — — —	196
Емерико Ђоновић — — — — —	198
Антун Којовић — — — — —	198
Стјепан Митров Љубиша — — — — —	199
Висарион Љубиша — — — — —	203
Никола Љубиша — — — — —	204

	Страна
Марко Грегковић — — — — — — — —	204
Анастас Боцарић — — — — — — — —	205
Шпиро Боцарић — — — — — — — —	205
Дионисије Миковић — — — — — — — —	206
Филип Ковачевић — — — — — — — —	207
Милан Срзентић — — — — — — — —	208
Мирко Срзентић — — — — — — — —	208
Вукица Митровић—Шуња — — — — — — — —	209
Нико Р. Анђус — — — — — — — —	212
Марко Ф. Станишић — — — — — — — —	213
Бранко Ковачевић—Жика морнар — — — — — — — —	214

ПРОСВЈЕТНО-КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ

Школе — — — — — — — —	217
Народни универзитет — — — — — — — —	224
Биоскопи — — — — — — — —	225
Библиотеке и читаонице — — — — — — — —	226
Музеј — — — — — — — —	227
Градока блех-музика — — — — — — — —	229
Друштво „Иво Миковић“ из Будве — — — — — — — —	229
Друштво „Стјепан Митров Љубиша“ у Петровцу — — — — — — — —	229
Дом културе „Зета филм“ у Будви — — — — — — — —	230
Радио и телевизија — — — — — — — —	231

СПОРТ — — — — — — — —	231
-----------------------	-----

ЗДРАВСТВЕНО-СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА — — — — — — — —	235
---	-----

ПРИВРЕДНА ДЈЕЛАТНОСТ — — — — — — — —	237
--------------------------------------	-----

Трговина — — — — — — — —	240
„Зета филм“ — Будва — — — — — — — —	241
„Бентонит“ у Петровцу — — — — — — — —	241

Пољопривреда — — — — — — — —	243
------------------------------	-----

Туризам — — — — — — — —	247
-------------------------	-----

Туристичке организације — — — — — — — —	250
Угоститељски објекти — — — — — — — —	252
Одмаралишта и кампови — — — — — — — —	254
Домаћа радиност — — — — — — — —	254

Литература — — — — — — — —	270
----------------------------	-----

Технички уредник
Избор фотогафија

М. ЛУКЕТИЋ

Лектор

В. МАРТИНОВИЋ

Коректори

Р. МАРТИНОВИЋ

М. МАРКОВИЋ

Ј. МИЛОШЕВИЋ

Штампа „Обод“ Цетиње

1. ...
2. ...
3. ...
4. ...
5. ...
6. ...
7. ...
8. ...
9. ...
10. ...

... ..

1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8.
9.
10.

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

